

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ, СХИЛЬНИМИ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ:
УКРАЇНСЬКИЙ І МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

**ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ З
ДІТЬМИ, СХИЛЬНИМИ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ:
УКРАЇНСЬКИЙ І МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД**

Колективна монографія

**ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА
ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ,
СХИЛЬНИМИ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ:
УКРАЇНСЬКИЙ І МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД**

Колективна монографія

Тернопіль 2018

Колектив авторів:

Янкович О. І. - вступ.

Розділ 1. Парфанович І. І. - 1.1; Крутий К. Л., Кузьма І. І. - 1.2; Сорока О. В. - 1.3; Лещук Г. В. - 1.4; Говорун Т. В. - 1.5; Морська Л. І. - 1.6; Гонтарек І. - 1.7.

Розділ 2. Мельничук І. М. - 2.1; Главацька О. Л. - 2.2; Олексюк Н. С. - 2.3;

Козубовська І. В., Булеза Б. Я. – 2.4, Горішна Н. М. - 2.5; Петришин Л. Й. - 2.6.

Розділ 3. Сіткар В. І. - 3.1; Кравець В. П. - 3.2; Радчук Г. К. - 3.3; Кікінежді О. М., Василькевич Я. З., Шульга І. М. - 3.4; Адамська З. М. - 3.5;

Воронкевич О. М. - 3.6; Кізь О. Б. - 3.7.

Розділ 4. Янкович О. І. - 4.1; Поліщук В. А., Гайдамашко І. А.,

Пришляк О. Ю. - 4.2; Козубовський Р. В., Повідайчик О. С. – 4.3;

Бартош О. П. - 4.4; Шпеник С. З., Мигалина З. І., Сойма Н. Д. - 4.5.

Рецензенти:

Чайка В. М. – доктор педагогічних наук, професор, декан факультету педагогіки і психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Яблонська Т. М. – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, асистент кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Сайко Н. О. – доктор педагогічних наук, доцент, доцент кафедри спеціальної освіти і соціальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Рекомендовано до друку вченою радою Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол № 13 від 26 червня 2018 року).

Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. – Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. – 300 с.

ISBN 978-617-7516-66-7

У монографії висвітлено актуальні проблеми профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки. Обґрунтовано шляхи вирішення виявлених проблем вчителями, соціальними педагогами, психологами, соціальними й медичними працівниками в Україні та в зарубіжних країнах. Розглянуто зміст, форми й методи підготовки майбутніх фахівців до превентивної роботи. Акцентується увага на інтеграції зусиль батьків і закладів освіти у формуванні гармонії внутрішнього світу дитини, реалізації педагогіки Добра, педагогіки Серця, педагогіки Успіху.

Монографію адресовано фахівцям, що здійснюють профілактику девіантної поведінки дітей, студентам закладів вищої освіти, що виконуватимуть превентивні функції у професійній діяльності.

УДК 37.013.42 : 376.58 (075.8) : 37.018.26

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНА РЕФЛЕКСІЯ НАД ПРОБЛЕМАМИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ТА ЧИННИКАМИ ФОРМУВАННЯ ДЕВІАЦІЙ.....	8
1.1. Девіантна поведінка в контексті соціалізації дітей та її профілактика	8
1.2. Діагностика виховних стратегій батьків дитини дошкільного віку щодо попередження проявів девіацій	19
1.3. Підлітки групи ризику як об'єкт профілактичної роботи засобами арт-терапевтичних технологій	28
1.4. Особливості профілактики комунікативних девіацій дітей в умовах соціокультурного середовища.....	36
1.5. Дисфункційна сім'я як передумова появи дітей та підлітків «групи ризику»	46
1.6. Związek uzależnienia od Internetu a zachowania agresywnego młodzieży.....	59
1.7. Wsparcie pedagogiczne rodziny w kontekście profilaktyki zachowań dewiacyjnych u dzieci.....	73
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПРОФІЛАКТИЧНА РОБОТА З ДІТЬМИ, СХИЛЬНИМИ ДО ПРОЯВУ ДЕВІАЦІЙ.....	89
2.1. Науково-методологічні підходи до профілактичної роботи фахівців соціальної сфери з дітьми, схильними до девіантної поведінки	89
2.2. Сутність і загальна характеристика соціально-профілактичної роботи з підлітками, схильними до девіантної поведінки	101
2.3. Інтеграція соціально-виховних впливів сім'ї та школи у профілактиці девіантної поведінки дітей	111
2.4. Медико-соціальна робота з дітьми групи ризику в системі профілактики девіантної поведінки	117
2.5. Консультування у соціальній роботі з підлітками груп ризику девіантної поведінки.....	129
2.6. Теоретичний аналіз проблеми прояву позитивних девіацій як фактору відхилення від соціальної норми	137

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВНОГО СЕРЕДОВИЩА.....	148
3.1. Соціально-психологічні особливості формування субкультурних девіацій у дітей та підлітків	148
3.2. Відхилення в психосексуальному розвитку та статевій поведінці школярів різної статі.....	158
3.3. Діалогізація дитячо-батьківських стосунків як умова становлення повноцінної особистості дитини в сім'ї.....	173
3.4. Егалітарність батьківсько-підліткової взаємодії як чинник попередження девіантної поведінки зростаючої особистості.....	182
3.5. Фасилітативний потенціал інтерактивних методів у психологічній профілактиці підліткових девіацій.....	192
3.6. Психологічна профілактика віктимної поведінки молодших школярів	203
3.7. Соціально-психологічний супровід депривованої дитини в контексті попередження девіантної поведінки: від депривації – до життєздійснення.....	211
РОЗДІЛ 4. ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ.....	232
4.1. Ретроспективний аналіз підготовки в Україні майбутніх учителів до роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки .	232
4.2. Професійна підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики агресії підлітків	239
4.3. Підготовка майбутніх фахівців соціальної роботи до профілактики девіантної поведінки дітей у процесі волонтерської практики.....	250
4.4. Підготовка соціальних працівників у навчальних закладах вищої освіти Великої Британії до роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки.....	263
4.5. Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників США до роботи з дітьми, які мають відхилення в адаптації	284
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	297

ПЕРЕДМОВА

Осучаснення філософських підходів до суспільства, стрімкий розвиток біологічних, медичних, психологічних, педагогічних і соціологічних наук із їх вражаючими досягненнями, особливо в ХХІ столітті, здавалося б, забезпечують вирішення будь-якої проблеми, яка виникає в дитини. Однак насправді це не так. Прояви девіантної поведінки в підлітковому, юнацькому віці все більше шокують своєю зухвалістю, цинізмом, жорстокістю, і для їх пояснення часто бракує аргументів. Коли дізнаємося про новий нетиповий випадок насильства в учнівському середовищі, наприклад, задля розваги, як бажання похизуватися відеороликом в Інтернеті, усвідомлюємо, що запізналися з виховним впливом. Негативи так глибоко вкоренилися в сутність дитини, що сина чи доньку «не впізнають» навіть рідні батьки.

Подолати девіації (відхилення в поведінці) значно складніше, ніж зарадити їх появі. А тому все більше говоримо про необхідність профілактичної роботи на всіх рівнях: у закладах дошкільної освіти, школі, родині, позашкільних інституціях, церкві. Визнаючи більшу ефективність саме попередження відхилення, ніж його подолання, у багатьох країнах обґрунтовуються нові підходи до реалізації профілактичних дій. Наприклад, у школах Польщі забезпечується системність превентивної роботи через складання планів (програм) профілактики й моніторинг їх ефективності, створення відповідних інформаційних ресурсів. Проте, напевно, найбільш дієвим способом запобігання розвитку небажаних рис у дитини є забезпечення профілактичного освітнього середовища на основі ідей педагогіки Добра, педагогіки Серця, педагогіки Успіху. Це нові напрями педагогіки, обґрунтовані внаслідок студіювання наукових джерел та аналізу багаторічної педагогічної діяльності, що передбачають використання методів спілкування «від серця до серця».

Дивовижно, адже створення новітньої цифрової техніки з її неймовірними можливостями не замінило, а лише загострило потребу в любові.

Минають століття, але що нового запропоновано вченими, педагогами, психологами для вирішення цієї надважливої проблеми – недопущення формування девіантної поведінки? Передусім це створення соціальних і психологічних служб, які всебічно опікують дітей, схильних до девіацій, і сім'ї, у яких вони виховуються. Проте засіб залишається той самий: дитина потребує любові, визнання, захисту, а якщо їх немає, то стає або байдужою, або жорстокою, або з

комплексом неповноцінності. Нестачу любові у світі, що став більш конкурентним, агресивним, суперечливим, ніж раніше, дитина компенсує, як може, часто не задумуючись, що переступила межу, позаду якої – людяність.

На жаль, дитячі девіації в нашому інформаційному суспільстві різко «помолодшали». Батьки все більше зайняті кар'єрою, професійним успіхом, зароблянням грошей, підніманням службовими сходами. Ще немовлям дитина дивиться телевизор, грається смартфонами, планшетами, ноут-буками, лише б не плакала. Не рідкісні випадки, коли батьки дошкільнят переймаються, чи не сформувалася в їхніх дітей комп'ютерна залежність через ігри з сучасними технічними пристроями.

Однозначно, що огортати дитину увагою, теплом необхідно передусім тоді, коли вона маленька. Це як рослину, що пробилась із землі, треба плекати більше, ніж тоді, коли набере живильної сили. Отож і монографія, присвячена проблемам попередження девіантної поведінки, стосується роботи з дітьми, коли вони ще відкриті до сприйняття світу в його найкращих барвах, коли вони довіряють дорослим, упевнені у щирості їх намірів і переконані, що попереду яскраве майбутнє з успішною самореалізацією, тому намагаються робити все, щоб досягнути мети.

У монографії колектив авторів розглядає актуальні проблеми профілактичної роботи, можливості їх вирішення як батьками, так і фахівцями, чії функції полягають у вихованні дітей. Зокрема, висвітлюється трактування основних понять, суть яких часто незрозуміла для педагогічних працівників (наприклад, адикція, дисморфоманія, парасуїцид, делінквентна поведінка); способи (технології й методи) їх попередження, акцентується увага на проблемах педагогічної діагностики рівнів сформованості соціально значущих якостей та нахилів дітей, батьківських компетентностей; здійснюється ретроспективний аналіз профілактичної роботи.

У дослідженні науковців новий імпульс отримують арт-терапія, діалогізація батьківсько-дитячих стосунків, діяльність фахівців соціальної сфери, ідеї зарубіжного досвіду для вирішення проблеми недопущення негативних явищ в учнівському середовищі.

Монографія складається з чотирьох розділів. У першому розділі «Теоретико-методична рефлексія над проблемами профілактики девіантної поведінки дітей та чинниками формування девіацій» розкрито основні дефініції, визначено особливості профілактики комунікативних девіацій дітей в умовах соціокультурного середовища, показано зв'язок між залежністю від інтернету і агресивною

поведінкою молоді. Значна увага приділена питанням сімейного виховання, педагогічній підтримці сім'ї в контексті профілактики девіантної поведінки дітей.

У другому розділі «Соціально-профілактична робота з дітьми, схильними до прояву девіацій» висвітлено науково-методичні підходи й здійснено загальну характеристику соціально-профілактичної роботи з підлітками, обґрунтовано необхідність інтеграції соціально-виховних впливів сім'ї та школи у профілактиці девіантної поведінки дітей, розкрито проблеми консультування й медико-соціальної роботи з дітьми групи ризику.

У третьому розділі «Соціально-психологічні детермінанти формування превентивного виховного середовища» виявлено соціально-психологічні особливості формування субкультурних девіацій у дітей та підлітків, висвітлено відхилення в психосексуальному розвитку та статевій поведінці школярів різної статі, відображено гендерні аспекти батьківсько-підліткової взаємодії, показано, як здійснювати соціально-психологічний супровід депривованої дитини та психологічну профілактику віктимної поведінки молодших школярів.

У четвертому розділі «Підготовка майбутніх фахівців до попередження девіантної поведінки дітей» висвітлено професійну підготовку фахівців соціальної сфери у закладах вищої освіти України, Великої Британії, США до роботи з дітьми, схильними до прояву девіацій.

У монографії акцентовано увагу на необхідності розпочинати профілактичну діяльність з дітьми у молодшому шкільному віці, оскільки саме тоді гармонізуються складові «Я-концепції» особистості і будь-які відхилення є передумовою девіантної поведінки, а роботу з батьками – тоді, коли дитина є дошкільником, і родина особливо потребує підтримки в контексті формування батьківських компетентностей.

Чимало питань є дискусійними (трактування основних понять, диференціація профілактики на позитивну й негативну, вибір способу впливу на дитину), а тому автори запрошують до відвертої та щирої розмови психологів, соціальних педагогів, учителів шкіл, усіх зацікавлених осіб і з вдячністю сподіваються на їх відгуки та рекомендації.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНА

РЕФЛЕКСІЯ НАД ПРОБЛЕМАМИ ПРОФІЛАКТИКИ

ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ТА ЧИННИКАМИ

ФОРМУВАННЯ ДЕВІАЦІЙ

1.1. Девіантна поведінка в контексті соціалізації дітей та її профілактика

Категоріальний аналіз профілактики схильності до девіантної поведінки дітей передбачає визначення сутності понять «соціальні відхилення», «поведінкові відхилення», «девіантна поведінка», «особи груп ризику», «особи девіантної поведінки» та їх ієрархії. Суспільні основи розвитку особистості, особливості та критерії девіантної поведінки, специфіка прояву девіацій та ступені девіантності розглянуті в працях В. Добренькова, Н. Зимівець, Л. Оліференко, Н. Ричкової, В. Оржеховської, Т. Федорченко, М. Фіцули та інших науковців.

Соціалізація дітей супроводжується багатьма процесами і показниками успішного її здійснення є: адаптація до соціальних умов; характер поглядів, переконань, морально-духовних орієнтирів; оцінка домінуючих якостей особистості; оцінка позицій щодо самореалізації і ставлення до оточення; вікові терміни вироблення життєвої позиції; ставлення до осіб іншої статі. Соціальність проявляється у таких основних життєвих сферах, як сімейна, навчально-трудова, дозвіллева. У цих сферах дитина поводить відповідно до сформованих стереотипів поведінки. Зазначимо, що поняття соціалізації індивіда конкретної статі передбачає статевоюрольову відповідність суспільним нормам і вимогам.

Порушення соціальних норм є одним із проявів поведінкових відхилень, що може мати позитивний і негативний характер. Девіантна поведінка характеризується як відхилення від норми негативного характеру.

Відхилення у поведінці мають дещо умовний характер, оскільки: 1) індивід в особистісному розвитку постійно змінює свої погляди, позиції, переконання; 2) існує варіативність вимог соціального контролю у часі, які також є динамічними, змінними.

Асоціальний світогляд та асоціальна позиція, їх прояв у поведінці визначаються поняттям «соціальні відхилення». Вони, однак, проявляються у поведінці конкретної людини. Тому доцільною є

інтерпретація поняття «соціальні відхилення» у поняття «поведінкові відхилення» чи «поведінка з відхиленнями». Трактують поняття «поведінка з відхиленням» у багатьох авторів є ідентичним і переважно йдеться про негативний його зміст. Поняття «поведінка з відхиленнями» або «девіантна поведінка» у широкому тлумаченні – це збірний термін, яким охоплюється широке коло девіацій. У більшості авторів, що досліджували цю проблему, обидва поняття ототожнюються. Між ними не встановлено суттєвих відмінностей. Проте поняття «поведінка з відхиленнями» охоплює поведінку і позитивного, і негативного характеру, поняття «девіантна поведінка» – дії і систему вчинків тільки негативного прояву.

Термін «девіантна поведінка», поширений у науковій літературі, вживається у соціології в двох значеннях: широкому й вузькому. У широкому розумінні він означає будь-яке відхилення від прийнятих у суспільстві соціальних норм, починаючи із найнезначніших. У вузькому значенні – це незначні проступки, ті, що не підпадають під статтю кримінального кодексу¹. З огляду на такий підхід до трактування змісту поняття «девіантна поведінка» у нашій статті цей термін буде застосовуватися в широкому розумінні. Поняття «девіантна поведінка» має декілька трактувань, які загалом відображають порушення особою правових і моральних норм.

На основі аналізу та узагальнення ми трактуємо означені поняття так: *девіантна поведінка* – це система негативних вчинків, дій людини або групи, що не відповідає соціально прийнятим стандартам і характеризується як порушення встановлених у суспільстві моральних і правових норм; *девіантність* – це соціально-психологічний стан особи, який свідчить про її здатність до порушення соціальних норм; *девіація* – це акт поведінки, спрямований на порушення традиційних соціальних норм.

Оперування цими поняттями зумовлене необхідністю акцентування на окремому поведінковому акті, що не характеризує систему вчинків – «девіація», чи на психолого-педагогічній характеристиці особи – «девіантність», чи на системі вчинків однієї особи – «девіантна поведінка».

Девіантна поведінка особи має певні особливості. 1. Девіантна і соціально прийнятна поведінка іноді набувають певної відмінності, оскільки соціальні норми перебувають у динаміці. 2. Не завжди поведінка має постійний характер – девіації можуть проявлятися й епізодично. 3. В окремих випадках девіації мають непередбачуваний,

¹ Добренєков В. И. Социология : В 3 т. [Т.3] : Социальные институты и процессы / В. И. Добренєков, А. И. Кравченко. — М. : ИНФРА, 2000. — С. 447.

на перший погляд, характер. Причинами таких неочікуваних дій є імпульсивність, яка, проте, також свідчить про нестабільність моральної чи правової позиції, невміння контролювати почуття. Саме вони є основою девіацій, вчинених у стані афекту, а також через психофізіологічний стан організму (вікова криза, емоційне збудження, зниження біологічних показників). 4. Девіантна поведінка в суспільній свідомості має шкалу моральних (несхвалення, осуд, неприйняття) і правових (цивільне, адміністративне, кримінальне покарання) оцінок. 5. Девіантна поведінка особи може бути як наслідком, так і причиною появи побічних проявів, зокрема, грубості, агресивності, відсутності позитивних інтересів і прагнень, недисциплінованості, шкідливих звичок. 6. Факторами, які сприяють загостренню девіацій, є негативні психоемоційні переживання. 7. На спрямованість поведінки особи суттєво впливає такий соціальний виховний інститут, як суспільна мораль. Доповнюють її правові норми, занедбаність яких призводить до відсутності процесів регулювання поведінки особи. 8. Вагоме значення мають релігійні норми як застереження, котрі доповнюють і збагачують суспільну мораль. 9. Основою девіантної поведінки може бути правовий нігілізм та інфантилізм як ігнорування, неприйняття, заперечення правових норм і відсутність елементарних знань, уявлень про них. 10. Один вид девіацій підвищує можливість виникнення інших.

Критеріями девіантної поведінки є: негативний характер прояву; невідповідність дій суспільно прийнятим стандартам поведінки; системність девіацій; асоціальна чи антисоціальна мотивація вчинків; значний ступінь особистої чи суспільної небезпеки; особистісна деформація розвитку особи; загальна негативна спрямованість розвитку особи.

Особливу групу становлять підлітки, яких можна назвати «приховано» або «потенційно» важковиховуваними. Вони і є так званими групами ризику. Ми дотримуємося позиції, що існує багато категорій осіб, які потрапляють у таке визначення, тому доцільним є вживання терміна у множині – групи ризику. До груп ризику відносимо такі категорії неповнолітніх: 1) соціального ризику (з неблагополучних, дисфункційних, неповних сімей, бездоглядні діти, позбавлені батьківського піклування, організованого педагогічного впливу у референтному оточенні, які постраждали від насильства); 2) з труднощами в особистісному розвитку; 3) які характеризуються деформацією і соціального, й особистісного розвитку.

Авторське уточнення понять є таким:

– *особи груп ризику* – це діти, які за соціальним становищем, психолого-педагогічним розвитком чи психоемоційним самопочуттям здатні до порушень встановлених суспільних норм;

– *особи девіантної поведінки* – це діти, порушення норм співжиття й закону яких мають значний, глибокий ступінь на основі порушення мотивації вчинків та асоціальних намірів, порушення прав інших осіб, встановлених у суспільстві, здійснення саморуйнації власної особистості.

Індивідуально-диференційований підхід до осіб з відхиленнями у розвитку, самопочутті, поведінці дає змогу виокремити важковиховуваність, соціальну дезорганізацію, дезадаптацію, соціальну, педагогічну, соціально-педагогічну занедбаність, які представлено в авторському уточненні понять та визначенні ієрархії, що демонструється на рис.1.

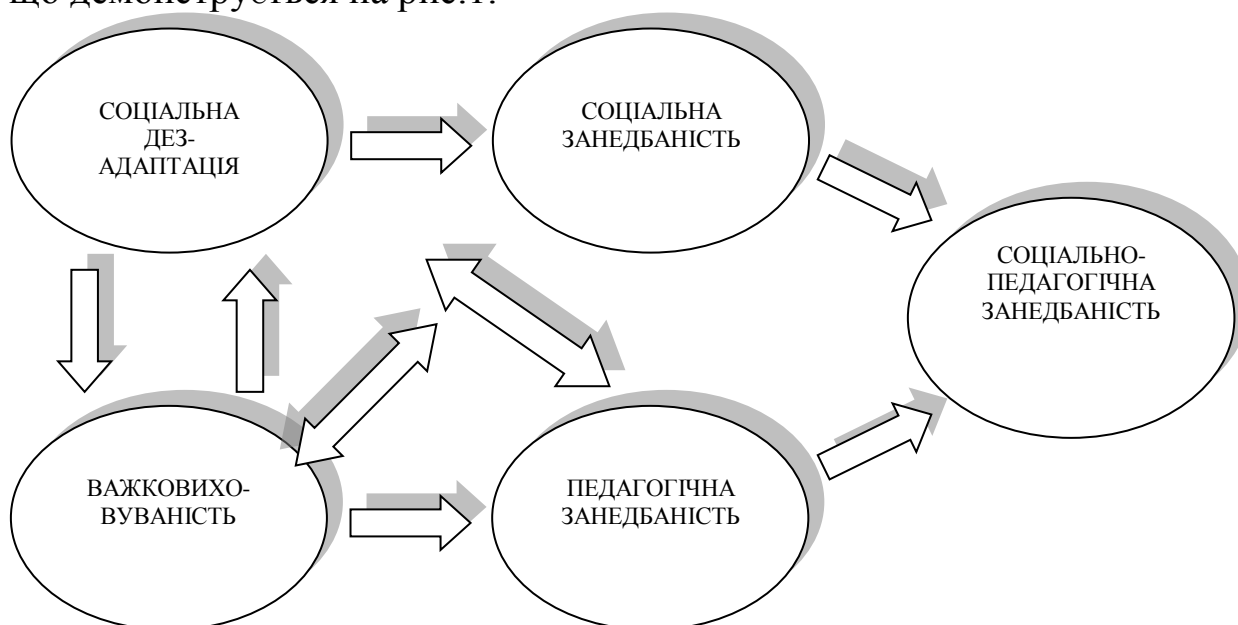

Рис. 1. Стадії деформації розвитку особистості

Важковиховуваність – це: 1) рівень відхилень у свідомості й поведінці, який характеризується неможливістю і/чи небажанням дитини піддаватися виховному впливу; 2) відхилення у поведінці, що потребує комплексного зусилля в організації виховання; 3) поведінка людини, за якої утрудненим є виховний вплив педагога; *соціальна дезорганізація та дезадаптація: дезадаптація особистості* – це непристосованість до умов соціального середовища, що проявляється у порушеннях життєдіяльності; *дезорганізація у житті особи* – це фактори і чинники, які негативно впливають на порушення норм та розпорядку життя особи; *соціальна занедбаність* – наслідок недостатніх заходів з організації розвитку, життєдіяльності, виховання

індивідів, що призводить до труднощів у процесі соціалізації, в оволодінні соціальними ролями та є наслідком недостатнього функціонування чи позитивного впливу основних соціальних інститутів; *педагогічна занедбаність* – стан особи, що характеризується упущеннями в навчанні і вихованні як наслідок недостатнього педагогічного впливу сім'ї, дошкільних та навчальних загальноосвітніх закладів, інших інститутів соціального виховання; це сформованість негативних ціннісних мотиваційних установок, нормативних позицій, поведінкових стереотипів; *соціально-педагогічна занедбаність* – наслідок недостатнього соціально-педагогічного впливу, що призводить до зниження показників розвитку особи; характеризується комплексом негативних особистісно-індивідуальних якостей у характеристиці особи, які сформувалися внаслідок недостатнього рівня організації соціального простору й на цій стадії, як правило, існує девіантна поведінка.

На початковій стадії формування девіантної поведінки проявляється епізодичність, на проміжних – як правило, особа характеризується вчиненням багатьох видів порушень. Аналіз наукових напрацювань, практики суспільного життя дозволяє нам здійснити поділ видів девіантної поведінки дітей таким чином (рис. 2):

Рис 2. Класифікація видів девіантної поведінки дітей

– асоціальна як різновид девіантної поведінки у вузькому розумінні – недотримання соціальних норм співжиття (лихослів'я,

агресивна поведінка, бродяжництво, пропуски навчальних занять без поважних причин, проституція та інші статево-рольові порушення);

– адиктивна (саморуйнівна або інтерналізована) – дії індивіда, спрямовані на саморуйнацію (тютюнопаління, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, інформаційна залежність, дисморфоманія, анорексія, булімія);

– суїцидальна як різновид аутоагресивної поведінки (суїцид, парасуїцид);

– делінквентна як вчинення правопорушень, злочинів (або екстерналізована) – правопорушення і злочинні дії, спрямовані на інших осіб, що підлягають адміністративній і кримінальній відповідальності.

На основі аналізу наукових досліджень асоціальної поведінки, аморальної поведінки ці поняттями трактуємо так: *аморальна поведінка* – порушення правил людського співжиття, невідповідність суспільно визнаним стандартам поведінки на основі зміщення норм моралі; *асоціальна поведінка* – порушення громадського порядку, що суперечить соціальним нормам і вимогам, дотриманню прав й інтересів інших членів суспільства. В основі асоціальної та аморальної дуже часто є *легковажна поведінка* – свідоме чи несвідоме нехтування особою своєю безпекою з порушенням моральних норм.

Ненормативна лексика є видом поведінкових девіацій, на чому неодноразово акцентували науковці. Л. Ширококордюк вважає, що у ситуації гострої конфліктної суперечки, коли відбувається з'ясування стосунків, більшість дівчат використовує весь репертуар брутальної інвективи, не відстаючи від хлопців²; О. Яценко помітив таку закономірність: негативізм біополя рідного слова найсильніше виявляється у віковій категорії 17–25 років³. У понятті «ненормативна лексика» враховано наукові позиції вчених та узагальнено визначено: *лихослів'я* – ненормативна лексика особи, яка проявляється у частому вживанні слів із негативним емоційним змістом; *нецензурні висловлювання* – вислови, що суперечать встановленим суспільством нормам спілкування і мають аморальний характер. Лихослів'я не можна ототожнювати з молодіжним сленгом.

Різні аспекти **агресивної поведінки** висвітлені у працях багатьох вчених, зокрема, досліджено причини, які спричиняють агресивну поведінку: неправильний підхід до виховання дітей батьками, реакція

² Ширококордюк Л. Психолого-педагогічний аналіз гендерних особливостей лихослівного слововживання / Л. Ширококордюк // Форумна гендерної культури молоді: проблеми та перспективи : зб. матеріалів Всеукр. наук.-прак. конф. (Тернопіль, 30-31 жовтня 2003 р.). – Тернопіль, ТНПУ, 2003. – С. 3.

³ Яценко О. Іншокультура у свідомості та поведінці молодих: суть, зміст, наслідки / О. Яценко // Освіта і управління. – 2005. – № 1. – С. 37.

дорослих на прагнення підлітків відігравати певну соціальну роль; необхідність підлітка захистити себе або задовольнити свої потреби як вікові особливості психіки і поведінки⁴. Загалом вироблено розуміння *агресивної поведінки* як поведінки особи, що проявляється з метою погрози або заподіяння шкоди особам соціального оточення; *агресивність* – якість, яка виражається у ворожому ставленні до соціального оточення; *агресія* – акт прояву агресивності.

Визначено різні аспекти прояву *бродяжництва*^{5;6}. Визначено, що *бродяжництво* – це переміщення особи з одного місця в інше, яке триває протягом тривалого періоду часу і дуже часто супроводжується відсутністю постійних місця проживання і засобів до існування. Діти, котрі бродяжать, – є породженням соціально-економічних проблем країни та низького виховного потенціалу сім'ї; бродяжництво – це наслідок зростання неблагополуччя сімей і процвітанню соціального сирітства як суспільних негативних явищ.

Теоретичне дослідження *статеворольових порушень* як суспільного феномена серед дівчат ґрунтується на результатах і висновках вчених. Україна, на жаль, визнана одним із неофіційних центрів виготовлення порнографічної продукції з використанням образу дитини⁷. Загалом, *статеворольові порушення* – це відхилення у поведінці, сформовані на основі неправильних уявлень і сприйняття своєї статі та ролі в суспільстві; під поняттям *проституції* мається на увазі поведінка, що суперечить суспільно-моральним нормам і проявляється у формі статевих контактів, зв'язків за винагороду.

Аналізом наукових праць (Т. Вашека, І. Ковальчук, І. Лисенко, Н. Максимова, А. Пилипенко) визначено, що **аутоагресивна поведінка** – це поведінка людини, котра виявляє агресію до себе і здійснює певні дії, що характеризуються як саморуйнування, самознищення, заподіяння собі шкоди⁷. **Адиктивна і суїцидальна** як види аутоагресивної девіантної поведінки мають різні прояви, але їх спільною основою є прагнення відійти від реального світу та спрямованість на саморуйнацію.

Досліджено різні аспекти адиктивної поведінки: соціальну природу алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, вживання підлітками

⁴ Бакун Т. Психодіагностика особистості підлітка та профілактика девіантної поведінки / Т. Бакун // Світло. – 2003. – № 2. – С. 95.

⁵ Ковальчук І. В. Деякі аспекти щодо протидії насильству і агресії серед підлітків і молоді / І. В. Ковальчук // Проблеми освіти: (наук.-метод. збірник). – К. : Наук.-метод. центр вищої освіти, 2006. – Спец. вип. – С. 107–111.

⁶ Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав дитини в Україні : спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: до 20-річчя ратифікації Україною Конвенції ООН про права дитини / Карпачова Н. І. – К., 2010. – с. 117.

⁷ Вашека Т. В. Профілактика самогубства серед підлітків: методика для вимірювання суїцидальної поведінки / Т. В. Вашека // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 4. – С. 55.

наркотичних речовин із зниженням почуття самоповаги та особистої залежності⁸; зловживання не як хронічну хворобу чи її рецидив, а як змінену поведінку, що повинна бути нормалізована⁹; алогічність вибору лінії поведінки дітей у складній ситуації, особистий рівень у виникненні поведінкових девіацій адиктивного характеру¹⁰; взаємозумовленість різних адикцій, коли одна стає основою формування іншої¹¹.

Ми розглядаємо *адиктивну поведінку* як систему вчинків, що спрямовані на вживання алкогольних, наркотичних, токсичних речовин, зайнятість видами діяльності, які характеризуються проявами надмірності, наявності шкідливих звичок, фізичної чи психічної залежності; *адиктивність* – це стан особи, що характеризується зміною чи прагненням до зміни психічного стану шляхом вживання алкогольних, наркотичних, токсичних речовин, а також шляхом зайнятості діяльністю, яка характеризується певним ступенем фізичної чи психічної залежності. Фіксується виникнення адиктивної поведінки внаслідок дії факторів зовнішнього і внутрішнього характеру.

Загальний механізм зародження і розвитку адиктивної поведінки має певні відмінності у проявах її різновидів: комп'ютерної, телевізійної, інтернет-залежності (загалом інформаційної залежності), надмірної зацикленості на зовнішньому вигляді (дисморфоманія), анорексії та булімії як харчових розладів, тютюнопаління, вживання спиртних напоїв, наркотичних речовин як виділених нами найбільш характерних видів адиктивної поведінки.

Н. Зимівець¹² визначено, що *тютюнопаління* – це різновид адиктивної поведінки, епізодичне чи регулярне споживання нікотину, що викликає фізичну і психічну залежність. Тютюнопаління як поведінкова девіація має такий механізм впливу на особистість: поява негативної звички – деформація фізичного і психічного розвитку, зниження самопочуття – зміна кола друзів – зміщення ціннісних орієнтирів – погіршення адекватності поведінки.

⁸ Ковальчук І. В. Деякі аспекти щодо протидії насильству і агресії серед підлітків і молоді / І. В. Ковальчук // Проблеми освіти: (наук.-метод. збірник). – К. : Наук.-метод. центр вищої освіти, 2006. – Спец. вип. – С. 107.

⁹ Лисенко І. П. Психологічна корекція у лікуванні хворих на наркоманію / І. П. Лисенко // Соціально-педагогічні та медико-психологічні заходи протидії вживанню наркотичних засобів неповнолітніми і молоддю : [наук.-метод. посіб. / заг. ред. та упоряд. О. І. Пилипенко]. – К. : А.Л.Д., 1995. – С. 74.

¹⁰ Максимова Н. Ю. Підлітки і наркотики / Н. Ю. Максимова // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 5. – С. 3.

¹¹ Пилипенко А. И. Наркотизация среди женской молодежи как актуальная социальная проблема / А. И. Пилипенко // Актуальные проблемы социализации девушек-подростков : [сб. науч. статей / под общ. ред. Г. М. Лактионовой]. – К. : А.Л.Д., 1995. – С. 69.

¹² Зимівець Н. В. Соціально-педагогічні технології формування відповідального ставлення до здоров'я в учнівської молоді: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Н. В. Зимівець. – К., 2008. – С. 127 с.

У роботі з профілактики пияцтва, алкоголізму необхідно виокремлювати: *вживання алкогольних напоїв* – періодичне споживання напоїв, у склад яких входить алкоголь; *зловживання алкогольними напоями* – шкідлива звичка особи, що характеризується частим вживанням алкоголю; *алкогольна залежність* – захворювання, спричинене систематичним і надмірним вживанням алкоголю.

Узагальнено розглядаючи проблему не в медичному, а у педагогічному контексті, *вживання наркотичних і токсичних речовин* – це споживання наркотичних і токсичних сполук під впливом оточення чи з метою зміни психічного стану, внаслідок чого розвивається психофізіологічна залежність. Науковці виявили певні закономірності прояву цього соціального явища: зростання наркотизації серед учнів елітарних загальноосвітніх закладів¹³; вплив на формування особи ринку, що вільно постачає наркотики¹⁴.

На думку дослідників *комп'ютерної адикції* спостерігається прогресування есканізму як прагнення відійти у нереальний світ, зростання значення комп'ютера як безпосереднього об'єкта або знаряддя правопорушень нового типу¹⁵. *Комп'ютерна залежність* – це вид адиктивної поведінки, що формується як патологічна тяга людини до роботи або проведення часу за комп'ютером; хворобливий стан, за якого людина відмовляється від соціального життя заради проведення часу за комп'ютером. Різновидом комп'ютерної залежності є *інтернет-залежність*, що проявляється в надмірному прагненні особи користуватися всесвітньою мережею інтернет; *телевізійна залежність* проявляється у постійному прагненні особи до перегляду телепродукції.

Вчені визначають соціальні і психологічні детермінанти *суїцидальної поведінки*. Вивчення сутності суїцидальної поведінки вимагає розрізняти зміст понять: *суїцид* – завершений акт чи невдала спроба самогубства з метою позбавити себе життя, які здійснюються у стані душевного розладу або під впливом психічних захворювань; *суїцидальна поведінка* – дії, вчинки індивіда, спрямовані на самогубство; *суїцидальні спроби* – установчі дії при здійсненні акту суїциду; *парасуїцид* – прагнення змінити взаєностосунки, своє

¹³ Федорченко Т. Є. Соціально-педагогічні засади профілактики девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: автореф. дис. ... д-ра пед. наук.: 13.00.05 / Т. Є. Федорченко. – Луганськ, 2013. – С. 24.

¹⁴ Піщенко Г. Кримінологічна характеристика наркоманії в Україні / Г. Піщенко, С. Мінченко // Право України. – 2005. – № 9. – С. 64.

¹⁵ Перевознікова Г. Формування ціннісних орієнтацій молоді в умовах негативного впливу інформатизованого суспільства / Г. Перевознікова // Післядипломна освіта в Україні. – 2007. – № 1. – С. 55.

становище, повернути до себе увагу шляхом спроб і реалізованих дій самотравмування.

Анорексія – нав'язливий стан та бажання схуднути завдяки обмеженню в їжі на основі відсутності адекватних самооцінки та ціннісних орієнтирів; *булімія* – психосоматичний стан людини, який полягає у споживанні великої кількості їжі; порушення процесу харчування, що спричинене дієтами та іноді переїданням; *дисморфоманія* – неправильні уявлення та життєва позиція щодо встановлених у суспільстві стандартів зовнішності та спроби їх дотримання.

Досліджено трактування протиправної поведінки та визначено: ***протиправна поведінка*** – це система дій особи, спрямованих на порушення правових норм. Охоплює *правопорушення* – незначні порушення правових норм, які тягнуть за собою цивільну і адміністративну відповідальність; *злочинну поведінку* – порушення норм закону, що тягне за собою кримінальну відповідальність. Аналіз теоретичних напрацювань свідчить про тісний взаємозв'язок зниження моральності й протиправної поведінки дівчат.

Сукупність протиправних вчинків людини, які є антисоціальними за спрямованістю, за які може накладатися покарання згідно зі статтями цивільного і кримінального кодексів¹⁶, а у контексті дослідження ступеня занедбаності особи порушення нею суспільних та правових норм на основі значної деформації моральних і світоглядних переконань – це *делінквентна поведінка*; *делінквентністю* є мотиваційна готовність до здійснення суспільно небезпечних вчинків особою.

Розглядаючи цей напрям девіацій, потрібно диференційовано підходити до понять делінквентної і злочинної поведінки. *Злочинна дія* – це антисоціальне правопорушення, яке може наносити шкоду як окремій особі, так і суспільству або злочинна діяльність, що суперечить юридичним нормам, встановленим суспільством і закріпленим нормативними документами. *Злочин* – порушення соціальних норм; дія, яка має протиправний характер і охоплює вчинки, що завдають шкоди суспільству чи окремій особі. Вживання поняття «злочинна поведінка» доцільне у разі констатації фактів вчинення антисоціальних дій, а поняття «делінквентна поведінка» – за наявності відповідних установок особистості до вчинення дії всупереч моральним і правовим нормам. Відповідно ступінь соціально-

¹⁶ Збірка інформаційних матеріалів та нормативно-правових актів з питань попередження насильства в сім'ї, зокрема над дітьми / уклад. Т. В. Журавель. – К. : Вид. дім «КАЛИТА», 2005. – С. 47 с.

педагогічної занедбаності делінквентних осіб нами розглядається як важчий.

У науковій літературі акцентується увага на тому, що раннє попередження девіантної поведінки є найбільш ефективним не з моменту перших проявів негативної поведінки, а з виявленням перших симптомів у стосунках і поведінці¹⁷. Визначено важливе місце профілактики поведінкових відхилень у виховному процесі школи¹⁸.

Загалом, *профілактика девіантної поведінки дітей* (попередження, запобігання) є цілеспрямованим процесом організації і здійснення комплексу профілактичних заходів, спрямованих на забезпечення соціально-психологічного розвитку і життєдіяльності дітей, попередження девіацій в їх поведінці. Суб'єктивний компонент формують: працівники державних організацій, установ і закладів та підпорядкованих їм соціальних структур; працівники та/чи члени недержавних організацій (громадських, благодійних, релігійних); фізичні особи.

Отже, соціалізація особи у контексті вимог суспільних стандартів поведінки прямо залежить від їх дотримання. У протилежному випадку неприйняття індивідом вимог щодо поведінкових соціальних норм констатується як поведінкові девіації. Аналізуючи наукові позиції стосовно соціальних норм, цінностей, настанов, виховання і контролю, можна узагальнено констатувати, що формування девіантної поведінки дітей є комплексним, тривалим, із прихованим характером протікання деформацій процесом, поступовим ускладненням без наявності позитивного впливу чи слабкою увагою до їх становища, самопочуття і розвитку з боку батьків, школи, інших інститутів. У характеристиці девіантної поведінки увагу привертають як явні поведінкові прояви девіантної поведінки, так і приховані – осіб груп ризику.

Незначні проступки, правопорушення за несприятливих умов можуть переходити у більш складні форми. Однаково турбують злочинність, алкоголізм, наркоманія як крайні прояви девіантної поведінки, так і бродяжництво, вживання спиртних напоїв, незайнятість навчанням і працею – як основа, фон для розвитку перших. Однак за ступенем відхилень і характером спрямування всі види поведінкових девіацій можна віднести до трьох великих груп: асоціальна як девіантна поведінка у вузькому розумінні; адиктивна і

¹⁷ Оржеховська В. М. Сучасні орієнтири превентивної педагогіки / В. М. Оржеховська, О. І. Пилипенко // Педагогіка і психологія / Вісник АПН України. – 2005. – № 2. – С. 20.

¹⁸ Фіцула М. М. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи попередження і подолання : навч.-метод. посібник / М. М. Фіцула, І. І. Парфанович. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан», 2007. – С. 312.

суїцидальна – як аутоагресивна; вчинення правопорушень, злочинна – як протиправна.

Ефективність профілактики девіантної поведінки дітей значною мірою залежить від рівня теоретичної розробки проблеми, налагодження взаємодії соціальних структур профілактичного спрямування діяльності. Суб'єктами профілактики окреслено: установи, заклади, організації, які безпосередньо виконують функції профілактики девіантних проявів дітей; фахівці з теоретичною і практичною підготовкою до виконання завдань із профілактики девіантної поведінки. Використання суспільних можливостей у профілактичній роботі з дітьми, схильними до девіантної поведінки, передбачає здійснювати теоретичне обґрунтування практичних підходів, координацію діяльності в рамках профілактичних програм із залученням фахівців соціальних структур.

1.2. Діагностика виховних стратегій батьків дитини дошкільного віку щодо попередження проявів девіацій

Якісно організована профілактична робота з дітьми в закладі освіти розпочинається з педагогічної діагностики – діяльності для виявлення актуального стану об'єктів (суб'єктів) і тенденцій освітнього процесу.

Термін «діагностика» дослівно з грецької мови перекладається як «здатність розпізнавати» (dia, dias – через, між, серед, з допомогою; gnosis – знання). Історія цього поняття налічує декілька тисячоліть. У давнину діагностувати – означало фіксувати втрати, відхилення, негативи. Зараз, навпаки, наголошується, що треба акцентувати увагу на перевагах, успіхах, позитивах як основах для подолання девіацій.

В епоху Відродження термін «діагностика» використовувався в медицині, а у ХХ ст. – у психології, техніці тощо. У педагогіку його впровадив у 1968 р. німецький учений К. Інгенкамп. Проте ще до появи терміна педагогічні вимірювання все ж проводилися: вони існували від заснування перших виховних інституцій Стародавнього світу. Для діагностики використовувалися задачі, які треба було розв'язати; шахові поєдинки.

Отже, *діагностика – це діяльність щодо встановлення діагнозу або вчення про способи його отримання*. Ми розрізняємо *діагностику* як загальний підхід та *діагностування* як процес (складову частину) практичної педагогічної діяльності. Діагностика – це прояснення всіх обставин перебігу будь-якого процесу, достеменне визначення його

результатів. У нашому розумінні *діагностування* повинно охоплювати контроль, перевірку, оцінювання, накопичення статистичних даних, їх аналіз, вияв динаміки, тенденцій і закономірностей та прогнозування подальшого розвитку об'єкта або суб'єкта.

Незважаючи на тривалий період застосування педагогічної діагностики та важливість її використання в закладах освіти, необхідно визнати, що в реалізації педагогічних вимірювань залишаються невирішені проблеми: немає розроблених комп'ютерних діагностичних методик, які б давали змогу зробити регулярними визначення рівнів розвитку соціально цінних якостей дітей, сформованості дитячих колективів тощо. Зрозуміло, що профілактика без діагностичних процедур є малоефективною. Проте аналіз наукових джерел з організації профілактичної роботи засвідчує, що вчителі й вихователі недостатньо володіють діагностичними вміннями, тобто методами, інструментарієм, процедурою виміру¹⁹.

Як стверджують автори одного з досліджень щодо якості профілактики в школах Польщі (у цій країні, як порівняти з Україною, краще налагоджена профілактична діяльність; з 90-х рр. ХХ ст. у кожній школі складаються плани профілактики), у половині з 250 досліджуваних шкіл не проводилася вступна ідентифікація проблем, тобто початкова діагностика. При цьому, якщо вимірювання і проводилися, то не завжди отримані дані ставали підставою для визначення цілей подальшої діяльності чи програми дій щодо вирішення виявленої проблеми. Отже, результати діагностики й організація профілактичної роботи між собою не пов'язувалися, а провідним методом було лише анкетування²⁰.

Якщо у школах діагностична діяльність реалізується на низькому рівні, то в закладах дошкільної освіти цей процес здійснюється не краще. Діти не вміють писати, отже, анкету не заповняють. Зрештою, результати лише одного діагностичного методу не можуть бути підставою для висновків. Зазначимо, що в дошкільних закладах освіти найчастіше використовується бесіда як допоміжний метод вивчення дитини для з'ясування рівня розвитку, ставлення до різних явищ дійсності, до інших дітей, їхніх вчинків тощо. Подекуди використовується метод доручень як один із видів природного експерименту для вивчення індивідуальних особливостей та потенційних можливостей конкретної дитини під час виконання доступних завдань. Для з'ясування індивідуальних особливостей

¹⁹ Profilaktyka w szkole : Poradnik dla nauczycieli / red. Kamińska-Buśko Bożenna, Szymańska Joanna. – Warszawa : Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej, 2005. – s. 46.

²⁰ Тамże.

дитини аналізуються продукти її діяльності: малюнки, ліплення, конструювання. Залучення респондентів до цього виду діяльності дає змогу в подальшому більш об'єктивно проаналізувати стан розвитку кожної дитини.

Однією з причин відсутності належного інтересу до діагностики є численність обов'язків вихователів, які, згідно з Базовим компонентом дошкільної освіти (державним стандартом), повинні організовувати різні види діяльності (ігрову – провідну для дітей дошкільного віку; рухову; природничу; предметну; образотворчу, музичну, театральну, літературну; сенсорно-пізнавальну і математичну; мовленнєву; соціокультурну та іншу)²¹; бути для дитини водночас значимим дорослим, другом, порадиником, опікуном тощо. За умов належного виконання цих обов'язків на діагностичну діяльність вже не вистачає часу, тому вона стає формальною. З одного боку, без неї неможливо перевірити ефективність проведеної роботи і визначити цілі на перспективу (діагностика виконує декілька функцій: інформаційну, оцінювальну, стимулювальну, управлінську, прогностичну), з іншого боку – це складна процедура, тому її намагаються замінити визначенням результатів на інтуїтивному рівні або тільки на основі спостережень.

Найбільш популярними в дошкільці є діагностичні методики, спрямовані на визначення рівнів адаптації дітей до закладу дошкільної освіти (автор С. Бурсова), пасіонарності й мовленнєвого розвитку (автор К. Крутій), креативності (автор Л. Шелестова) та ін. Проте незначний відсоток вихователів знає про такі методики, не кажучи вже про їх використання.

У реалізації освітнього процесу в закладах дошкільної освіти й у школах є ще одна невирішена суперечність: провідна роль у формуванні дитини належить батькам, однак немає інституції, яка б відстежувала стратегії батьківського виховання, рівень сформованості компетентностей батьків щодо виховання власних дітей. Помилки батьків можуть вплинути на подальшу долю й життєві успіхи дітей, а також є однією з головних причин девіантної поведінки в майбутньому. Девіантну поведінку розглядаємо достатньо широко як таку, що відхиляється від прийнятих у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів.

Але часто батьки навіть не здогадуються про можливі наслідки своїх помилок, вбачаючи корінь зла в некомпетентності вихователів та вчителів, компаніях неправильно обраних друзів, суспільних

²¹ Базовий компонент дошкільної освіти / Науковий керівник: А. М. Богуш, дійсний член НАПН України та ін. — К., 2012. — С. 5.

негараздах тощо. Вивчення професійних труднощів вихователів засвідчує, що їм найважче спілкуватися навіть не з дітьми в переповнених групах, а саме з батьками, які висувають невиправдано високі вимоги до педагогічних працівників, рідко допускаючи думки про власні прорахунки.

Отже, необхідно підвищувати рівень педагогічної культури батьків, які мали б знати, чи правильно вони виховують своїх дітей, яких помилок припускаються, чи вибрана ними виховна стратегія передбачає добро для дитини і сприяє успішній життєвій самореалізації.

Підстав для посилення взаємодії з батьками є багато, на що звертали увагу ще класики педагогіки А. Макаренко, В. Сухомлинський, присвятивши свої найбільш відомі праці вихованню в сім'ї.

Сучасні науковці (А. Бартков'як, С. Гром, О. Кошелівська, О. Шукалова та ін.), вивчивши проблеми сімейного виховання, акцентують увагу на значенні спілкування дитини з дорослими для її психічного й особистісного розвитку, адже дефіцит комунікації та інші вади призводять згодом до різноманітних девіацій. Обґрунтовуючи необхідність реалізації діагностики батьківської виховної позиції щодо дитини дошкільного віку, О. Шукалова зазначає: «Більшість батьків приходять у батьківство не зі знаком якості. Вони підносять дитині разом з любов'ю й самими благими намірами свій характер, з його вадами й кривизнами, своє нецтво й егоїзм, хвороби, купу нерозв'язаних проблем, від побутових до духовних, – все краще й все гірше. Дитина – дзеркало своїх батьків. І не можна все звести до схеми, що дорослі впливають, творять, а воно «утворюється». Ціль «добре виховати дитину» не можна ставити, дитина повинна зростати такою, яка вона є, щоб стати людиною, вона має навчитися бути самостійною, що зовсім заперечують деякі батьки. Вони не помічають небезпечної однобічності: безперервної вправи сугестивності своєї дитини: ти нічого не вмієш! Ти нічого собою не представляєш! Ти ще дурний! І т. д. і т. п.»²². Проте чимало батьків припускаються інших помилок: уседозволеність, потурання капризам, сприяючи зародженню в дітей безвільності й безвідповідальності.

Оскільки саме батьківські прорахунки є причиною невдач дітей у різних видах діяльності, що часто згодом призводять до девіантної поведінки, доцільно в медіа, суспільних інституціях, зокрема при церквах, і в закладах дошкільної освіти знайомити батьків із

²² Шукалова О. С. Роль сімейного виховання в особистісному розвитку дитини / О. С. Шукалова. – Режим доступу: [file:///C:/Users/admin/Downloads/Vpo_2013_9\(2\)__51%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/admin/Downloads/Vpo_2013_9(2)__51%20(1).pdf). - С. 382.

виховними стратегіями, розвиваючи рівень компетентності щодо виховання дітей та допомагаючи в його діагностуванні.

Цікаве дослідження співвідношення типів сім'ї і стратегій виховання дітей провели швейцарські дослідники Дж. Келлерхальс (J. Kellerhals) і Е. Відмер (E. Widmer) у 2002-2012 рр.²³ Вони визначили п'ять типів сімейного функціонування: Паралель, Bastiон, Компанія, Асоціація, Кокон.

До типу Паралель, згідно з дослідженнями швейцарських учених, належать сім'ї, що характеризуються закритістю й автономією. Члени сім'ї є домосідами, не шукають контакту з оточенням. Але всередині сім'ї кожен має свій простір, власні інтереси; спільної родинної діяльності немає. До типу Bastiон належать сім'ї, яким притаманна закритість і консолідація. Члени сім'ї поділяють загальні думки і спільну діяльність. Тип Компанія об'єднує сім'ї, що характеризуються відвертістю і консолідацією. Відкритість сім'ї зовнішньому світу збагачує внутрішні стосунки і передбачає діалог, консенсус. До типу Асоціація належать сім'ї, для яких характерна відкритість і автономія. Вони роблять акцент на самостійності і незалежності членів сім'ї. Зовнішні контакти дуже важливі і обов'язково відомі іншим членам сім'ї. Тип Кокон характеризується вираженим акцентом на консолідації, цінуються спільна діяльність і загальний простір, схожість смаків і переваг. Основними цілями є підтримка, теплі стосунки, послаблення напруги, вторинними – підйом сходами соціальної ієрархії і суспільна інтеграція. Головною цінністю вважається психологічний комфорт²⁴.

Автори уточнюють, що якщо ці типи функціонування сім'ї розглянути відповідно до соціального статусу подружжя, то можна відстежити закономірність: наприклад, рівень відвертості й автономії сім'ї зростає прямо пропорційно економічному і культурному стану пари. Згідно з даними дослідників, на верхівці соціальної ієрархії (середній клас, університетські кадри) розташовано більшість сімей, що належать до типу Асоціація, середньо представлений тип Компанія, небагато сімей типу Bastiон і відсутність типу Паралель. І навпаки, внизу соціальної ієрархії (робітники) перебувають більшість сімей типу Bastiон і Паралель. Це означає, що соціальний статус подружжя сильно впливає на тип функціонування сім'ї, який, відповідно, визначає виховні практики і стратегії батьків щодо дитини.

²³ Kellerhals J., Widmer E. Familles en Suisse: les nouveaux liens. Lausanne: Presses polytechniques et universitaires romandes, 2012. – 141 p.

²⁴ Орлова К.М. Стратегии воспитания в семье: зарубежный опыт исследования [Электронный ресурс] // Психологическая наука и образование. – 2013. – № 4. – URL: <http://psyedu.ru/journal/2013/4/Orlova.html> (дата звернення 12.06.2018)

Автори показують, що кожному типові функціонування сім'ї відповідає окремий специфічний тип дитини: чесна, стримана і залежна від групи дитина – у сім'ї типу Bastion; креативна дитина, що проводить переговори, автономний партнер – у сім'ї типу Асоціація. Науковці дійшли висновку, що тип функціонування сім'ї корелює із соціальним оточенням сім'ї і соціальним статусом подружжя, що відображається і на стилі виховання дитини. Проте не запропонували методик, на основі яких можна діагностувати тип сім'ї, а також зробити висновки, як уникати прорахунків у вихованні дітей. Окрім того, швейцарські вчені досліджували сім'ї, у яких росте школяр. Тобто батьківські прорахунки вже отримали наслідки в труднощах, що їх відчують діти в навчанні та спілкуванні з ровесниками.

Розбіжності в поглядах дорослих та дітей, нерозуміння життєвих пріоритетів, уподобань можуть бути також наслідком приналежності до різних поколінь. Старші люди інакше, ніж молоді, ставляться до моральних цінностей, сприймають медіазасоби, визначають способи організації дозвілля тощо.

Західні демографи та соціологи запропонували назви представників різних поколінь останніх десятиліть, народжених у періоди, пов'язані з певними історичними чи технічними подіями. Це покоління Ікс (X) (народжені в 1961–1983 роках), покоління Ігрек (Y), або мілленіали (1983 – середина 1990-х років), покоління Зет (Z) (середина 1990-х – 2010 роки), покоління Альфа (народжені після 2010 року). Звичайно, такий поділ дуже умовний (можливо, і не цілком точний, адже існують різні класифікації), але дає змогу побачити суттєву різницю в поглядах, ціннісних орієнтаціях представників різних поколінь, а також у рівні використання інформаційних технологій.

Наприклад, для покоління Y характерні впевнене володіння сучасними гаджетами, активне користування соціальними мережами, навички легкого пошуку інформації тощо. Уже покоління Z – це люди, які з раннього дитинства добре знайомі з новітніми технічними пристроями та мережею Інтернет, завдяки чому отримали додаткові ресурси для розвитку власних креативних та комунікативних здібностей, яким притаманна гнучкість мислення, відкритість поглядів і легкість у старті нової діяльності.

Якщо враховувати особливості кожного покоління, які стосуються цінностей, поглядів, впливу техніки та інформації, то можна побудувати своєрідну виховну стратегію сім'ї. Проте, знову ж таки, кожна особистість має власний характер, темперамент та інші психологічні риси. Тому врахування особливостей поколінь – дуже

відносний підхід до визначення виховних стратегій батьків. Крім того, чітка діагностика за цим критерієм відсутня, адже немає єдиної класифікації поколінь за роками.

Проблема діагностики виховного впливу батьків вирішується в дослідженнях польських учених. У польській педагогіці використовується термін «виховна компетенція» і доводиться необхідність вимірювання рівнів сформованості таких компетенцій у батьків, що виховують дитину дошкільного віку²⁵. Термін «компетентність» в освітній галузі Республіки Польща відсутній; компетенція ж означає те саме, що в українській педагогіці – компетентність.

Польський науковець Б. Поцьвярдовська трактує виховну компетенцію батьків як єдність знань, умінь і поглядів, що сприяють постійному пристосуванню до потреб дитини і запитів соціального середовища і які, згідно з переконаннями батьків, необхідно й можливо використовувати на практиці²⁶. Важливим елементом компетенцій батьків є інтерперсональні вміння: встановлення й підтримання контакту, виявлення потреб і своєчасне реагування на них, подолання труднощів, що виникають у стосунках із дитиною.

Термін «виховна компетентність батьків» в українській педагогічній науці і в практиці вітчизняних закладів дошкільної освіти не поширений. Отже, і не діагностується рівень її розвитку. Натомість у польській науково-методичній літературі окреслено галузі, у яких батьки діють успішно, і ті сфери, де не все виходить добре і треба допомогти, зважаючи на особливості й потреби кожної родини. Батьки розглядають родини як відкриті соціальні групи, що мають подібні характерні риси. Зважаючи на це та усвідомлюючи необхідність розвитку виховної компетенції, вони залюбки вивчають і використовують досвід інших родин. Наприклад, переносять на польський ґрунт досвід Зелених будинків Ф. Долто або практикують викладання предмета «Виховання до життя в родині», розмірковуючи про цілі й організацію виховної діяльності.

Б. Поцьвярдовська акцентує увагу на труднощах діагностування виховних компетенцій, оскільки рівень їх сформованості постійно змінюється. Ще однією важливою проблемою є, як і в Україні, нестача діагностичних методик.

²⁵ Diagnoza kompetencji wychowawczych rodziców dzieci w wieku przedszkolnym / Blanka Poćwiardowska // Diagnostyka i profilaktyka w teorii i praktyce pedagogicznej / pod red. Marii Deptuły. – Bydgoszcz : Wydaw. Uniw. Kazimierza Wielkiego, 2006. – S. 85 – 92.

²⁶ Тамże. – S. 86.

Найчастіше дослідження проводяться щодо сформованості переконань батьків, стилів виховання і спілкування. Раніше вивчалось передусім ставлення батьків до дітей. Проте зараз змінилася методологія досліджень, відповідно до якої необхідно враховувати й аналізувати знання, емоції, поведінку, переконання всіх учасників взаємодії.

На сьогодні є популярними декілька діагностичних методик: аналізу родинного середовища і стилю виховання (автор М. Рись), переконань батьків (автор М. Плоре), виховних переконань (автор адаптованого опитувальника З. Мартен). Ці методики з розробленим діагностичним інструментарієм є підтвердженням того, що можна досліджувати й діагностувати рівень розвитку окремих елементів виховних компетенцій батьків.

Студіювання наукової, методичної літератури засвідчує наявність низки невирішених проблем:

- системна робота з формування й діагностики компетентностей батьків щодо виховання дітей не проводиться жодною суспільною інституцією;

- не створено педагогічного видання, скориставшись яким батьки могли б ознайомитись зі стилями спілкування, типами сімей та методиками діагностики їхньої здатності до виховання дітей;

- в Україні недостатньо висвітлюється зарубіжний досвід інтеграції суспільних інституцій і сім'ї, що має сприяти розвитку педагогічної культури батьків.

У вітчизняній педагогіці не обґрунтовано терміна, яким можна визначити вміння батьків виховувати дітей у сім'ї. Маємо на увазі не тих батьків, які мають різні види узалежнень і психічні відхилення, а також яскраво виражений егоїзм, що межує з патологією, і не проявляють жодного бажання змінюватися чи лікуватися. Ідеться про батьків, які прагнуть виховати дітей успішними й щасливими, але не завжди обирають адекватні способи, щоб цього досягнути. Наприклад, мати, яка б'є сина за погану оцінку, не здогадується, що програмує його невдачу на все життя: одружившись, він може збиткуватися над дружиною, дітьми, проявляючи насильство, і в такому випадку найчастіше залишається самотнім. Батьки, звичайно, подбали про матеріальне благополуччя сина (квартира, машина), проте потрібним був інший капітал: любов і увага, причому протягом усього дитинства. У матері були найкращі наміри, але педагогічне невігластво не дало можливості досягнути мети.

Тривогу викликають і сім'ї, які дозволяють малюкам (навіть до двох років) користуватися мобільними телефонами без нагляду

дорослих, а старшим дошкільникам – Інтернетом, проте діти недостатньо володіють медіаграмотністю і не здатні захиститися від негативних медіавпливів чи самостійно використати освітній потенціал медіапродуктів²⁷.

На нашу думку, доцільно впровадити термін «*батьківська компетентність*», який трактуємо як інтегровану здатність до виховання дітей у сім'ї на основі єдності знань, умінь, цінностей, переконань, що дають змогу формувати виховні стратегії в родині та забезпечувати гармонійний розвиток «Я – концепції» дитини. «Я – концепція» – це уявлення дитини про себе. Складовими цієї концепції є такі компоненти: «Я – знаю», «Я – можу», «Я – потрібний», «Я – подобаюся», «Я – захищений»²⁸. Їх гармонійний розвиток дає змогу дитині сказати про себе: я володію знаннями про світ, що мене оточує; я можу себе реалізувати в студіях, гуртках, на групових заняттях; я потрібний друзям, родині; я подобаюся батькам, вихователям, друзям; я захищений ними постійно. Якщо котрась зі складових «Я – концепції» перебуває зі знаком «мінус», або зі знаком «плюс», але в асоціальной сфері, у дитини розвивається схильність до девіантної поведінки.

«Я – концепція» зі знаком «мінус» має наслідком комплекс неповноцінності: дитина не впевнена в собі, переконана, що нічого не знає, не вміє, нікому не потрібна, не подобається і не захищена.

«Я – концепція» зі знаком «плюс», але в асоціальной сфері, – це лідерство у витівках, порушенні розпорядку, агресивні дії стосовно вихователів та колективу групи, нечемні висловлювання до старших тощо.

На жаль, діагностичних методик, які б засвідчували взаємозв'язок між такими відхиленнями й вихованням батьків, немає.

Отже, зберігають актуальність дослідження в галузі педагогічної діагностики сформованості батьківських компетентностей та гармонійного розвитку складових «Я – концепції» дітей.

Висновки. Педагогічна діагностика – це перший етап профілактичної діяльності в закладі освіти. На жаль, у дошкільній роботі з педагогічних вимірювань не набула системного характеру. Проблемою є діагностика батьківських компетентностей, коли саме сім'я несе головну відповідальність за виховання дитини.

²⁷ Bartkowiak A. Analiza kompetencji rodziców w zakresie bezpieczeństwa dzieci w Internecie / Anna Bartkowiak A. // Kultura - społeczeństwo – edukacja. – 2012. - № 1. – S. 141.

²⁸ Освітні технології сучасних навчальних закладів : навчально-методичний посібник для вчителів, вихователів та студ. пед. закл. освіти / О. Янкович, Ю. Беднарик, А. Анджеєвська. – Тернопіль : РВВ ТНПУ імені В. Гнатюка, 2015. – С. 123.

У перспективі співпраця закладу дошкільної освіти і суспільних інституцій, організація системної роботи з формування й діагностики компетентностей батьків щодо виховання дітей, висвітлення цієї діяльності в медіа, публікація методичних джерел, ширше розгортання наукових досліджень на зазначені теми дадуть змогу ефективно здійснювати профілактику девіантної поведінки дітей.

1.3. Підлітки групи ризику як об'єкт профілактичної роботи засобами арт-терапевтичних технологій

Різке погіршення соціально-економічної ситуації в Україні зумовило зростання кількості підлітків групи ризику. У більшості з них усе частіше діагностується відсутність чітких життєвих планів, відчуття безнадійності і роздратування, тривожності, агресивної поведінки тощо. Ситуація ускладнюється проблемами зі здоров'ям, труднощами у вихованні й навчанні, обмеженням можливостей фізичного розвитку, сирітством, неблагополуччям у сім'ї. Вітчизняні дослідники (Ж. Ахіджян, Н. Драч, К. Муліка та ін.) переконані, що асоціальні дії таких підлітків виступають як засіб для досягнення значимої цілі; спосіб психологічної розрядки, заміщення заблокованої потреби та переключення діяльності; самоціль, яка задовольняє потребу у самореалізації та самоствердженні²⁹. Саме тому найважливішим пріоритетом сучасної державної політики стосовно таких дітей має бути забезпечення гарантії їх прав на виживання, розвиток і захист.

Підлітковий вік – етап онтогенезу, що перебуває між дитинством і юністю, період переходу від дитинства до дорослості, прагнення усвідомлення себе як дорослої особи, утвердження моральних цінностей та формування етичних ідеалів. Цей період, на думку А. Прихожан характеризується появою специфічних рис, найважливішими з яких є прагнення до спілкування з однолітками і поява в поведінці ознак, що свідчать про прагнення утвердити свою самостійність, незалежність, особистісну автономію. Поява почуття дорослості як специфічного новоутворення є тією якістю, в якій відображається нова життєва позиція у ставленні до себе, людей і світу в цілому. Саме воно визначає спрямованість і зміст активності підлітка, його нові прагнення, бажання, переживання й афективні

²⁹ Корекція поведінки дітей, які перебувають на обліках (інформаційно-методичні матеріали та програма) / К. М. Муліка, Ж. С. Ахіджян, Н. В. Драч. – Полтава : ПОППО, КМСД УМВС України в Полтавській області, 2013. – 90 с.

реакції. Кардинальні зміни в структурі особистості підлітка зумовлюють його підвищену чутливість до засвоєння норм, цінностей та способів поведінки, притаманних світові дорослих. Йдеться про переорієнтацію з норм і цінностей дитячого світу на інші – дорослі, вироблення особистісних новоутворень, які відіграють особливу й вирішальну роль в оволодінні дитиною соціальною ситуацією дорослості. У процесі діяльності, спілкування підліток привласнює нову систему цінностей та виробляє власну через оцінку та думки інших людей. Це впливає на формування адекватної самооцінки та рівня домагань, успішну соціалізацію³⁰.

Ще однією характерною ознакою підліткового віку є вразливість, загострене почуття соціальної справедливості, прагнення до активних дій. За умови відсутності можливості задовольнити цей важливий аспект, збільшується вірогідність появи деструктивної поведінки, так званого «підліткового бунту», що може проявлятися у демонстративній, зухвалій та не завжди адекватній поведінці.

Загалом підлітковий вік характеризується ускладненнями протікання процесу дорослішання, так званим «віком конфліктів». По-перше, конфліктність залежить від змін у гормональній сфері. По-друге, у цей період більш активно здійснюється процес переоцінки цінностей, усвідомлення себе як особистості, формуються власні погляди на життя. Будь-які поради з боку дорослих підліток сприймає як тиск. Батьки не знають, як поводити себе з підлітками, тому що традиційні способи виховання часто не діють. Зникає ефективність таких методів виховного впливу, як заборона та покарання. Самоствердження (підлітковий максималізм) підлітків набуває максимальної сили та може супроводжуватися внутрішньо-особистісними та соціальними конфліктами, результатом яких є кардинальні рішення: втеча з дому, приєднання до сумнівних компаній та молодіжної субкультури, поява шкідливих звичок та девіантної поведінки. Саме у цей період «звичайний підліток» може перейти до так званої групи ризику³¹.

Ризик у середовищі підлітків зосереджений на врахуванні й урегулюванні небажаних, соціально або педагогічно неприйнятних факторів і наслідків, що загрожують життю, здоров'ю та повноцінній соціалізації. Ті групи неповнолітніх, які залежно від поєднання суб'єктивних або об'єктивних причин максимально піддаються різним

³⁰ Прихожан А. М. Диагностика личностного развития детей подросткового возраста / А. М. Прихожан. – М. : АНО «ПЭБ», 2007. – 56 с.

³¹ Прашко О. В. Уміння керувати конфліктами – ознака соціально компетентної особистості / О. В. Прашко // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2014. – № 4 (23). – С. 96–101.

соціальним або соціально-педагогічним ризикам, називають групами ризику. Їх типовими представниками Л. Завацька вважає дезадаптантів, девіантів та делінквентів³².

Характеризуючи групу ризику, необхідно підкреслити два аспекти, коли мається на увазі ризик для суспільства, небезпека для оточуючих через порушення загальноприйнятих соціальних норм і правил, і коли ризику піддаються самі люди через відсутність нормальних умов для їх повноцінного розвитку. Категорію ризику ми розуміємо як зовнішню (соціально-громадську) небезпеку для особистості підлітка.

У психолого-педагогічній літературі підлітків групи ризику ототожнюють з «важкими», «проблемними», «дезадаптованими», «педагогічно занедбаними», «підлітками у складній життєвій ситуації» тощо. Сьогодні спостерігається розширення змістового діапазону поняття «діти групи ризику». До цієї категорії відносять конфліктних підлітків, дітей із затримками в розвитку, емоційними розладами, порушеннями поведінки, дітей із малозабезпечених сімей, з девіантною та делінквентною поведінкою, дітей «гетто», а також підлітків із порушеною адаптацією до соціального середовища. Окрім цього, до групи ризику відносять підлітків із рисами неврозів, із психосоматичними захворюваннями, гіперактивних (з синдромом дефіциту уваги), ліворуких та емоційно неврівноважених (агресивних, емоційно-розгальмованих, сором'язливих і тривожних) підлітків. У випадках, коли ототожнюють «трудність» і «ризик», до категорії «ризик» відносять недисциплінованих, невстигаючих, дітей з різного роду психічними і нервовими розладами, підлітків, які перебувають на обліку в комісіях у справах неповнолітніх, дітей із неблагополучних сімей³³.

Аналіз існуючої практики навчання і виховання підлітків групи ризику показує, що донині не створено цілісної системи цілеспрямованої профілактичної роботи. Кожен із фахівців соціальної сфери (соціальний педагог, соціальний працівник, психолог, реабілітолог) розв'язує завдання цієї роботи по-своєму. У межах педагогічного підходу в Законі України «Про освіту» і в Конвенції ООН про права дитини наголошено на тому, що система освіти повинна бути адаптована до можливостей учнів, а створені умови для дітей групи ризику повинні відповідати їхнім потребам, можливостям і бажанням батьків.

³² Завацька Л. М. Технології професійної діяльності соціального педагога: навчальний посібник для ВНЗ / Л. М. Завацька. – К. : Видавничий Дім Слово, 2008. – 240 с.

³³ Кузікова С. Б. Теорія і практика психокорекції: Навч. посібник / С. Б. Кузікова. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – 384 с.

Серед ефективних засобів педагогічного впливу на особистість підлітка, який належить до групи ризику, особливий профілактичний потенціал має арт-терапія – «метод психотерапії, де для лікування й корекції психічного стану використовуються художні прийоми і творчість – малювання, ліплення, музика, фотографування тощо. Застосовується при вирішенні проблем (внутрішньо- і міжособові конфлікти, кризові стани, вікові кризи, психологічні травми)»³⁴.

Автори Американського культурного словника англійської мови дають таке трактування арт-терапії: «арт-терапія передбачає застосування певних видів образотворчого мистецтва, зокрема живопису та скульптури, з метою розуміння та вираження почуттів»³⁵. Згідно АНЗАТА – офіційного веб-сайта асоціації арт-терапії у Новій Зеландії та Австралії, «арт-терапія чи арт-психотерапія є формою психотерапії, що використовує творчі методи, візуальні прийоми творення мистецтва, драму, танець / рух для покращення та повідомлення про фізичне, розумове та емоційне самопочуття людини. Більшість арт-терапевтів асоціації АНЗАТА використовують візуальне мистецтво»³⁶.

У свою чергу, ми під арт-терапією розуміємо «інноваційну освітню технологію «лікування» засобами образотворчого мистецтва, а саме малюнком, графікою, живописом, скульптурою для гармонійного розвитку особистості. Як допоміжні засоби в арт-терапії використовують музику, казку, танець, гру, драму тощо»³⁷. Ми переконані, що арт-терапію доцільно використовувати як профілактичний і лікувально-коректувальний засіб, який допомагає будувати й розвивати психотерапевтичні стосунки особистості з арт-терапевтом (соціальним педагогом, соціальним працівником, психологом) у процесі занять образотворчою діяльністю.

Вибір арт-терапії в якості профілактичного засобу у роботі з підлітками групи ризику обумовлений характерними ознаками арт-терапії, оскільки вона:

- ефективна при корекції різних відхилень і розладів особистості;
- знімає втому, зменшує прояви негативних емоційних станів;

³⁴ Енциклопедичний тлумачний словник фармацевтичних термінів : українсько-латинсько-російсько-англійський : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / уклад. : І. М. Перцев, Є. І. Світлична, О. А. Рубан та ін. ; за ред. проф. В. П. Черниха. – Вінниця : Нова Книга, 2014. – С. 82.

³⁵ Американський культурний словник англійської мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.catainfo.ca/faq.php>

³⁶ Сорока О. В. Арт-терапія: до питання термінології / О. В. Сорока // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова (Серія 14 : Теорія і методика мистецької освіти). – 2015. – Вип. 18. – С. 301.

³⁷ Сорока О. В. Теоретичні і методичні засади підготовки майбутніх учителів початкової школи до використання арт-терапевтичних технологій: дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 / Ольга Вікторівна Сорока. – Тернопіль, 2016. – С. 34

– спирається на здоровий потенціал особистості, внутрішні механізми саморегуляції і зцілення;

– сприяє творчому самовираженню, розвитку уяви, естетичного досвіду, практичних навичок образотворчої діяльності, художніх здібностей;

– створює позитивний емоційний настрій у групі;

– дає змогу опрацювати думки й емоції, які людина звикла пригнічувати, надає можливість трансформувати їх у позитивні;

– створює умови для експериментування з кінестетичними й зоровими відчуттями, стимулює розвиток сенсомоторних умінь і в цілому правої півкулі головного мозку, що відповідає за інтуїцію й орієнтацію в просторі;

– полегшує процес комунікації з іншими людьми;

– дає змогу звернутися до тих реальних проблем, які складно обговорювати;

– розвиває відчуття внутрішнього контролю;

– дає змогу вибудовувати взаємини на основі любові й прихильності і тим самим компенсувати їх можливу відсутність у сім'ї³⁸.

Оскільки арт-терапія підвищує адаптаційні можливості підлітків групи ризику до умов соціального середовища, представимо рівні адаптації:

1) соціально-особистісний – в основі дії, що адаптується, лежить неусвідомлювана творча гармонізація, інтегруюча сила естетичного і творчого початку, закладеного в мистецтві;

2) особистісно-асоціативний – полегшення і компенсація досягаються за рахунок не стільки естетичної дії, скільки унаслідок зниження напруги;

3) асоціативно-комунікативний – лікувальна дія арт-терапії досягається підключенням інтелектуальних операцій (проекція, обговорення і усвідомлення конфлікту), полегшенням психотерапевтичних контактів і доступу до психопатологічних переживань, що не вимагають естетичного компонента, бо результат досягається навіть при простому проектному зображенні проблем;

4) соціально-комунікативний – як адаптація використовуються прикладні можливості творчості, арт-терапія розглядається спрощено, як один із видів зайнятості, варіант організації і час проведення, що принципово не відрізняється від інших аналогічних методів;

³⁸ Лебедева Л. Д. Практика арт-терапии : подходы, диагностика, система занятий / Л. Д. Лебедева. – СПб. : Речь, 2003. – С. 15.

5) фізіологічний – враховується фізичний, фізіологічний і координаційно-кінетичний вплив пластичного зображення, творчості на організм і психіку³⁹.

Для роботи з підлітками групи ризику найбільш прийнятні й ефективні структуровані арт-терапевтичні заняття. Розроблена з цією метою єдина технологічна структура логічно витримана в кожному арт-терапевтичному занятті, в якому чітко простежуються дві частини: невербальна, творча, неструктурована, де основний засіб самовираження – малюнок / живопис, і вербальна, формально більш структурована, що передбачає словесне обговорення та інтерпретацію малюнків. Ми переконані, що арт-терапевтичні заняття відбуватимуться ефективніше за таких умов:

- 1) створення на заняттях ситуації успіху;
- 2) демонстрація поваги до кожного учасника, заохочення активності і творчості;
- 3) формування сприятливого соціально-психологічного клімату в групі;
- 4) підтримка позитивного емоційного стану, формування навичок саморегуляції психічного стану;
- 5) можливість проводити діагностику емоційного стану⁴⁰.

Оскільки арт-терапія володіє діагностувальним потенціалом, вона допомагає виявити особливості і проблеми підлітків, які, на перший погляд, приховані від спостерігача у звичайному житті. Специфіка арт-терапевтичної діагностики – в її гуманності і коректності. Діагностувальний, терапевтичний і профілактичний процеси протікають одночасно, при цьому легше встановлювати емоційно теплі взаємини, що особливо важливо, якщо хтось із підлітків переживає невпевненість і тривожність, пов'язані з відсутністю художньо-графічних умінь і навичок.

У ході проективної арт-терапії повинна стимулюватися демонстрація почуттів, стосунків, станів для того, щоб підліток дізнався, зрозумів всі ці почуття і здолав їх у собі. Специфіка проективного малювання полягає в тому, що пропонується сюжет проективного характеру і потім обговорюються малюнки та проводиться їхня інтерпретація. У проективному малюванні можна використовувати такі методики:

³⁹ Хайкин Р. Б. Художественное творчество глазами врача / Р. Б. Хайкин. – СПб, 1992. – 232 с.

⁴⁰ Сорока О. В. Теоретичні і методичні засади підготовки майбутніх учителів початкової школи до використання арт-терапевтичних технологій: дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 / Ольга Вікторівна Сорока. – Тернопіль, 2016. – С. 304.

1) вільне малювання (кожен малює за бажанням), або за заданою чи самостійно вибраною темою. На малювання відводиться 30 хвилин, потім малюнки обговорюють;

2) комунікативне малювання – група розбивається на пари, у кожній є свій аркуш паперу, пара спільно малює на невизначену тему, при цьому, як правило, залучаються вербальні контакти, люди спілкуються за допомогою образів, ліній, фарб;

3) спільне малювання – декілька учасників або вся група мовчки малюють на одному аркуші (наприклад, групу, її розвиток, настрій, атмосферу в групі). Після закінчення малювання обговорюється участь кожного члена групи, характер його внеску у малюнок, особливості взаємодії з іншими учасниками;

4) додаткове малювання, коли малюнок передають по колу – один починає, інший продовжує, останній закінчує;

5) відносини в групі – «Наша група» (кожний учасник групи малює її).

Аналіз малюнків можна проводити, спираючись на модель арт-терапевтичної роботи Дж. Остер і П. Гоул, у якій детально описано обговорення малюнків з дітьми. Розглянемо її детальніше.

1. Дитину просять описати малюнок так, ніби малюнком є вона сама, з використанням слова «Я». Наприклад: «Я – малюнок, на моїй поверхні є червоні лінії, а в середині знаходиться блакитний квадрат».

2. Вибираються специфічні предмети на малюнку для того, щоб дитина їх ідентифікувала з чим-небудь: «Будь блакитним квадратом і опиши себе: на що ти схожий, які твої дії?».

3. За необхідності ставлять дитині запитання, щоб полегшити їй виконання завдання: «Що ти робиш?», «Хто користується тобою?», «Хто тобі ближчий за всіх?». Ці питання допомагають «входити» в малюнок разом із дитиною і відкривають різні шляхи встановлення стосунків і реалізації терапевтичного процесу. На цьому етапі досягаються подальша концентрація уваги дитини. Можна ставити запитання: «Куди вона йде? Про що думає? Що вона збирається робити?». Якщо дитина говорить «Я не знаю», не потрібно наполягати, краще переключитися на іншу частину малюнка.

4. Дитині пропонується вести діалог між двома частинами її малюнка, двома дотичними або протилежними крапками, такими, як дорога й автомобіль, або лінія навколо квадрата, або щасливий і сумний бік образу.

5. Необхідно попросити дитину звернути увагу на кольори. Даючи свої пропозиції, як намалювати малюнок, поки дитина сидить із закритими очима, їй можна запропонувати поміркувати: «Подумай про

кольори, які ти будеш використовувати. Що ти маєш на увазі під «яскравими» кольорами? Що для тебе означають «темні» кольори? Чи будеш ти використовувати яскраві або пастельні, світлі або темні тони?». Питання будуються так, щоб дитина усвідомлювала, наскільки це можливо, що саме вона це зробила, навіть якщо вона не хоче розмовляти про це.

6. Потрібно допомогти дитині «спроєктувати» на себе те, що вона говорить, описуючи малюнок або його частини. Можна запитати: «Ти коли-небудь відчував щось подібне? Ти коли-небудь робиш це? Чи стосується це якимось чином твого життя?». Подібні запитання можна ставити по-різному, але дуже обережно й м'яко.

7. Діти не завжди чітко уявляють собі своє життя, власні почуття й переживання. Іноді вони стримують себе й бояться виражати їх, іноді просто не готові до цього. Як правило, діти виражають те, в чому вони відчують потребу, те, чого вони хочуть, але у своїй власній манері.

8. На цьому етапі малюнок відкладається й опрацьовуються реальні життєві ситуації або оповідання, пов'язані з малюнком. Іноді ситуація з'ясовується дуже швидко за допомогою прямого запитання, наприклад, «Це стосується твого життя?», а іноді в дитини виникають спонтанні асоціації, пов'язані з якими-небудь подіями. Якщо дитина несподівано замовкає або змінюється на обличчі, можна запитати: «Що сталося?». Вона може розповісти про якісь події свого теперішнього або минулого життя, або взагалі відмовитися відповідати.

9. Необхідно звернути увагу на порожні місця на малюнку.

10. Варто зупинитися на тих речах, які намальовані на передньому плані, проявляючи зацікавленість і наполегливість.

11. Перш ніж перейти до складніших і неприємних моментів на малюнку, рекомендується працювати з тим, що дитині самій подобається. Якщо розпочати розмовляти з дитиною про приємні речі, вона стає більш відвертою. Деяким дітям важче поділитися своїми проблемами до того, як вони почнуть виражати позитивні емоції. Іноді діти, які відчують гнів, злість або роздратування потребують дати їм вихід перед тим, як вони почнуть проявляти позитивні емоції.

12. Здійснюються спостереження за зовнішніми проявами поведінки: особливостями відтінку голосу дитини, положенням тіла, виразом обличчя, жестами, диханням, паузами. Мовчання може означати контроль, обдумування, пригадування, тривогу, страх або усвідомлення чого-небудь⁴¹.

⁴¹ Oster G. D. Using Drawings in Assessment and Therapy / Gerald D. Oster, Patricia Gould Crone. Second Edition. NY. : Taylor & Francis Books, 2004. – 328 p.

Арт-терапія дає змогу досягнути підліткам групи ризику стану психічного комфорту, при цьому сам «художник» перетворюється на «глядача». Здійснюється «переклад» інформації з емоційного на когнітивний рівень, змінюється ставлення до минулого, травматичного досвіду і неприємних переживань. Незалежно від того, які саме техніки вибирають для проведення арт-терапевтичних занять, основна мета ведучого полягає в тому, щоб допомогти учасникам почати розуміти себе й усвідомлювати власні проблеми. Малювання є могутнім засобом самовираження, що допомагає здійснити самоідентифікацію і забезпечує шлях для прояву різних емоцій і відчуттів підлітків.

1.4. Особливості профілактики комунікативних девіацій дітей в умовах соціокультурного середовища

Соціокультурне середовище, в якому формується сучасна особистість, вирізняється багатовекторністю соціальних впливів, наявністю значної кількості як позитивних, так і негативних соціальних чинників, особливо вразливими перед якими є діти. Інтенсифікація інформаційного простору сучасного соціуму, зумовлена технічним прогресом, зміна стилю життя, поява нових форм комунікативної взаємодії, стереотипів поведінки, необмежений доступ молоді до джерел інформації, неоднозначно впливають на несформовану особистість, можуть як стимулювати її соціальний та психічний розвиток, так і ускладнювати чи порушувати його. Наслідком неконтрольованого негативного впливу соціокультурного середовища часто стає виникнення різних девіацій, які ускладнюють міжособистісну взаємодію. Одним із найпоширеніших видів девіантної поведінки в сучасних умовах є комунікативні девіації, що можуть існувати як окрема поведінкова патологія, але найчастіше проявляються в комплексі з іншими поведінковими порушеннями.

Вивченням впливу вікових етапів розвитку особистості на поведінкові порушення займалися Л. Виготський, Л. Зюбін, О. Кочетов, Х. Ремшмідт.

Проблема відхилень у поведінці дітей стала предметом наукових розвідок О. Змановської, І. Кона, О. Кочетова, Ю. Клейберга, Н. Максимової, В. Менделевича, В. Моргуна, А. Реана, Д. Фельдштейна.

Аналіз психолого-педагогічних чинників девіантної поведінки дитячого та підліткового віку здійснено у наукових працях

П. Булонського, О. Гройсмана, І. Жданової, В. Кащенко, О. Личко, В. Оржеховської, О. Чайковської.

Теоретичні засади профілактики девіантної поведінки молоді обґрунтовані у наукових досліджень Т. Виноградової, Л. Вольнової, С. Захаренко, Л. Квасниці, Н. Кравченко, Л. Павленко, С. Савченко, Л. Терещенко, Т. Титаренко, Н. Ткаченко, Н. Молодецької.

Комунікативні аспекти девіантної поведінки дітей проаналізовано у працях О. Абрамової, Г. Валіцкаса, В. Менделевича, А. Петрової, О. Поцулко, В. Татенко, Л. Філонова, В. Юстицького, С. Яковенко.

Узагальнивши існуючі наукові підходи до визначення причин, які провокують виникнення девіантної поведінки дітей, можемо виокремити такі її основні чинники:

– природні – кліматичні, геофізичні, екологічні умови проживання, хімічне та радіаційне забруднення середовища;

– соціальні – несприятливі соціальні, економічні, політичні умови життя суспільства, соціальна напруженість, значне розшарування населення за рівнем матеріального достатку;

– біологічні – порушення роботи ферментативної та гормональної систем організму, вроджені психопатії, мозкові дисфункції внаслідок органічного ураження головного мозку, наслідки спадковості (затримка інтелектуального розвитку, дефекти мови, слуху, зору, опорно-рухового апарату, фізичні, нервові порушення тощо);

– загальнопсихологічні – несприятливі умови взаємодії індивіда зі своїм найближчим оточенням, з негативним впливом останнього на розвиток особистості;

– індивідуально-психологічні – певні характеристики індивіда, що ускладнюють процес його соціалізації: акцентуації характеру, потяг до самоствердження, задоволення почуття цікавості, бажання виглядати дорослим, потреба змінити психічний стан у стресовій ситуації; інфантилізм, підвищений рівень тривожності;

– соціально-педагогічні – недоліки сімейного та соціального виховання, зумовлені кризою сімейних цінностей, зростанням кількості родин із дисгармонійними, деструктивними стилями виховання, низьким соціальним статусом дітей та молоді в суспільстві, слабкою системою позашкільної зайнятості дітей та молоді^{42,43}.

Зазначимо, що наявність вказаних чинників не обов'язково призводить до формування девіантної поведінки.

⁴² Терещенко Л. А. Девіантна поведінка підлітків як соціально- педагогічна проблема / Л. А. Терещенко // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. – Вип. 24. – Х., 2013. – С. 675–683.

⁴³ Мартинюк І. А. Патопсихологія. Навчальний посібник / І. А. Мартинюк. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – С. 74.

Ще у дослідженнях соціологів кінця ХІХ – початку ХХ ст. М. Вебера, Е. Дюркгейма, Д. Дьюї, Ж. Кетле, Л. Леві-Брюля, Р. Мертон акцентувалась увага на кореляції між девіантною поведінкою та соціокультурним середовищем існування індивіда, яке визначають:

– суспільні процеси (соціально-економічна ситуація, соціальна політика);

– характеристики соціальних груп, членом яких є індивід (расова, етнічна, субкультурна, статусна приналежність, приналежність до певної професійної чи орієнтованість на певну референтну групу);

– мікросоціальне (рівень і стиль життя сім'ї, психологічний клімат у сім'ї, особистості батьків, характер сімейних взаємовідносин, стиль сімейного виховання, друзі, інші значимі люди), макросоціальне та культурне середовище (вплив традицій, культури, соціальних інститутів, засобів масової інформації)⁴⁴.

Труднощі, які виникають у процесі комунікативної взаємодії, можна об'єднати у три групи:

- 1) установки, які негативно впливають на процес спілкування;
- 2) емоційні переживання, що ускладнюють процес спілкування;
- 3) поведінка, яка ускладнює процес спілкування.

Такий розподіл є дуже умовним, оскільки труднощі, що виникають на одному з рівнів, проявляються і на інших⁴⁵.

Американський психоаналітик К. Хорні виокремила три стилі комунікативної взаємодії, кожному з яких властива певна стратегія взаємовідносин з іншими людьми:

– поступливий стиль (орієнтація на людей). Для нього характерні прояви залежності, нерішучості, безпорадності. Людині поступливого типу необхідно, щоб у ній відчували потребу, любили та підтримували. Орієнтований на людей тип вступає у стосунки, щоб уникнути почуття самотності, безпорадності чи непотрібності, проте за цим може проглядатися потреба у демонстрації агресивної поведінки;

– відсторонений стиль (орієнтація від людей). Для нього характерна установка жодним чином не потрапити у залежність до іншої людини. У результаті відсторонений тип втрачає справжню зацікавленість у людях, зникає до неглибоких, поверхневих стосунків, сприймаючи їх як підтвердження власної автономії. Для цього стилю характерне прагнення до самотності, незалежності та самодостатності;

⁴⁴ Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняюще- гося поведения): учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.В.Змановская. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – С. 26–27.

⁴⁵ Рогов Е. И. Психология общения / Е. И. Рогов. – М., 2005. – С. 295.

– ворожий стиль (орієнтація проти людей). Він характеризується домінуванням, ворожістю, схильністю до маніпулювання. Ворожий тип здатний діяти тактовно і доброзичливо, але його поведінка завжди стратегічно спрямована на набуття контролю і влади над іншими, підвищення власного престижу, статусу або задоволення особистих амбіцій⁴⁶.

За твердженням К. Хорні, ми застосовуємо усі ці стратегії в міжособистісних стосунках з метою досягнення почуття безпеки в навколишньому світі, зниження тривоги. Відмінність норми від девіації в цьому разі полягає в тому, що недевіантній особистості властива емоційна гнучкість, вона здатна змінювати стилі комунікативної взаємодії залежно від обставин, не відчуваючи внутрішнього емоційного конфлікту. Девіантна особистість часто не в змозі зробити правильний вибір між вищевказаними стратегіями поведінки.

Комунікативні девіації є наслідком порушень у процесі спілкування, яке включає потреби, мотиви до спілкування і засоби спілкування (мова, жести, рухи, міміка з емоційними реакціями тощо). Ці порушення пов'язані насамперед із формуванням певних особливостей характеру і залежать від того, що саме порушується у людини: потреби, мотиви чи засоби спілкування. Комунікативні девіації є наслідком недосагнення адресатом комунікативної мети, відсутності взаєморозуміння та згоди між учасниками комунікації. Причини і механізми комунікативних девіацій різноманітні та можуть бути у сфері соціокультурних стереотипів, соціального досвіду, міжособистісних атракцій (прийняття/неприйняття дій або рис характеру співрозмовника), мовленнєвої компетентності комунікантів.

Можна виокремити чотири основні типи комунікативних девіацій та причин їх виникнення:

1) девіації, зумовлені комунікативною поведінкою адресанта, яка є наслідком порушення умов комунікації (небажання чи неготовність адресанта вступати в комунікацію, певні очікування від співрозмовника); ініціювання адресантом недоречних або несвоєчасних комунікативних актів, вибором невідповідних комунікативних каналів тощо; невдалої або помилкової адресації (неправильна оцінка чи ідентифікація особистості адресата, різний світогляд співрозмовників, неадекватна оцінка обізнаності адресата, його ерудиції, нездатність адресанта вибудувати логічний і послідовний комунікативний акт);

⁴⁶ Horney K. *Our Inner Conflicts* / K. Horney. – New York: Norton, 1945. – 250 p.

2) девіації, зумовлені комунікативною поведінкою адресата: ухилення адресата від комунікації, усвідомлення ним власної неготовності до спілкування; підміна адресатом комунікативних намірів адресанта своїми власними; пошук неіснуючого підтексту комунікації; відмінності у лексиконі адресата й адресанта, зумовлені освітою, статусом, віком, статтю; гендерні відмінності у світосприйнятті;

3) комунікативні девіації, зумовлені процесом комунікації: невмотивована зміна комунікативних стратегій співрозмовниками; недотримання принципу кооперації у спілкуванні чи порушення етикету спілкування; створення атмосфери спілкування, яка ускладнює процес комунікації, вибір тональності спілкування відповідно до соціальних ролей учасників комунікації (рівноправне/нерівноправне спілкування, доміантне, панібратське, фамільярне, запопадливе, дружнє тощо); порушення законів референції, тобто співвідношення мовного коду з референтом (ситуацією) (занадто високий ступінь узагальнення у мовленнєвій взаємодії, нездатність одного з учасників комунікації розпізнати іронію в непрямих мовленнєвих актах; деформація інформації в каналах комунікації (вплив комунікативного шуму, «перекручування» інформації учасниками комунікації));

4) комунікативні девіації, пов'язані з мовним кодом: неволодіння учасниками комунікації спільною мовою; мовні помилки, неточності, застереження, описки, які впливають на якість спілкування; надмірне або неповне витлумачення висловлювання; незвична в певному контексті чи надмірна (використання синонімів) лексикалізація, ненормативна фразеологія; порушення сполучуваності номінативних одиниць; ненормативна побудова синтаксичної структури висловлювання, ненормативний порядок слів у реченні, порушення граматичної координації членів речення^{47,48}.

Комунікативні девіації є розповсюдженою формою порушень поведінки у дитячому та підліткового віці, оскільки часто є свідченням особистісної незрілості, прагнення уникнути чи замінити почуття тривожності, страху, неспокою. У дорослому віці такі девіації часто властиві інфантильним індивідам, котрі намагаються так уникнути відповідальності за прийняття рішень, що є невід'ємною складовою життя дорослої людини.

⁴⁷ Семенюк О. А. Основи теорії мовної комунікації : навчальний посібник / О. А. Семенюк, В. Ю. Паращук. – К. : Академія, 2010. – 240 с.

⁴⁸ Поцулко О. А. Коммуникативные девиации личности / О. А. Поцулко // Мир науки, культуры, образования. – 2013. – № 5 (42). – С. 268-271.

Найбільш поширеними комунікативними девіаціями є аутизація поведінки (тяжіння до самотності, аскетизму, ізоляції), конформна поведінка, гіперкомунікабельність, схильність до псевдології, поведінкові фобії, нігілізм, ревності, крусадерство, вегетативність та інші⁴⁹.

За даними ООН у світі налічується майже 70 млн. осіб із розладами аутистичного спектра, затримкою і порушеннями соціальних навичок, що ускладнюють їх соціальну інтеграцію й адаптацію. Світова статистика демонструє загальну тенденцію до збільшення кількості аутистів, що пояснюється активною урбанізацією суспільства, перенасиченістю людства інформацією тощо⁵⁰.

Аутистичній поведінці особи властива відстороненість від реальності, зануреність у фантазії, заглиблення у себе. Ранній аутизм розвивається у дітей раннього віку і є ознакою патохарактерологічного чи психопатологічного типів девіантної поведінки.

Ознаками раннього аутизму є:

- 1) самотність, замкнутість, ізоляція;
- 2) порушення емоційних зв'язків (слабкі або відсутні емоційні реакції);
- 3) повторюваність та одноманітність дій та рухів;
- 4) негнучкість у взаємодії з оточуючими;
- 5) затримка мовленнєвого розвитку;
- 6) тяжіння до стабільності та незмінності оточуючого середовища;
- 7) нерівномірний розвиток інтелектуальних здібностей;
- 8) труднощі із встановленням зорового контакту;
- 9) слабка міміка;
- 10) порушення інстинкту самозбереження⁵¹.

Аутистична поведінка у підлітковому віці, яка найчастіше є результатом міжособистісних конфліктів, стресових ситуацій, крім замкнутості, характеризується емотивністю, вразливістю, підвищеною чутливістю, відчуттям беззмістовності існування, соціальним виключенням, втратою здатності отримувати задоволення від життя.

Вищезазначені характеристики загалом часто властиві підліткам, тому особливо важливо відрізнити комунікативну девіацію у формі аутистичної поведінки від тимчасових особистісних новоутворень підліткового віку.

⁴⁹ Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения: учебное пособие / В. Д. Менделевич. – М., 2005. – С. 133.

⁵⁰ Лещук Г. В. Соціальна робота з дітьми із розладами аутистичного спектру: комунікативний аспект / Г. В. Лещук // Social work and education. – 2016. – Vol. 3. – № 2. – P. 26–33.

⁵¹ Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения: учебное пособие / В. Д. Менделевич. – М., 2005. – С. 134.

Самотність, як різновид комунікативних девіацій, може набувати позитивного (схильність до рефлексії) та негативного (відчуття покинутості, непотрібності) забарвлення. Її виникнення може зумовлюватися внутрішньоособистісними та ситуативними чинниками. Прагнення до самотності може бути проявом акцентуацій характеру особистості, наслідком непорозумінь з оточуючими (особливо у підлітковому віці), депресивних станів.

Гіперкомунікабельність характеризується підвищеною потребою у спілкуванні з якомога більшою кількістю людей упродовж максимально можливого часу. При цьому девіантна особистість відчуває емоційний дискомфорт, перебуваючи наодинці із собою. Гіперкомунікабельних осіб відрізняє невміння чути співрозмовника, наслідком чого стають комунікативні бар'єри.

Конформність проявляється у гіперболізованому вмінні пристосовуватися до будь-якого середовища, відсутності власних установок і переконань. Конформні особи часто використовують поведінкові та мовленнєві штампи.

Окремим різновидом комунікативних девіацій вважається **псевдологія** – схильність до обману з метою привернення уваги чи епатажу. Псевдологічна поведінка може мати адиктивний або патохарактерологічний відтінок. Псевдологія є поширеним новоутворенням дитячого та підліткового віку.

До комунікативних девіацій відносимо й **крусадерство**, в основі якого лежить загострене відчуття беззмістовності існування, наслідком чого стає нестримне прагнення індивіда постійно бути дотичним до активного соціального життя, брати участь у різноманітних заходах.

Підлітковому віку часто властиві прояви **нігілізму** – активного заперечення та критики будь-яких ідей, цінностей, дій чи вчинків, які важливі для когось, іронічного оцінювання чужих прагнень.

Однією із найбільш поширених комунікативних девіацій є **фобічна поведінка**, що ґрунтується на реальних чи надуманих страхах (фобіях). Вона може набувати ритуального характеру. При цьому дотримання ритуалів стає формою психологічного захисту від страху.

В окрему групу об'єднують соціальні фобії, які проявляються у страху продемонструвати поведінку, що може бути критично або неоднозначно сприйнята соціумом (страх бути осміяним, страх забути слова промови тощо).

Специфічною комунікативною девіацією є **соціально-стресовий розлад**. Найчастіше він зумовлений соціально-побутовими чинниками:

1) трансформація суспільних відносин, які виходять за межі соціального досвіду індивіда;

2) зміна традиційної системи культурних, ідеологічних, моральних, релігійних уявлень;

3) зміна соціальних відносин та життєвих планів;

4) нестабільність соціального становища індивіда;

5) психічні порушення, зумовлені макросоціальними чинниками, наслідком яких є зміна стереотипів життєдіяльності широких верств населення.

Варто зазначити, що первинні девіації в підлітковому віці, насамперед, пов'язані з характеристикою соціальної ситуації особистості та проявляються спочатку в порушеннях спілкування, взаємодії та відносинах. Порушення в комунікаціях часто пов'язані з невиконанням загальноприйнятих соціальних норм, що зумовлює деструктивний розвиток особистості.

Узагальнюючи вищесказане, до основних чинників виникнення комунікативних девіацій у дитячому віці відносимо: конфлікти між дитиною та дорослим, в основі яких лежить використання стереотипних і неефективних способів впливу з боку дорослого, що зумовлюють позиції протистояння з боку дитини; неконтрольований інформаційний вплив засобів масової інформації; несприятливий емоційно-психологічний клімат у сім'ї та близькому оточенні; особливості індивідуального психофізіологічного розвитку.

Профілактика комунікативних девіацій дітей в умовах соціокультурного середовища ускладнюється відсутністю чітко окреслених меж його впливу. За таких умов обмеження негативного впливу соціокультурних чинників на особистість вимагає максимальної ізоляції індивіда від деструктивного соціуму, контролю інформаційного та соціокультурного контенту, який ми щоденно споживаємо.

Л. Вольнова окреслює кілька підходів до вибору профілактичних технологій у роботі з дітьми, які мають комунікативні девіації:

1. Інформаційний підхід базується на необізнаності дітей, наслідком якої й стають поведінкові девіації. У зв'язку з цим основним напрямом роботи має стати інформування неповнолітніх про: їхні права й обов'язки, соціальні норми та стандарти поведінки, правові наслідки поведінки, що відхиляється від норми.

2. В основі соціально-профілактичного підходу є виявлення, усунення і нейтралізація причин і умов, які зумовлюють виникнення девіацій. Цей підхід передбачає: навчання дітей правилам і нормам гігієни з урахуванням статевовікових особливостей; вивчення особливостей фізичного і психічного розвитку дітей.

3. Медико-біологічний підхід передбачає попередження можливих відхилень від соціальних норм цілеспрямованими заходами лікувально-профілактичного характеру щодо осіб, яка страждають різними психічними захворюваннями.

4. Соціально-педагогічний підхід спрямований на відновлення чи корекцію якостей девіантної особи⁵².

Як наслідок, профілактична робота з дітьми включає освітній, психологічний, соціальний компоненти, які й визначають зміст профілактичної роботи з дітьми.

Зміст профілактичних заходів може передбачати

– популяризацію цінностей і норм здорового способу життя (формування негативного ставлення до девіацій, інформування про деструктивні наслідки асоціальної поведінки для особистісного становлення;

– створення та реалізацію програм самовиховання);

– заходи, спрямовані на оптимізацію соціально-психологічного клімату в дитячому колективі, формування дружніх відносин, що забезпечують набуття позитивного досвіду моральної поведінки;

– гармонізацію особистісного розвитку підлітків: компенсація психологічних особливостей, що зумовлюють схильність до девіантної поведінки;

– розвиток рефлексії та емоційно-вольової сфери особистості;

– формування у підлітків конструктивних способів поведінки як запоруки витіснення негативних звичок;

– навчання психологічним прийомам і технікам саморегуляції, що допомагають справлятися з можливими невдачами, в тому числі способам аргументованої відмови від тютюну, алкоголю і наркотиків;

– підвищення комунікативної культури особистості, засвоєння навичок конструктивного спілкування з однолітками; елементи правової освіти, просвітницькі заходи (лекції, кіно та відеолекторії, освітні програми, публікації у ЗМІ, соціальна реклама);

– надання фахової консультативної, кризової та соціально-психологічної допомоги (консультації юриста, психолога, лікаря, педагога, консультування в ЗМІ, телефонне консультування);

– соціально-педагогічну підтримку сімей у питаннях виховання (сімейне консультування і психотерапія, соціальний захист і представництво інтересів сімей);

⁵² Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. – Ч. 1. Теоретична частина. – 2-ге вид., перероб і доповн. – К., 2016. – С. 156–158.

– соціальний захист і реабілітацію дітей із девіантних сімей (консультування, кризове втручання, позбавлення чи обмеження батьківських прав, фостерінг);

– сприяння ефективній зайнятості дітей (творчі гуртки і студії, спортивні секції, конкурси, вуличні ігрові майданчики тощо);

– навчання на рівних (підготовка волонтерів із підлітків та молоді, які поширюватимуть профілактичну інформацію в середовищі однолітків, у тому числі під час неформального спілкування)^{53, 54}.

При цьому реалізуються такі функції профілактичної роботи: виховна (відновлення позитивних якостей, що переважали до появи девіантної поведінки); компенсаторна (формування прагнення компенсувати певні соціальні недоліки, активізація діяльності в тій сфері, де дитина може досягти успіху, реалізувати потребу в самоствердженні); стимулювальна (активізація позитивної суспільно корисної діяльності через зацікавлене емоційне ставлення до особистості); коригувальна (виправлення негативних якостей особистості, коригування мотивації, ціннісних орієнтацій, атитюдів, поведінки); регулятивна (забезпечення впливу учасників міжособистісної взаємодії для зміни ступеня участі особистості в груповій діяльності з поступовим переходом до саморегуляції і самоконтролю)⁵⁵.

Таким чином, поняття норми, як і девіації, не є усталеним, статичним, оскільки в різні періоди розвитку людства розуміння норми та відхилення від норми було різним. При цьому в усі часи суспільство намагалося придушувати небажані форми людської поведінки, боротися або хоча б коригувати форми девіацій. Комунікативні девіації є презентативним відображенням сучасного соціуму, де значення інформаційного обміну та взаємодії між людьми часто є гіперболізованим. Проблема розпізнання комунікативних девіацій полягає у тому, що відхилення можуть проявлятися приховано й у недевіантних осіб, насамперед із акцентуаціями характеру.

⁵³ Терещенко Л. А. Девіантна поведінка підлітків як соціально- педагогічна проблема / Л. А. Терещенко // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка. – Вип. 24. – X., 2013. – С. 675 – 683.

⁵⁴ Самойлов А. М. Пріоритети та технології педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків / А. М. Самойлов // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. – Вип. 41 / Редкол. –К.-Вінниця: Планер, 2015. – С. 134-139.

⁵⁵ Макаренко О. М. Поняття девіантної поведінки в соціальному та психологічному аспектах / О. М. Макаренко, А. О. Андрейчева // Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. – 2015. – Т. 175. – С. 61–64.

1.5. Дисфункційна сім'я як передумова появи дітей та підлітків «групи ризику»

Соціально-психологічні умови, які зумовлюють зростання ризикової поведінки дітей та підлітків, як правило, полягають, з одного боку, в порушенні прав дитини на її нормальний розвиток батьківською сім'єю, а з іншого – у прогалинах державної соціально-економічної та культурної політики щодо підтримки сімей з дітьми, неефективності взаємодії родини зі школою, соціальними службами.

Психологічні механізми викривленого розвитку особистості дитини та її перевиховання є чи не найголовнішим, вічним в історичному ракурсі предметом наукових досліджень, до яких сучасна дійсність додає все нові і нові запитання. Чи можна передбачити розвиток девіантної поведінки дитини? Якими є її перші провісники? Як можна загальмувати та усунути початки усталення патологічних властивостей у неповнолітніх, щоб попередити їхню асоціальну поведінку та допомогти їм стати щасливими, гуманістично орієнтованими людьми?

Питання прогностики відхилень в поведінці, будь то позитивного чи негативного характеру, в англomовній літературі відображені в понятті «предиктори». Предиктори визначаються як «змінні провісники або інша інформація, яка використовується для оцінки майбутніх подій або обставин, спроба передбачити, що станеться в кожному конкретному випадку, як правило, на основі відомої бази даних або закладених принципів»⁵⁶. Отже в контексті заявленої теми предиктори – це конкретні ознаки та умови, які засвідчили свою безпосередню детермінацію девіантної поведінки дітей та появи молоді групи ризику, тобто перші провісники потенційних асоціальних негараздів. З'ясування причин відхилень у розвитку дітей, а саме їхніх патологічних властивостей загалом та в кожному конкретному випадку, займається клінічна психологія. В її концепціях панують два підходи щодо детермінант психічних відхилень: біологічний і середовищний. Останній особливо зважає на так званий сензитивний період та фази розвитку в онтогенезі, оскільки чимало наукових даних, наприклад розвитку мовлення чи інших функцій, залежить від певного віку дитини, найсприятливішого для її засвоєння. Фрустрація їх розвитку зовнішніми чинниками може призводити до затримки їх інтеріоризації, як і до незворотніх змін у психічному

⁵⁶ APA. College dictionary of psychology. – Washington: APA. – 2008. – 480 p. (P. 316).

відставанні від норми^{57,58}. У контексті нашого дослідження надзвичайно важливим є положення про соціальні чинники патологічного розвитку дитини, які починають деструктивно впливати на її особистість не тоді, коли вона вже набула досвіду протиправної поведінки, а набагато раніше, в молодшому шкільному віці, сензитивному до наслідування взірців поведінки дорослих. Чи призведуть вони до патології особистісного її розвитку, залежатиме від психічного потенціалу дитини. Не випадково один із засновників психопрофілактики патологічного розвитку Дж. Олбі підтримав пропозицію Г. Каплан, автора ідеї про первинну, вторинну і третинну психопрофілактику, що на ризику патології не варто наголошувати в тому випадку, якщо він може бути компенсований внутрішньоособистісним потенціалом розвитку. При цьому вірогідність ризикової поведінки тим вища, чим більша різноманітність чинників високого ризику і чим слабкіші засоби, які здатні компенсувати загрози⁵⁹.

Розвиваючи ідею загрозливих для особистісного розвитку дитини соціальних чинників, М. Раттер і Д. Квінтон⁶⁰ розробили індекс (предиктор) їх виміру в шкалі ризику патології поведінки дітей та рівні їх прогностичного значення, які залежать від кількості та особливостей поєднання. Йшлося передовсім про провідні, найбільш вагомні чинники впливу на розвиток дитини – різні аспекти функціонування батьківської сім'ї.

Із несприятливих сімейних провісників дитячих девіацій вчені визначили шість:

- 1) значне розходження у спілкуванні та взаємодії в подружній парі, тобто батьків дитини;
- 2) низький соціально-економічний рівень матеріального забезпечення сім'ї;
- 3) скупчення, тобто надто велика кількість членів сім'ї на малій житловій площі;
- 4) кримінальне минуле батька сімейства або інших його членів;
- 5) психічні відхилення у поведінці матері;
- 6) тривале перебування дитини поза домом.

⁵⁷ Bronfenbrenner U. Nature – nature reconceptualization in development perspective: A biological model. *Psychological Review* / U. Bronfenbrenner, S. Ceci, 1994.

⁵⁸ Bartol C. *Criminal Behavior. A Psychological Approach* / C. Bartol; [fourth ed.]. – New Jersey: Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1995.

⁵⁹ Rathus S. A. *Contemporary Psychology: Better, More, Accessibly* / S. A. Rathus. – Gdańsk: Gdansk Psychological Publishing House, 2004.

⁶⁰ Ruther M. Parental psychiatric disorder: Effects on children. *Psychological Medicine* / M. Ruther, D. Quinton, 1987. – P. 14, 853–880.

Автори стверджують, що вже у молодших школярів до досягнення ними 10-річного віку вірогідність розладів поведінки хлопчиків тільки за наявності одного індикатора ризику або навіть його відсутності вже становитиме 2 %. Ця цифра досягне 6 % при поєднанні двох чи трьох показників, а за умови збільшення їх ще на одну одиницю цей індекс сягатиме 21 %. Цілком логічним було би припустити, що виокремлені провісники появи дітей та підлітків «групи ризику», описані авторами дослідження ще в минулому столітті, зберегли свій рейтинг і по нині, проте наповнилися новим змістом.

На підставі досліджень вищезазначених науковців ми поставили мету проаналізувати, якою мірою зроблені висновки щодо прогнозів патологічного розвитку дитини висвітлені в сучасних психологічних і педагогічних дослідженнях, що присвячені особливостям розвитку дітей та юнацтва «групи ризику» та можливостям їх профілактики шляхом запровадження психокорекційних програм.

У відомій монографії «Молодь групи ризику» колективу авторів зі спільним прізвищем Мак Райтер з іменами Джефрі, Бенедикта, Хелен та Роберта⁶¹, яка кілька разів була перевидана, наводяться наступні дані. В США, найбагатшій країні світу, 13 мільйонів дітей живуть у бідності, а згідно з прогнозами, кожен з трьох дітей буде проживати в таких умовах до дорослості. Діти афроамериканського та латиноамериканського походження, на відміну від інших етнічних груп, диспропорційно бідні у співвідношенні до матеріального статусу інших дітей. При цьому ця бідність чітко простежується вже з 6-річного віку. Чотири мільйона дітей проживають з хронічно безробітними батьками. Встановлено, що 40 % дітей живуть у неповних материнських сім'ях. Протиправні поведінкові дії діти скоюють переважно в післяобідній час, коли вони після школи залишаються без нагляду дорослих. Хоча сучасна статистика кримінальної поведінки неповнолітніх нижча порівняно з 1980 роком, все ж 2,25 мільйона підлітків та юнаків арештовують щорічно, при цьому 92 тисячі з них за агресивні напади, вбивства, зґвалтування, крадіжки. Один із тисячі дітей, за прогнозами авторів, буде вбитим до досягнення 20-річного віку⁶².

Отже, молодіжні «групи ризику» складаються з дітей та підлітків, чий права на нормальний розвиток були порушені в сім'ї та суспільстві. Серед великої кількості негативних соціально-

⁶¹ Rathus S. A. Contemporary Psychology: Better, More, Accessibly / S. A. Rathus. – Gdańsk: Gdansk Psychological Publishing House, 2004.

⁶² McWhirter J. At-Risk Youth: A Comprehensive Response. For Counselors, Teachers, Psychologists and Human Service Professionals. Cole Cengage Learning / J. McWhirter, B. T. McWhirter, E. H. McWhirter, R. J. McWhirter. – Belmont: Brooks, 2007. – P. 5.

психологічних детермінант збільшення протиправної поведінки неповнолітніх, найпотужнішим виявився економічний⁶³. Він поглиблюється зростанням кількості бідних сімей на фоні майнової дистанції з найбагатшими, поширенням явищ економічної стагнації через безробіття батьків неповнолітніх, зростанням неповних родин, переважно материнських, а також сімей мігрантів.

Бідність наражає родини, побут, планування життя на «щоденні стреси», які корелюють з багатьма негативними проявами у поведінці їхніх дітей – відставанням в умінні передусім навчатися. Брак пізнавальних умінь зафіксовано психологічними дослідженнями у дітей з бідних сімей вже з 3–4 років. Неуспіхи у навчанні дітей з бідних родин яскраво простежуються вже зі школи початкової і стають провідними в патологічному розвитку учнів у підлітковому віці^{64,65}. На підставі таких узагальнених даних вимальовується «зачароване коло убогості», в якому бідна родина відчуває брак необхідних коштів для догляду за дитиною (харчування, придбання необхідних засобів для фізичного, психічного розвитку і навчання), що провокує відставання в мотивації пізнавати, вмінні і бажанні навчатися, породжує низьку навчальну успішність. Це, відповідно, починає звужувати можливості отримати професійну освіту, а в молодому дорослому віці закріплює статус низько кваліфікованого робітника з відповідною малою платнею і перспективою відтворення бідності в новоствореній сім'ї молодих батьків^{66,67,68,69}.

Встановлено, що економічні проблеми батьків з бідних сімей позначаються на їхньому ставленні до своїх дітей: вони або авторитарні в їх вихованні, більш роздратовані потребами догляду за ними, агресивні в ситуаціях сторонньої експертизи умов розвитку, значно прискіпливіші до поведінки малечі, гнівливі і караючі за найменшої провини, не здатні задовольнити навіть базові потреби дитини. Такі батьки набагато частіше обирають нехтуючий,

⁶³ Bartol C. *Criminal Behavior. A Psychological Approach* / C. Bartol; [fourth ed.]. – New Jersey: Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1995.

⁶⁴ *Youth at risk. A Prevention Resource for Counselors, Teachers and Parents* / D. Capuzzi, D.R. Gross (Eds.); [fourth ed.]. – New Jersey, Ohio: ACA, 2006.

⁶⁵ Waterman J. *Helping At-Risk Students ; Second Edition. A Group Counseling Approach for Grades 6–9* / J. Waterman, E. Walker. – New York, London: The Guilford Press, 2009.

⁶⁶ Bartol C. *Criminal Behavior. A Psychological Approach* / C. Bartol; [fourth ed.]. – New Jersey: Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1995.

⁶⁷ Shaver P. R. *Human aggression and violence: Causes, manifestations, and consequences* / P. R. Shaver, M. Mikulincer. – Washington DC: American Psychological Association, 2011.

⁶⁸ McWhirter J. *At-Risk Youth: A Comprehensive Response. For Counselors, Teachers, Psychologists and Human Service Professionals.* / Cole Cengage Learning / J. McWhirter, B. T. McWhirter, E. H. McWhirter, R. J. McWhirter. – Belmont: Brooks, 2007.

⁶⁹ Ruther M. *Parental psychiatric disorder: Effects on children.* *Psychological Medicine* / M. Ruther, D. Quinton, 1987.

ігноруючий стиль виховання, байдужі не тільки до будь-яких потреб та інтересів дітей і до їхніх хвороб чи успіхів, маніпулюють ними, спонукають будь-яким способом заробляти гроші, не переймаються поведінкою, харчуванням, вбранням, самопочуттям і навіть тривалою відсутністю неповнолітніх синів чи дочок вдома. І ті, й інші нездатні до нормальної опіки та догляду за дітьми, емпатійного спілкування з ними, задоволення як біологічних, так і соціальних їхніх потреб, байдужі до життєдіяльності синів та дочок у школі чи поза її межами⁷⁰.

Виявлено, що навіть тимчасово не працюючі батьки, не кажучи про тривало безробітних, подібно до вищезазначених, так само характеризуються незадоволенням собою, власним життям, що позначається на їх більш ворожому ставленні до своїх дітей, як до «зайвих ротів», частою залежністю як від алкоголю, так і психоактивних речовин, підвладністю станам аутоагресії, швидким набуттям симптомів психічних і поведінкових розладів: від агресивної, маніакальної чи тривожної поведінки до депресивних станів і самогубств. Вони більшою мірою, ніж працюючі батьки, схильні виявляти негативні емоції щодо навколишнього світу, сусідів, вчителів, частіше пригноблюють дітей, застосовуючи щодо них фізичне і психічне покарання, що загалом не може не позначитися негативно на астенічних або гіперстенічних психічних станах дітей як молодшого, так і старшого віку, бажанні якось полегшити собі життя, вирватися з-під опіки і контролю дорослих, покарати цей несправедливий світ за свої негаразди⁷¹.

Отже, економічний чинник, разом з іншими, але першим зумовлює несприятливий психологічний клімат родини, патологічні стилі сімейного виховання, вживання психоактивних речовин, що у переважній більшості виявлених соціальними працівниками і психологами випадків розвиває та закріплює у дітей як соціально дезадаптивні моделі поведінки – ухиляння від праці і навчання, виконання домашніх та шкільних обов'язків, прогулювання уроків, так і негативний образ «Я» – сприйняття себе менш успішним, обділеним порівняно з іншими сім'ями та однолітками, відчуття несправедливості та бажання помсти. Переживання відносної економічної депривації та фрустрації відіграє роль «спускового механізму», який починає деструктивно впливати на зародження та розвиток тих особистісних складових, які зумовлюють норму

⁷⁰ Bartol C. Criminal Behavior. A Psychological Approach / C. Bartol; [fourth ed.]. – New Jersey: Prentice Hall, Englewood Cliffs. – 1995.

⁷¹ Rathus S. A. Contemporary Psychology: Better, More, Accessibly / S. A. Rathus. – Gdańsk: Gdansk Psychological Publishing House, 2004.

психічного розвитку. Він стає достатньо вагомим у спричиненні ризику особистісного розвитку передовсім дітей сімей мігрантів, біженців, неповних, багатодітних родин, національних меншин, а також неповнолітніх матерів.

Ймовірність антисоціальних злочинів дітей значно зростає після шкільних занять. Психологічний тиск антисоціальних підліткових групувань, серед яких зростають статевозмішані і навіть дівочі, є тим чинником, що залучає неповнолітніх до кримінальної активності. Підліткова вагітність (у переважній більшості незапланована) та венеричні захворювання, наркоманія, алкоголізм є також наслідком недостатньої прихильності знедолених бідних людей, браку освіти батьків і дітей, відсутності статевої освіти зокрема^{72,73,74}. Відчуття відносної економічної фрустрації є тим соціально-психологічним чинником і водночас механізмом, який розвиває диспозицію підростаючої особистості до протестно-девіантної, а отже, ризикованої поведінки. Явище відносної економічної депривації пояснює, чому рівень агресії (правопорушень різного характеру) є вищим в тих країнах, де різниця в доходах багатих і бідних є значно більшою та очевидною^{75,76}.

Якщо сім'я не спроможна виконувати свої виховні функції, ризикованість поведінки дітей зростає через розвиток у них таких патологічних властивостей, як агресія, дратівливість, імпульсивна поведінка, антигромадські дії, відсутність самоповаги, відчуття власної меншовартості, низький рівень саморегуляції («слабкий» самоконтроль), нездатність навчатися, домагатися успіхів в навчанні, відсутність розвитку ключових компетенцій, передусім, соціальних.

Низький рівень довіри до дорослих (як до батьків, так і до вчителів), накопичення психологічних захисних механізмів, використовуваних на своє виправдовування (брехня, звинувачення тощо), набуття досвіду фізичної агресії стосовно однолітків, особливо під впливом вуличних розбійницьких компаній, так чи інакше без профілактичних засобів призводить до вживання психоактивних речовин, а разом з ними до зростання кримінальних вчинків.

⁷² Rathus S. A. Contemporary Psychology: Better, More, Accessibly / S. A. Rathus. – Gdańsk: Gdansk Psychological Publishing House, 2004.

⁷³ Youth at risk. A Prevention Resource for Counselors, Teachers and Parents /, D. Capuzzi, , D. R. Gross (Eds.); [fourth ed.]. – New Jersey, Ohio: ACA, 2006.

⁷⁴ Waterman J. Helping At-Risk Students ; Second Edition. A Group Counseling Approach for Grades 6–9 /J. Waterman, E. Walker. – New York, London: The Guilford Press, 2009.

⁷⁵ Bartol C. Criminal Behavior. A Psychological Approach / C. Bartol; [fourth ed.]. – New Jersey: Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1995.

⁷⁶ Ruther M. Parental psychiatric disorder: Effects on children. Psychological Medicine / M. Ruther, D. Quinton, 1987.

Наслідком цього стають реальні загрози життю підлітків «групи ризику», які представлені п'ятьма типовими категоріями їх проявів: вилучення зі школи; самогубства через ризиковану поведінку; алкогольна та наркотична залежність; венеричні проблеми, згвалтування, вагітність; досвід правопорушень, який призводить до кримінальних злочинів.

Дисфункційна сім'я – це основне джерело зовнішніх і внутрішніх конфліктів дитини переживання нею ворожості і депресії. Пом'якшення її поведінки залежить від турботи та підтримки, що не здатні надати батьки через різноманітність проблем, які вони відчують. Велика кількість розлучень впливає на дітей, котрі виростають у сім'ях, де є тільки мати, розлучення, позашлюбні батьки нині значно змінили склад типової сім'ї. Дослідження неповних сімей виявило, що одинокі батьки мали кращі економічні ресурси, ніж одинокі матері; одинокі татусі давали більш позитивне виховання, ніж одружені батьки. Разом з тим, одинокі матері часто не мають освіти, престижних робочих місць, живуть при низьких доходах та більшому економічному навантаженні. Ці матері, як правило, мають меншу кількість соціальних ресурсів і більше труднощів з вихованням дітей, ніж одружені батьки. Виявлено, що діти, котрі живуть з одинокими матерями, мають більші внутрішні проблеми, ніж ті, хто живе з однією матір'ю чи батьком, які мають більше зовнішніх проблем поведінки.

Сім'ї можуть також зазнавати негативних змін у власному функціонуванні, коли вони переходять з однієї стадії життєвого циклу до іншої. Ці перехідні періоди переживають всі сім'ї з нормальними кризами розвитку, більшість з них адекватно обговорюють ці етапи. На жаль, деякі сім'ї мають такі труднощі з переходами, що ставлять під загрозу благополуччя своїх дітей. Такі сім'ї можуть стати не функціональними, оскільки руйнується її життєдіяльність як системи (народжується новий член сім'ї і старша дитина ігнорується, відходить старше покоління і «осиротілі» внуки відчують свою непотрібність батькам, яку почували від бабусі чи дідуся). Крім того, перехідні періоди можуть руйнувати етнічні, соціальні й сімейні аспекти як ресурси прихильності до них дітей, які можуть бути підірваними не на їхню користь. Вказані перехідні етапи можуть виявитися критичними у повороті дитини до вуличної компанії і втрати цінності сім'ї. Адже відокремлена сім'я – це та, в якій її члени функціонують окремо та незалежно, мало групової емоційної взаємозалежності. Коли в такій сім'ї дитина переживає зі стресом, сім'я навряд чи помічає це або взагалі не реагує. У таких сім'ях індивідуальні межі настільки жорсткі, що лише високий рівень індивідуального стресу може активувати

підтримку дитині з боку інших членів сім'ї. І навпаки, згруповані родини демонструють таку інтенсивність і близькість в сімейних взаємодіях, що проблеми дитини стають об'єктом зацікавлення і турботи всієї родинної системи. Вони розвивають у дитини почуття безпеки, індивідуальної та колективної відповідальності за автономну поведінку.

Варто зазначити, що вищезначені сім'ї не розглядаються такими, що породжують девіантну поведінку у дітей.

Основна увага приділяється таким чинникам ризику, як відсутність зав'язків між батьками та дитиною, сімейні конфлікти та дезорганізація, неефективне виховання дітей та збільшення батьківської депресії, залежності від психоактивних речовин. Саме такі сімейні проблеми сприяють розвитку ризикованої поведінки у неповнолітніх. Оскільки розлучення та повторний шлюб стають все більш поширеними, змішаних сімей стає все більше і більше. Діти в таких сім'ях стикаються з новою мережею взаємин, особливо з дорослими, які не були їхніми рідними. Вони часто страждають від психологічного дискомфорту мають обмаль ресурсів, щоб впоратися з новим батьком, новими дідами та дітьми, можливо, новими дітьми-братами та новонародженими. Саме відчуття своєї непотрібності, зайвості виштовхує дитину за межі новоствореної реструктуризованої родини. Але й такі діти не становлять більшість дітей під загрозою розвитку. Передовсім це вихідці з яскраво дисфункційних сімей, які піддають неповнолітніх осіб стресам, невід'ємним від ризикованої поведінки.

Серед тих, хто найчастіше спричиняє проблеми, – батьки, які зловживають психоактивними речовинами, що невід'ємне від міжособистісного насильства. Жорстоке поводження з дітьми та нехтування дітьми є ознакою їхньої психопатології. Більшість дорослих у таких сім'ях зазнали насильства та приниження у власних батьківських сім'ях, тож, зазвичай, передають таку ж психологічну спадщину своїм дітям. У ній зловживання психоактивними речовинами посідає чільне місце. Тому діти алкогольних (або наркозалежних) батьків ризикують зловживати. Але навіть без явного нехтування та зловживання батьківський алкоголізм завдає дітям нищівного психологічного удару, емоційного спустошення. Такі діти стають схильними ставати алкоголіками або вступати у близькі відносини з алкоголіками: набувають проблем емоційної та соціальної адаптації, включаючи гіперактивність, агресію, депресію, труднощі з реаліями життя в школі та найближчому соціальному середовищі, відсутність зайнятості і вживання наркотиків. Дослідження проблеми

так званих «дорослих дітей алкоголіків», переконує у всебічному та довготривалому негативному впливі батьків на деформацію особистості дитини батьків, що зловживали алкоголем.

Сім'ї, які зазнали насильства, відіграють у появі відхилень особистісного розвитку дітей не меншу роль. Міжособистісне насильство сильно корелює з проблемною поведінкою дитини. Звичайно, насильство буває різним, але навіть подружній розбрат пов'язаний з нею у дітей. Навіть тоді, коли дитина не є безпосереднім об'єктом насильства в сім'ї, вплив дорослих, котрі застосовують одне до одного, вербальне насилля породжує вибуховий гнів у дитини, закріплюючи її гетеро- і автоагресію. Вплив сімейного насильства навколо дитини є абсолютно негативним, воно може знищити самовпевненість довіру дитини та її відчуття самоцінності. Такі діти більш вразливі до стресових порушень та інших психологічних розладів вже з дошкільного віку. Оскільки насильство у родині зростає, це також збільшує ймовірність асиміляції насильства як звичної форми побудови міжлюдських стосунків.

Сім'я жорстока до дітей, де насильство відбувається у багатьох формах. Фізичне, емоційне, психологічне, економічне та сексуальне насильство є найбільш психологічно небезпечним для деформації особистості неповнолітніх.

Фізичне насильство – це будь-які фізично шкідливі дії проти дитини: тягання за волосся, штурхани, стусани, побиття, гвалт та ін. Емоційне насильство виникає, тоді коли діти піддаються жорсткій критиці, висміюються з усіх боків – будь то характер, зовнішність чи поведінка. Психологічне зловживання включає також маніпулювання дітьми, брак прихильності, суперечливі вимоги та команди, погрози покарання більш жорстоким способом, бійки перед дітьми, ізоляція дітей від однолітків або нерідко перетворення домашнього середовища в жахливе пекло, щоб однолітки ніколи не захотіли сюди прийти і гратися. Нехтування відбувається й тоді, коли батько чи матір не можуть захистити здоров'я, благополуччя та безпеку дитини. Діти, які не отримують здорової їжі, належної гігієни, залишаються без нагляду або постійно ігноруються, є жертвами насилля.

Сексуальне насильство – це найбільш нищівне знуцання над дитиною, будь-яка форма сексуальної поведінки з дитиною, що може включати маніпуляцію її статевими органами чи їх споглядання, інцест, згвалтування, систематичне підупадання під сексуальну активність. Найчастіше це призводить до підліткової вагітності та подальшої сексуальної віктимізації через небажані сексуальні домагання. Діти, які виростають у таких сім'ях, залишаються

психологічно скаліченими на все своє життя, не здатні до інтимних стосунків подружньої взаємодії, опиняються під загрозою депресій та самогубств.

Багато молодих людей перебувають під загрозою нормального розвитку через батьківську психопатологію. Шизофренія, біполярні, агресивні розлади та депресія у дорослих осіб, які мають доглядати за дітьми, сприймаються останніми дуже негативно і мають довгострокові психологічні наслідки. Так, депресивні підлітки, що ростуть із депресивними батьками, особливо такими матерями, як правило, мають частіші та важкі депресивні епізоди, порівняно з тими дітьми, які мають психічно здорових батьків. Сім'я з депресивними батьками, зазвичай, характеризується слабкою подружньою адаптацією та низьким рівнем батьківської солідарності, теплоти і підтримки. Психічні захворювання батьків порушують взаємодію батьків і дітей, що призводить до обмеженого когнітивного, емоційного та соціального розвитку дитини. Підлітки в цих сім'ях часто мають поганий емоційний та поведінковий контроль і проблеми адаптації до школи. Вони можуть мати лабільність настроїв, заважати класу незвичною поведінкою та демонструвати постійні проблеми з дисципліною. Ці неповнолітні також перебувають під загрозою наслідування психопатології та інших ризикованих форм поведінки.

У житті різні типи дисфункційних сімей часто перекриваються. Наприклад, міжособистісне насильство тісно пов'язане з вживанням алкоголю і наркотиків. Насильство між подружжям часто супроводжується насильством щодо дітей; батьківський алкоголь та вживання наркотиків пов'язані з нехтуванням дітей та фізичним насильством над ними, нехтуванням батьківських обов'язків.

Отже, коли дитина чи підліток виявляють ризиковану поведінку, важливо враховувати сім'ю, в якій людина зростає. Поведінка, що викликає занепокоєння, може бути небезпечною реакцією на стрес, який виникає в неблагополучних сім'ях. Проблеми батьків хоча і бувають важкими, але їх наслідки для психології розвитку їхніх дітей завжди катастрофічні.

Що може підвищити протидію підлітком негативним зовнішнім чинникам? Які особистісні властивості прагнуть розвинути у них психотерапевти, щоб діти могли протиставити себе несприятливим умовам життєдіяльності, відновити свою психологічну здатність долати повсякденні стреси, повернутись до так званої нормальної поведінки?

У психологічному словнику Американської психологічної асоціації (АРА)⁷⁷ психологічна нормальність визначається як широке поняття, аналогічне психічному здоров'ю. Хоча у визначенні вказується можливість врахування культурно зумовлених розходжень, воно чітко окреслює такі стандарти норми, як:

– здатність індивіда справлятися з повсякденними завданнями і проблемами життя;

– здатність усвідомлювати, планувати й організовувати свою діяльність;

– вміння долати екстремальні ситуації і пов'язані зі стресом емоційні стани;

– здатність розуміти себе, вирішувати внутрішні конфлікти;

– не мати об'єктивних симптомів психічних і поведінкових розладів.

На розвиток яких властивостей спрямовані зазвичай, профілактичні психокорекційні програми щодо дітей і підлітків «групи ризику»? Вони методологічно обґрунтовані Всесвітньою організацією охорони здоров'я, яка окреслила їх базовими життєвими навичками, тобто ключовими компетенціями в житті кожної людини^{78,79}. Серед них вказана компетенція навчання, яка набувається шляхом розвитку уміння навчатися. Відсутність або брак цієї здатності спричиняє чимало проблем, передовсім, у професійній, соціальній адаптації молодій людині до самостійного життя, умінні працювати, шукати вирішення поточних побутових труднощів, самореалізації в праці, здобуванні кваліфікації і фаховому зростанні.

Друга компетентність включає в себе все те, що пов'язане з поняттям «Я», концепцією «Я» – підтриманням позитивної думки про себе, здатності до саморефлексії, адекватного самооцінювання, самопідтримки, самоствердження, самоефективності, особистісного зростання тощо.

Третя компетентність – це уміння спілкуватися з іншими або здатність до позитивної міжособистісної комунікації. Дружба, симпатія дітей – є первинними ознаками поступового розвитку комунікативних навичок, які в майбутньому забезпечують ефективне виконання соціальних ролей, успішне соціальне функціонування, інтеграцію в професійні групи та соціальні інституції.

⁷⁷ APA. College dictionary of psychology. – Washington: APA. – 2008. – 480 p.

⁷⁸ Waterman J. Helping At-Risk Students. A Group Counseling Approach for Grades 6–9 / J. Waterman, E. Walker; [second ed.]. – New York, London: The Guilford Press, 2009.

⁷⁹ Kendall C. Therapy of Children and Youth. Cognitive-Behavioral Procedures / C. Kendall, Philip Kendall (edit.). – Krakow: Jagiellonian University Press, 2006.

Ця компетенція – протилежна властивість до провідної негативної характеристики важковиховуваних підлітків – їхньої агресивності. Сутність набуття компетенції полягає у здатності дітей контролювати власні агресивні прояви, блокувати гнівливі думки та імпульсивні реакції, а також в умінні протистояти будь-яким формам насильства, до якого відноситься здатність захищати скривджених людей, не бути пасивним свідком приниження та знущання над іншими.

Четверта компетенція заявлена як здатність дітей і підлітків до «копінгу», тобто уміння протидіяти труднощам, пов'язаним з різними стресами: важкими сімейними подіями, переживаннями поточних життєвих труднощів, хвилюванням щодо власних неспіхів й ін. Практика підтвердила, що діти і підлітки, котрі сприймають труднощі як звичайні події в повсякденному людському бутті, здатні більш адекватно оцінювати стресову ситуацію, раціонально її осмислювати, знаходити шляхи її вирішення, шукати допомогу та підтримку в оточуючих людях.

П'ята компетентність визначається як здатність до самокерівництва, самодисципліни, цілепокладання, планування майбутнього і сьогодення. Вона відноситься до уміння вести розмову з собою, мріяти і створювати плани та їх досягати. Основна її ідея – «Я можу планувати і контролювати своє власне життя, прогнозувати наслідки своїх дій».

Аналіз досвіду впровадження всесвітньо відомих психокорекційних програм для дітей та молоді групи ризику^{80,81,82,83}, а саме: *BLOCKS* (building lives on cooperative knowledge skills), що можна трактувати як розбудову життя на засадах уміння ділитись знаннями; *ART* (anxiety reduction training) як тренаж здатності знижувати тривожність; *ICPS* (interpersonal cognitive problem solving) як когнітивне вирішення міжособистісних проблем; *SPARK* як комплексна програма, що включає в себе розвиток комунікативних умінь, блокування гніву, протистояння психологічному тиску однолітків, явищу булінгу, навчання саморегуляції емоційних станів, розвінчуванню стереотипів етнічного та гендерного характеру, розбудові романтичних стосунків тощо; *Co-ping power* як розвиток здатності до саморегуляції шляхом активізації когнітивних функцій,

⁸⁰ Ruther M. Parental psychiatric disorder: Effects on children. *Psychological Medicine* / M. Ruther, D. Quinton, 1987.

⁸¹ Youth at risk. A Prevention Resource for Counselors, Teachers and Parents /, D. Capuzzi, D. R. Gross (Eds.); [fourth ed.]. – New Jersey, Ohio: ACA, 2006.

⁸² Waterman J. Helping At-Risk Students. A Group Counseling Approach for Grades 6–9 / J. Waterman, E. Walker; [second ed.]. – New York, London: The Guilford Press, 2009.

⁸³ Kendall C. Therapy of Children and Youth. Cognitive-Behavioral Procedures / C. Kendall, Ph. Kendall (edit.). – Krakow: Jagiellonian University Press, 2006.

уміння переоцінки сприйняття інциденту, конфлікту, що має протистояти гніву і сторонній агресії, та багато інших засвідчують свою ефективність в ресоціалізації дітей та підлітків «групи ризику»⁸⁴.

За останні роки досягнуті значні успіхи в розробці теоретичних засад та узагальненні емпіричних даних щодо визначення індикаторів прогностичного розвитку антисоціальної поведінки дітей і підлітків. Чимало сучасних емпіричних досліджень витоків кримінальної поведінки юнацтва доводять, що бідність в сім'ї, її низький соціальний статус значною мірою підвищують в її функціонуванні ризик психічного, фізичного та економічного насильства щодо дітей і підлітків, породжує нестабільність догляду за ними. Порушення основоположних прав дитини на виховання у сім'ї, належної опіки та догляду, здобутті освіти, розвитку особистості загалом призводять до появи важковиховуваних неповнолітніх. Саме сім'я, яка відчуває хронічний фінансовий стрес, породжує ефект емоційної депривації дитини, що негативно позначається на розвитку її особистості вже з молодших років.

Якщо батьки не спроможні виконувати свої виховні функції, то про ризикованість розвитку їхніх дітей починають свідчити такі провісники, як обмеження спілкування з рідними, підпадання під вплив вуличних компаній, де набувається досвід вживання алкоголю і наркотиків та антисоціальної поведінки, і, як наслідок, відставання у навчанні, опозиція до школи та її полишення, протиправні вчинки тощо. Предикторами ризикового розвитку дітей, – відповідно, поява патологічних властивостей, серед яких чільне місце посідають агресивність, імпульсивність, почуття меншовартісності й обділеності, демонстрація ціннісних настановлень, відмінних від просоціальних. Психопрофілактичні та прихорекційні програми, які витримали широку апробацію та довели свою ефективність, орієнтовані на розвиток у дітей і підлітків самоконтролю проявів гнівливості та агресивності в конфліктних ситуаціях, набуття досвіду копінг-поведінки в реагуванні на стресогенні ситуації, уміння навчатися та брати на себе відповідальність за власне життя. Орієнтирами для розробки змісту психокорекційних програм є ключові компетенції, як базові життєві знання та навички.

У розробці теоретичних та практичних моделей в галузі профілактики перших провісників девіантної поведінки дітей та профілактики їх підпадання у «групи ризику» досягнуті значні успіхи. Проте проблеми сучасного суспільства, а саме: соціальна, релігійна,

⁸⁴ Kendall C. *Therapy of Children and Youth. Cognitive-Behavioral Procedures* / C. Kendall, Ph. Kendall (edit.). – Krakow: Jagiellonian University Press, 2006.

культурна міграція, збільшення кількості міжнаціональних конфліктів і кількості сімей біженців тощо, ставлять перед психologічною наукою нові виклиki, пов'язані з інтеграцією в іншомовне середовище, неприйняттям іншої культури та релігії, що вже має нові свої провісники «груп ризику» для дітей та юнацтва.

1.6. Związek uzależnienia od Internetu a zachowania agresywnego młodzieży

Uzależnienie jako problem społeczny

Współczesne czasy otwierają dla ludzi wiele możliwości z których mogą korzystać. Wszystko jest na wyciągnięcie ręki, jednak trzeba uważać, bo wszystko co ciekawe może «wciągnąć» w coś z czego później może być gorzej zrezygnować. Internet, zakupy w Internecie to rzeczy, które są dostępne wszędzie i dla każdego⁸⁵.

Uzależnienie według Światowej Organizacji Zdrowia WHO to psychiczny i fizyczny stan wynikający z interakcji między żywym organizmem, a substancją chemiczną (do których należą: alkohol, narkotyki, nikotyna, leki), charakteryzujący się zmianami i innymi reakcjami takimi jak: konieczność przyjmowania danej substancji w sposób ciągły lub okresowy, w celu doświadczenia jej wpływu na psychikę lub by uniknąć objawów towarzyszących brakowi substancji⁸⁶.

Inną krótszą nieco definicję podaje M. Jędrzejko «uzależnienie jako stan psychiczny, niekiedy fizyczny, wynikający ze współdziałania żyjącego organizmu i danej substancji, a także podkreślanie, iż jest to choroba przewlekła, cechująca się nawrotami»⁸⁷. K. Wasilewska mówi o uzależnieniu następująco: «jeśli mówimy o uzależnieniu, to mamy na myśli stan, w którym biorca jest całkowicie zaabsorbowany używką lub czynnością, a jej brak prowadzi do określonych zachowań i stanów»⁸⁸. Uzależnienie objawia się najczęściej stałym lub okresowym naciskiem zażycia środka chemicznego, który likwiduje dokuczliwe objawy jego przyjmowania⁸⁹. Z punktu psychologicznego uzależnienie to nasilona potrzeba wykonania czynności lub przyjęcia substancji psychoaktywnej np. narkotyku.

⁸⁵ J. Jarczyńska, Uzależnienia behawioralne i zachowania problemowe młodzieży: teoria, diagnoza, profilaktyka, terapia, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2014, s. 15.

⁸⁶ Definicje uzależnienia [w:] <http://www.osrodekjacki.pl/id=12.html> (dostęp 26.02.2017 godz. 23.40).

⁸⁷ M. Jędrzejko, Narkotyki i narkomania w Wojsku Polskim, Wydawnictwo Akademii Humanistycznej, Warszawa – Pułtusk 2004, s.24.

⁸⁸ K. Wasilewska, Destygmatyzacja młodzieży uzależnionej, Problemy narkomanii, 2009, nr 4, s.59.

⁸⁹ Uzależnienie [w:] <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/3992023> (dostęp 20.02.2015 godz. 12.25).

Cechy, które świadczą o uzależnieniu to: - silna potrzeba lub przymus podjęcia pewnych czynności bądź zachowań, - naturalne symptomy odstawienia, - kontynuowanie szkodliwych zachowań⁹⁰.

Proces tworzenia się uzależnień także od czynności jest dość podobny do siebie. Przyczyny tworzących się uzależnień można podzielić na biopsychiczne, czyli takie które następują z subiektywnej (podmiotowej) podatności na uzależnienie m.in. nadpobudliwość emocjonalna, brak odporności na stres, a także trauma związana z przebytych dzieciństwem itp. Przyczyny psychospołeczne to m.in. trudności w funkcjonowaniu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym, niepowodzenia życiowe w różnych sferach życia (np. szkolna, seksualna, sportowa). Zaś przyczyny kulturowe powstają w wyniku określonego stylu życia w danych grupach społecznych gdzie akceptowane są patologiczne zachowania tj. alkoholizm, patologiczny hazard, a nawet narkomania są to standardy wymuszone przez istniejącą grupę⁹¹.

Objawami uzależnienia może być wzmożone zapotrzebowanie przyjęcia jakiejś substancji (np. narkotyk), fizjologiczne objawy samoodstawienia (biegunka, bezsenność, wymioty, bóle głowy itp.), brak zainteresowania życiem codziennym, brak kontroli nad własnym życiem⁹².

Uzależnienia przybierają różne rodzaje m.in. fizyczne dotyczą nieopanowanej potrzeby zażycia określonej substancji (np. alkohol, narkotyki, leki, papierosy), która całkowicie przejmuje kontrolę nad ciałem. Takie uzależnienie może być uznane za uzależnienie fizyczne (fizjologiczne). Uzależnienie psychiczne to uzależnienie, które przejmuje kontrolę na umysłem może to być (np. praca, internet, hazard, jedzenie, zakupy). Społeczne uzależnienia dotyczą sfery uzależnienia od grupy. Osoba przynależąca do takiej grupy musi spełniać określone standardy i przestrzegać określonych zasad. Takie uzależnienie może doprowadzić do sytuacji, kiedy np. osoba zacznie nadużywać narkotyków, spożywać coraz częściej alkohol, aby przypodobać się innym osobom w grupie. Dzięki temu zostanie zauważona i przyjęta do grona jako osoba gotowa do wykonania wszystkiego czego inni członkowie zażądają w danej chwili⁹³. W kolejnym podrozdziale wyszczególniono różne rodzaje uzależnień.

Literatura przedstawia trzy rodzaje najczęstszych uzależnień: - psychiczne; - fizyczne; - społeczne.

⁹⁰ L. Cierpiałkowska, Kierunki rozwoju współczesnej psychologii uzależnień (na przykładzie alkoholizmu). [w:] L. Cierpiałkowska (red.), *Oblicza współczesnych uzależnień*, UAM, Poznań 2006, s 17 – 41.

⁹¹ A. Augustynek, *Jak walczyć z uzależnieniami?*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2011, s. 11.

⁹² K. Janus, *Pedagogika i Psychologia. Zagadnienia, pojęcia, terminy*, Warszawa 2006, s. 56.

⁹³ Rodzaje uzależnień [w:] http://www.womkat.edu.pl/files/standaryzacja/grupa68/uzaleznienia/rodzaje_uzalenie.html (dostęp 02.05.2015 godz. 00:42).

Analiza terapeutyczna oraz aktualna literatura tematu mówi, że uzależnienie psychiczne odznacza się podobnymi zachowaniami, które mogą być konsekwencją zapotrzebowania na daną substancję. Można tu zaliczyć: strach, zaniepokojenie, takie zachowania może jedynie zneutralizować przyjęcie przez uzależnionego dawkę kolejnej substancji psychoaktywnej lub powtarzanie konkretnych czynności⁹⁴.

Wiadomo, że osoba uzależniona od substancji czy czynności nie myśli rozsądnie, ma zaburzone wszelkie procesy myślowe. Jedyne o czym myśli to sposób zdobycia substancji psychoaktywnej. C. Guerreschi pisze o uzależnieniu psychicznym tak: «uzależnienie tego typu powstaje na skutek interakcji pomiędzy zażywaną substancją, osobą ją zażywającą i kontekstem, w jakim ta interakcja zachodzi»⁹⁵.

Podczas badań naukowcy zauważyli coś bardzo ważnego, a mianowicie jeśli osoba uzależniona, która jest w trakcie poszukiwania potrzebnej substancji do zaspokojenia «głodu narkotykowego» jest dość mocno nerwowa, to takie zachowanie może zamienić się nawet w agresję względem innych osób. Osoby z takim problemem najczęściej mają zaburzony układ nerwowy i kłopoty z opanowaniem złości⁹⁶. Jak wiadomo podczas przeprowadzonych badań na temat uzależnienia psychicznego osoba z takim zaburzeniem ma wiele problemów związanych z tym niekomfortowym stanem, cechy charakterystyczne dla tej osoby to: 1) skłonności do łamania moralnych zasad; 2) niemożność podejmowania decyzji z zaznaczeniem dobra dla innych osób; 3) świadomość niewłaściwego postępowania oraz brak możliwości powstrzymania się od tego rodzaju zachowań⁹⁷.

Kolejny typ uzależnień to uzależnienie fizyczne, głównie ten termin odnosi się do osób uzależnionych od substancji psychoaktywnych. Można stwierdzić, że szybkość uzależnienia fizycznego zależy przede wszystkim od tego w jaki sposób będzie to przyjmowane i w jakich dawkach. Osoby z występującym uzależnieniem fizycznym często mają objawy m.in.: pocenie się ciała, rozwolnienie, nerwowość, mdłości, klucie mięśnia sercowego itd. Ustąpienie objawów to konieczność przyjęcia następnej dawki substancji. W literaturze przedmiotu przedstawiane są przypadki osób uzależnionych fizycznie (narkotyki) jednak nie zmienia to faktu, że osoby te mają częściej

⁹⁴ H. Sęk, Wprowadzenie do psychologii klinicznej, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2003, s. 273.

⁹⁵ C. Guerreschi, Nowe uzależnienia, Wydawnictwo Salwator, Kraków 2006, s. 20.

⁹⁶ E. Korpetta, E. Szmerdt – Sisicka, Narkotyki w Polsce: mity i rzeczywistość, Prószyński i S-ka, Warszawa 2001, s. 18-21.

⁹⁷ M. Jędrzejko, M. Janusz, M. Walancik, Zachowania ryzykowne i uzależnienia. Zjawisko i uwarunkowania, Wydawnictwo Aspra-JR, Warszawa-Dąbrowa Górnicza 2013, s. 78.

skłonności do zachowań ryzykownych (kradzieże, prostytutka, napady, okaleczenia i samobójstwa itp.)⁹⁸

Ostatni rodzaj uzależnień to uzależnienie społeczne, można określić je jako uzależnienie «od grupy» i wzorców tam panujących bądź uzależnienie od sytuacji. Jak pisze E. Korpetta «proces uzależniania się może przebiec dwutorowo: 1) uzależnienie może być konsekwencją naśladowania wzorów zachowania obecnych w grupie, do której osoba chce wejść. Często jest ona świadoma niebezpieczeństw związanych z używaniem substancji, jednak dążenie do przyjęcia w grupie skłania ją do odrzucenia barier i podjęcia tego ryzyka. Kolejne kroki są umacnianiem swojej pozycji w grupie i mogą być na tyle impulsywne i kompulsywne, że szybko ujawni się uzależnienie fizyczne lub psychiczne (w zależności od typu zażywanej substancji); 2) w ścieżce drugiej – np. związanej z zafascynowaniem wzorcami grupy narkomańskiej – osoba zażywająca narkotyki niemal w naturalny sposób odsuwa się od «niebiorącego» towarzystwa, szybko zawężając swoje kontakty społeczne jedynie do osób, z którymi może wspólnie zażywać i zdobywać narkotyki czy chociażby opowiadać o przeszłych doznaniach»⁹⁹. Dalej omówione zostało uzależnienie dotyczące uzależnienia od internetu.

Siecioholizm

Komputer, a zwłaszcza internet to «narzędzia pracy» wielu osób nie tylko tych pracujących w biurach lub dużych korporacjach, ale także osób wybierających pracę w domu. Dzięki temu w każdym dowolnym momencie można wszystko co potrzebne sprawdzić, aby móc dalej wykonywać swoje zadania. To właśnie dzięki Internetowi ludzie nawiązują nowe znajomości, dowiadują się ciekawych rzeczy. Właśnie takie sytuacje prowadzą do coraz częstszego zasiadania przed komputerem, a co za tym idzie pojawia się uzależnienie od Internetu¹⁰⁰.

Osoba, która najbardziej zapoznała się z uzależnieniem od Internetu jest badaczka Kimberly Young. Pierwsze informacje jakie przedstawiła o tym zjawisku było spotkanie w 1996 roku w Toronto na Amerykańskim Stowarzyszeniu Psychologicznym. Autorka zaobserwowała osoby, które przesadnie korzystają z Internetu i wyciągnęła z tego wniosek, że ich zachowanie przypomina jej przejawy uzależnienia. Po dogłębnej analizie tego zjawiska K. Young stwierdziła, że uzależnienie od internetu tzw. „Siecioholizm” przypomina tak samo rozwój uzależnienia alkoholowego

⁹⁸ Z. Juczyński, Narkomania – podręcznik dla nauczycieli wychowawców i rodziców, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa 2008, s. 57-58.

⁹⁹ E. Korpetta, E. Szmerdt – Sisicka, Narkotyki w Polsce: mity i rzeczywistość, Prószyński i S-ka, Warszawa 2001, s. 22-23.

¹⁰⁰ A. Augustynek, Jak walczyć z uzależnieniami?, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2011, s. 70 - 71.

lub narkotykowego¹⁰¹. Najbardziej na uzależnienie od Internetu (komputera) narażeni są młodzi ludzie (szczególnie w wieku szkoły średniej i gimnazjum). W obecnych czasach na czasie są gry komputerowe, które zdaniem młodzieży uczą myślenia. Świat wirtualny dla młodego człowieka jest ucieczką od codzienności i problemów. Jednak nie zawsze kończy się to dobrze i młody człowiek szybko się uzależnia¹⁰². Uzależnienie od Internetu coraz częściej dotyka młodzież gimnazjalną oraz młodzież szkoły średniej, niekiedy też i młodsze dzieci, które zafascynowane są technologią. Zazwyczaj dzieje się tak, że rodzice nie mają czasu dla swoich pociech i właśnie wtedy dzieje się tak, że dzieci szukają towarzystwa w internecie, aby czuć się mniej samotne i zapełnić lukę powiązaną z samotnością i tęsknotą za rodzicem¹⁰³. Jak wiadomo internet ma nie tylko minusy, ale posiada także plusy z korzystania. Internet poszerza wiedzę i zainteresowania młodego człowieka. Jak wiadomo setki ludzi porozumiewa się przez różne komunikatory internetowe, dzięki temu właśnie w ten sposób poznać można wiele osób. Całkowita anonimowość użytkowników jeszcze bardziej zachęca młodego człowieka do korzystania z „wachlarza możliwości” jakie oferuje internet. Proces powstawania uzależnienia od Internetu składa się na kilka etapów: 1. Początkowo internet wywołuje pozytywne emocje, pojawia się zainteresowanie i możliwości jakie można wykorzystać (faza zaangażowania). 2. Kolejny etap to (faza zastępowania), pojawia się konieczność długotrwałego korzystania z internetu, internauta osoby ze swojego otoczenia traktuje jak przedmioty całkiem zbędne. 3. Ostatnim etapem jest (faza ucieczki), na tym etapie uzależnienie coraz bardziej się pogłębia. Jest ona bardzo widoczna gdyż uzależniony zaczyna „żyć w świecie wirtualnym” ucieka od rzeczywistości i potrzebuje coraz częstszego kontaktu z Internetem¹⁰⁴.

Za główne przyczyny uzależnienia od internetu można przyjąć: - brak poczucia własnej wartości; - nieumiejętność nawiązywania kontaktów; - potrzeba oderwania się od rzeczywistości dla tych, którzy cierpią z powodu niskiego poczucia własnej wartości¹⁰⁵.

Skutkami uzależnienia od Internetu może być: - zniszczenie relacji z bliskimi, - zaniedbanie obowiązków rodzinnych, - niebezpieczne znajomości zawierane z nieznajomymi, - pogorszenie stanu zdrowia, -

¹⁰¹K. Young, What makes the Internet Addictive: Potential Explanations for Pathological Internet use, [w:] <http://www.netaddiction.com/articles/articles.htm>, (dostęp 16.03.2017 godz. 14.00).

¹⁰² Tamże, s. 72.

¹⁰³ R. Matusiak, Nowoczesne zachowania ryzykowne młodzieży, [w:] *Pedagogika katolicka*, nr 14 (1/2014), s. 138 – 146.

¹⁰⁴ A. Augastynek, Jak walczyć z uzależnieniami?, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2011, s. 74.

¹⁰⁵ Przyczyny uzależnienia od komputera i internetu, [w:] <https://blogiceo.nq.pl/gimpress/2011/01/22/przyczynyuzaleznienia-od-komputera-i-internetu/> (dostęp 02.07.2018 godz. 23.05).

rozpad więzi małżeńskich i rodzinnych, - zaniedbanie obowiązków domowych, - spadek wyników w nauce, - trudności z koncentracją¹⁰⁶.

Terapia uzależnień komputerowych

Obecne czasy doskonale pokazują jak młodzi ludzie mocno przywiązani są do wszelkiego rodzaju urządzeń przenośnych. Młodzi ludzie szybko się nudzą, a to dlatego, że są zafascynowani światem wirtualnym. Nie lubią czytać, ani uczyć się z książek wolą czytać e-booki (tzw. książki dostępne w Internecie dostępne dość często w telefonie i komputerze). Nawet dobrze wykwalifikowany nauczyciel mówiący od siebie nie ciekawi, ale jeśli na lekcji pojawiłby się pokaz slajdów z komputera to młodzież byłaby zachwycona. Komputer stał się niezastąpionym przyjacielem młodzieży. Chętnie korzystają oni z różnych portali, słuchają muzyki, ale internet nie tylko pełni funkcje rozrywkowe. Dzięki korzystaniu z Internetu młodzież może nauczyć się wiele ciekawych i interesujących rzeczy, wzbogacić swoją wiedzę, a także rozwijać m.in. myślenie i spostrzegawczość¹⁰⁷.

Zbyt długie przebywanie przed komputerem może skutkować u dziecka różnymi chorobami i zagrożeniami od strony psychologicznej m.in. skrzywienie kręgosłupa, krótkowzroczność, niski poziom myślenia i koncentracji, pogorszenie kontaktów z najbliższymi oraz w konsekwencji uzależnienie od komputera.

Aby terapia leczenia uzależnienia od komputera była skuteczna należy zdobyć całkowitą kontrolę nad dostępem dziecka do komputera. Należy uzgodnić z dzieckiem dzienny limit korzystania z Internetu maksymalnie do trzech godzin. Godziny uzależnione powinny być od wieku oraz jego postępów w nauce. Powinno się robić częstsze przerwy nawet co 30 minut. Rodzic musi zagwarantować dziecku inne bardziej różnorodne spędzanie wolnego czasu, także bez komputera. Trzeba zadbać o to, aby kontakty z bliskimi były jak najlepsze, wykazywanie zainteresowania dzieckiem, a także wspólne rozmowy i zabawy sprawiają, że dziecko nie będzie potrzebowało zbyt częstych kontaktów z komputerem i Internetem.

Uniknięcie uzależnienia ma w dużej mierze wpływ na to jakie metody wychowawcze stosowane są w rodzinach. Aby nie doszło do rozwinięcia się uzależnienia od komputera nie wolno zabraniać korzystania z komputera, gdyż to całkowicie pogorszy sytuację i dziecko ucieknie ze swoimi problemami do świata wirtualnego, gdzie zrozumieją go inni obcy ludzie¹⁰⁸.

¹⁰⁶ S. Kozak, *Patologie wśród dzieci i młodzieży. Leczenie i profilaktyka*, Difin, Warszawa 2010, s. 30 - 34.

¹⁰⁷ A. Augustynek, *Uzależnienia komputerowe. Diagnostyka, rozpowszechnienie, terapia*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2010, s. 66.

¹⁰⁸ A. Augustynek, *Jak walczyć z uzależnieniami?*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2011, s. 83 - 85.

Leczenie uzależnienia od komputera przypomina leczenie uzależnień od alkoholu czy hazardu. Chorzy najczęściej nie przyznają się do swojego nałogu i początkowo nie chcą rozpocząć terapii. Siecioholicy świetnie potrafią wytłumaczyć swoje długie przesiadywanie przed komputerem. Twierdzą, że się rozwijają, uczą języków, poznają świat, korespondują z obcokrajowcem itd. Dopiero pomoc psychologiczna uświadamia im uzależnienie od komputera. Pacjenci uczą się poprawnego korzystania z sieci, prowadzą dzienniczki korzystania z internetu. Starają się odpowiednio dużo czasu znaleźć na inną rozrywkę, uprawianie sportu, czytanie. Pomocne w terapii jest także przygotowanie szczegółowego planu dnia, a w nim przede wszystkim określenie ram czasowych korzystania z internetu, a także innych codziennych aktywności, łącznie z wypoczynkiem.

Uzależnienie od internetu to realne zagrożenie. Grozi każdemu miłośnikowi internetu, który zbyt dużo czasu i uwagi poświęca sprawom sieci, komunikatorów internetowych, portali społecznościowych i gier online. Z tego względu warto zastanowić się nad tym, jakie miejsce internet zajmuje w naszym życiu¹⁰⁹.

Osoby uzależnione od komputera bardzo często nie są skłonne do spotkań ze specjalistą, który może pomóc wyjść z uzależnienia. Uzależnienie od komputera tak mocno wpływa na psychikę człowieka, że jest on całkowicie uzależniony od szklanego ekranu i żyje tylko w tamtym wirtualnym świecie. Osoba uzależniona jest skłonna do podjęcia terapii leczenia uzależnienia wtedy, gdy dostrzega różnice między patologicznym, a normalnym przesiadywaniem przed komputerem.

Obecnie dostępne programy terapeutyczne dla osób uzależnionych od Internetu są zbliżone nieco do psychoterapeutycznych programów leczenia osób pijących alkohol czy nawet uzależnionych od gier hazardowych. Głównym celem terapii leczenia uzależnienia od internetu ważne jest, aby dokonywać ciągłej zmiany sposobu korzystania z komputera. Podczas leczenia w komputerze ustawiany jest alarm, który ma przypomnieć o tym, by wyłączyć komputer po upływie określonego czasu. Następnie osoba poddana terapii przechodzi do innych zadań. Bardzo ważne jest, aby ustalić konkretny plan dnia, w którym powinien być wyszczególniony odpoczynek wraz z aktywnością i konkretny określony czas na korzystanie z komputera. Zrealizowanie takiego planu powinno zmienić zwyczaje codzienne osoby leczonej i wypełnić lukę w innych obszarach życia, które były zaniedbane w wyniku uzależnienia.

Agresywność jako forma zachowania

¹⁰⁹ M. Kazbieruk, A. Świeboda, Uzależnienie od komputera - objawy, leczenie, [w:] <https://portal.abczdrowie.pl/uzaleznienie-od-komputera>, (dostęp 02.07.2018 godz. 23.50).

Przemoc od zawsze była obecna jednak zmienne bywają tylko powody jej występowania, a także formy agresji. Tak mówią wielcy uczeni «agresji uczymy się poprzez naśladowanie i obserwację»¹¹⁰. W dzisiejszych czasach młodzież staje się coraz bardziej nieusłuchana, a także bardzo agresywna szczególnie w stosunku do swoich rodziców czy osób starszych.

Aby bliżej zapoznać się z zachowaniami agresywnymi trzeba przybliżyć definicję agresji. Literatura przedstawia wiele definicji, jednak najbardziej zrozumiała będzie «agresja to każdorazowe zachowanie, której zamiarem jest wyrządzenie krzywdy lub spowodowanie uszkodzenia ciała». Za agresję uznać też można naruszanie norm¹¹¹. Główną istotą agresji jest wywarcie wpływu na drugą osobę. Można zgodzić się również ze stwierdzeniem, że agresja jest zachowaniem, które wyrządza wielką krzywdę psychiczną lub fizyczną innym osobom¹¹².

Można twierdzić, że szerzące się zjawisko agresji ma następstwa w głównym źródle powstawania czyli w nieprawidłowym rozwoju osobowości. Dlatego też często młody człowiek nie zdaje sobie sprawy z tego jak może swoim zachowaniem krzywdzić inne bliskie mu osoby. Wzrost zjawiska znajduje także swoje przyczyny w niewłaściwym wychowaniu co skutkuje późniejszym zachowaniem agresywnym. Nie tylko złe wychowanie, ale i brak wzorca do naśladowania pokazuje młodym ludziom niewłaściwe postawy wobec innych¹¹³.

Coraz więcej przypadków zachowań agresywnych możemy znaleźć wśród młodych ludzi dla których sianie postrachu wśród uczniów w szkole jest pewnego rodzaju dominacją i możliwością stania się kimś naprawdę ważnym.

Współcześni naukowcy doszukują się ciągle «sprawców» agresywnych zachowań i przemocy w szkole. Andrzej Rejzner twierdzi, że «współczesne młode pokolenie jest odzwierciedleniem obecnych czasów w jakich żyjemy». Rozpad społeczeństwa, zróżnicowanie społeczne, spadek stopy życiowej i brak pracy nie stwarza warunków do popierania młodego pokolenia. Młodzież sama wie co dla nich najlepsze, nie słuchają dorosłych wolą sami podejmować nietrafne decyzje, które później znajdują smutny finał. Coraz częściej widać, że młode pokolenie czuje się bezkarne,

¹¹⁰ M. Libiszowska - Żółtkowska, K. Ostrowska, Agresja w szkole. Diagnoza i profilaktyka, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2008, s. 9.

¹¹¹ B. Krahé, Agresja, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005, s. 17.

¹¹² P. G. Zimbardo, R. L. Johnson, V. McCann, Psychologia: kluczowe koncepcje, Wydawnictwo PWN, Warszawa 2011, s. 757.

¹¹³ I. Pufal - Struzik, Agresja i przemoc w szkole. Przyczyny, rozpoznawanie, zapobieganie, Wydawnictwo Pedagogiczne, Kielce 2007, s. 9.

wyzwalają się w nich złe emocje i agresja, która prowadzi do przemocy wobec innych ludzi np. nauczycieli i uczniów nie potrafiących się bronić¹¹⁴.

Cyberagresja jako nowa forma zachowania wśród młodzieży

Przemoc w dzisiejszych czasach, a szczególnie wśród młodzieży jest bardzo dobrze znana pedagogom i osobom pracującym z taką trudną młodzieżą. Nowoczesne technologie rozwinęły się na tyle mocno, że wyodrębniło się nowe zjawisko zwane agresją elektroniczną, inaczej cyberbullying.

Częstą formą agresji w internecie jest werbalna agresja skierowana do innych użytkowników. Spotkać można często wojny na obelgi, a nawet osobiste ataki m.in. na grupach dyskusyjnych. Kolejnym przykładem agresji internetowej są grupy promujące w internecie nienawiść¹¹⁵. Najnowsze zjawisko jakie obecnie opanowało internet to cyberbullying inaczej cyberprzemoc.

Definicja mówi, że cyberbullying to stosowanie przemocy poprzez używanie najnowszych technologii komunikacyjnych i informacyjnych. Do najczęściej stosowanych form tego zjawiska jest nękanie, szantażowanie poprzez korzystanie z internetu, zastraszanie, podszywanie się bez czyjejś wiedzy w sieci oraz rozsyłanie nieprawdziwych i mających na celu skompromitowanie zdjęć czy informacji¹¹⁶.

Internet stał się coraz częstszym narzędziem z którego młodzież dość często korzysta. Młodzi ludzie spędzają nawet na internecie kilka godzin tracąc rachubę czasu. Nie każdy młody człowiek przebywający w wirtualnym świecie zdaje sobie sprawę, że napotykając na swojej drodze ludzi, którzy wypisują obraźliwe komentarze, udostępniają filmiki oraz zdjęcia mające charakter kompromitujący przybierają formy cyberprzemocy. Nie każdy jest świadom tego, że podając swoje dane prywatne w internecie może stać się ofiarą cyberoszustów. Takie osoby nie wiedzą nawet jak bardzo jest to niebezpieczne dla niego i najbliższej rodziny¹¹⁷.

Warto zauważyć, że cyberprzemoc coraz częściej przyczynia się do wykluczeń szkolnych i podziałów na lepszych i gorszych uczniów. Wśród uczniów wyszczególnić można ofiary, sprawców, świadków. Grupy te zazwyczaj wzorują się na «aktualnych» nowościach dostępnych w internecie. Często osoby poniżane i prześladowane przez swoich sprawców unikają szkolnych zajęć, a co za tym idzie są nieobecni na obowiązkowych

¹¹⁴ M. Libiszkowska - Żółtkowska, K. Ostrowska, Agresja w szkole. Diagnoza i profilaktyka, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2008, s. 12.

¹¹⁵ P. Wallace, Psychologia Internetu, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2001, s. 173.

¹¹⁶ Ł. Wojtasik, Cyberprzemoc, [w:] Niebieska Linia 2007, nr. 2, s.27.

¹¹⁷ A. Andrzejewska, Dzieci i młodzież w sieci zagrożeń realnych i wirtualnych. Aspekty teoretyczne i empiryczne, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2014, s. 112.

zajęciach. W ten sposób mają nadzieję, że zmieniają oni obiekt i znajdą kogoś innego za swoją ofiarę. Poprzez takie niezdrowe sytuacje u uczniów następuje brak koncentracji, nie zwracanie uwagi na konkretne sytuacje, a w najgorszych przypadkach następuje brak aktywności na zajęciach.

Takie zachowania bardzo wpływają na inne osoby, które wyczuwają występowanie konfliktów osobistych czy grupowych. Uczniowie, którzy są zastraszani mają niską pewność siebie, brakuje im jakiegokolwiek wiary w swoje siły i możliwości, skutkiem tego jest brak chęci do nauki. Uczniowie, którzy w pewien sposób doznali już kiedyś cyberprzemocy ze strony innych osób chcą zostać całkowicie anonimowi. Potrafią zawalić obowiązki szkolne, aby tylko nie udzielać się publicznie w szkole.

Aby poznać szerzej problem cyberagresji możemy wyróżnić formy cyberagresji: - podawanie się za kogoś kim tak naprawdę się nie jest w rzeczywistości, - udostępnianie nieprawdziwych danych, - wypowiedanie gróźb, - wyzywanie innych w sieci, - włamywanie się na skrzynki pocztowe innych, - wysyłanie sms-ów i mms-ów mających na celu ośmieszenie drugiej osoby.

Mówiąc o formach cyberprzemocy warto też wymienić narzędzia którymi cyberagresor się posługuje: - strony internetowe, - poczta e-mailowa, - czat, - serwisy społecznościowe np. facebook, - komunikatory, - blogi, - dyskusyjne grupy, - korzystanie z telefonu komórkowego m.in. do wysyłania mms-ów i sms-ów.

Przyczyny zachowań agresywnych

Zazwyczaj przyczyny przemocy doszukiwać się można w patologicznych zachowaniach rodziny, rozpadzie rodziny, braku perspektyw życiowych, środkach masowego przekazu (gry komputerowe, film). Obecne czasy nie są zbyt obiecujące dla młodzieży, która chce się rozwijać i rozszerzać swoje aspiracje i zainteresowania¹¹⁸.

Pewna koncepcja psychologiczna zwana teorią frustracji opowiada się za tym, że za główną przyczynę agresywnych zachowań można uznać frustrację i lęk. Natomiast teoria społecznego uczenia opowiada się za tym, że agresji wyuczyć można się poprzez m.in. naśladownictwo i obserwację¹¹⁹. Najmłodszy biorą przykład z dorosłych, naśladują ich. Wiadome jest oczywiście, że dzieci wychowywane w rodzinach w których występuje patologia są najbardziej narażone na wykazywanie zachowań agresywnych co może po pewnym czasie stać się wyuczonym nawykiem. Dzieci wykazujące dość mocne zachowania agresywne są narażone w przyszłości na konflikty z prawem. Warto zaznaczyć, że najmłodsze dzieci

¹¹⁸ T. Zacharczuk, Przemoc w szkole zagrożeniem poczucia bezpieczeństwa uczniów, [w:] (red.) J. Wawrzyniak, Socjologiczne i psychopedagogiczne aspekty przemocy, Łódź 2007, s. 223.

¹¹⁹ Tamże, s. 70.

uczą się zachowań agresywnych od najbliższych ze swojego otoczenia (rodzina)¹²⁰.

Rozpoznanie przyczyn agresji dzieci i młodzieży, która wychowuje się w agresywnych środowiskach bądź rodzinach patologicznych nie jest bardzo skomplikowana. Głównym problemem jest, że coraz częściej da się zauważyć u dzieci z «dobrze wychowanych rodzin», które nie budzą podejrzeń. Najczęstsze przyczyny to: - obniżenie znaczenia norm i wartości społecznych, - racjonalny wzrost brutalności młodzieży, - przeżywanie przemocy domowej i obserwacja jej w bliskim otoczeniu, - wychowywanie «bez stresu» i związany z tym brak wymagań, - przesadzona tolerancja wobec młodzieży, skutkiem są braki poznawcze i behawioralne w sferze wartości i wymaganych norm społecznych.

Wszelkie zachowania jakich dziecko czy młody człowiek uczy się zaczyna się w najbliższym otoczeniu czyli w rodzinie. Często zachowania o podłożu agresywnym nie zdarzają się tylko w rodzinie patologicznej, a w zwykłej spokojnej rodzinie. Młody człowiek, który dopiero wchodzi na drogę dorosłości liczy na uznanie i dobre traktowanie od rodziców. Dobre relacje dziecka z rodzicem wpływają pozytywnie i kształtuje to poczucie bezpieczeństwa.

Młody człowiek ma ambicje i dąży do zrealizowania swoich celów. Jeśli dziecko otrzymuje od rodzica pochwały czuje się docenione. Bywa też często tak, że zamiast pochwał rodzic krytykuje, porównuje do dzieci, które się lepiej uczą, a wtedy dochodzi do wykształtowania zachowania agresywnego. Młody człowiek poprzez agresję chce pokazać jak bardzo czuje się opuszczony przez najbliższych. Znaczny wpływ na kształtowanie się zachowań agresywnych mają nieodpowiednie metody wychowawcze stosowane przez rodziców. Zazwyczaj rodzic dąży do zrealizowania swoich niespełnionych ambicji i marzeń nie patrząc na to czy jego dziecku to odpowiada. Dziecko ma stawiane dość wysokie wymagania pod groźbą np. kary. Rodziny, które stosują ten system wychowawczy mogą mieć problem z dziećmi, które stają się uległe, występuje niechęć do rodziców, osłabienie więzi z rodzicami, a także może pojawić się ograniczenie kontaktu z rodzicami.

Agresja w szkole wynika z nieodpowiednich systemów wychowawczych. Zazwyczaj wina stoi po stronie nauczycieli, którzy nie traktują wszystkich uczniów tak samo, stosują niesprawiedliwe ocenianie, często przeprowadzają testy wiedzy na określone tematy, rzadko też wyśmiewają się ze słabszych uczniów, którzy nie radzą sobie z materiałem.

¹²⁰ I. Pospiszyl, *Patologie społeczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011, s. 110-111.

Wzrost agresji często powoduje nieodpowiednia organizacja pracy, warunki uniemożliwiające przeprowadzenie zajęć, zbyt obszerny materiał do nauki oraz brak wyboru zajęć dodatkowych. Według Kirwil «u podłoża aktów agresji w szkole leży wprawdzie motyw uszkodzenia ofierze, ale głównym celem jest zdobycie lepszej pozycji społecznej»¹²¹. Dziecko, które czuje się samotne, opuszczone, pozostawione samo sobie, nie akceptowane przez rodziców znajduje swoje miejsce na ulicy.

Jeśli chodzi o młodego człowieka przechodzącego etap dojrzewania, poszukującego swojego miejsca w świecie, który nie ma wsparcia u najbliższych sam próbuje odnaleźć osoby w których znajdzie oparcie. Najczęściej nie są to rówieśnicy z klasy tylko uliczni wandale, którzy wykazują dość mocne zachowania agresywne. Młody człowiek, który znajduje się w takim miejscu, gdzie tacy wandale przebywają zaczyna stawać się podobny do nich.

Profilaktyka agresji

W obecnych czasach szkoła nie jest «wydajna» wychowawczo. Już od kilku lat widać, że występuje w niej tzw. «obóz przetrwania» dla nauczycieli i uczniów¹²². Zazwyczaj jest tak, że zjawisko agresji czy przemocy jest likwidowane m.in. poprzez przeprowadzanie pogawędek na godzinach wychowawczych. Szkolenia nauczycieli, projekty szkolne nt. «Agresja w szkole» nie dają zbyt dużej pomocy w likwidowaniu zjawiska przemocy i agresji.

Agresja jest bardzo trudna do zlikwidowania. Aby rozpocząć etap zwalczania problemu agresji należy najpierw zacząć od zmian w relacjach z najbliższymi, aby móc porozumieć się. Aby zwalczanie agresji było skuteczne należałoby najpierw przeprowadzić profesjonalne szkolenia dla nauczycieli pod kątem pracy z dzieckiem wykazującym trudności wychowawcze tzw. praca z dzieckiem trudnym. Powinno przeszkolić się nie tylko nauczycieli, ale też pracowników szkoły i rodziców, a dla uczniów zorganizować zajęcia profilaktyczne, które pomogą w przeciwdziałaniu agresji. Szkoły powinny zainwestować w dobre programy profilaktyczne dla uczniów, kupowanie kamer może zmniejszyć liczbę agresji w szkole jednak nie zlikwiduje to problemów uczniów, którzy nie potrafią w normalny sposób rozwiązywać konfliktów¹²³.

Ważnym aspektem w likwidacji zjawiska agresji jest nauczenie uczniów rozmowy poprzez mediację. Jest to dość trudne do opanowania, a

¹²¹ P. Podolski, Agresja w szkole: przyczyny i przejawy, „Remedium” 2012 nr. 5, s. 1-3.

¹²² J. Mastalski, Rzykosne działania wychowawcze, [w:] Lex Tua Veritas: Księga pamiątkowa dedykowana Jego Magnificencji Ks. prof. Janowi Maciejowi Dyduchowi z okazji 70. rocznicy urodzin, P. Majer, A. Wójcik (red.) Kraków 2010, s. 850.

¹²³ K. Barłóg, Przemoc i agresja jako zagrożenie bezpieczeństwa i rozwoju dziecka, Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej im. ks. Bronisława Markiewicza, Jarosław 2013, s. 51.

jednak skuteczne aby zwalczać negatywne zachowania agresywne, które później stają się pozytywne¹²⁴.

Dobrym rozwiązaniem, które mogłoby być skuteczne jest stworzenie w szkole jak najlepszej atmosfery, a także możliwość rozwijania się każdego ucznia bez wyjątku. Każdy nauczyciel jest «najlepszą metodą» na zlikwidowanie przemocy i agresji w szkole. Aby było to skuteczne nie może okazywać słabości i swojej bezradności. Jeśli nauczyciele będą okazywać dla ucznia poszanowanie, nauczy go to uznania dla innych i otoczenia, a także zrozumienia.

Wiadome jest, że każdy pragnie wychować młodego człowieka jak najlepiej może i potrafi, a także chce mu zapewnić godne życie do rozwoju osobistego. Niestety w dzisiejszych czasach dzieci muszą spełniać niespełnione marzenia swoich rodziców sprzed lat, uczęszczając na dodatkowe zajęcia. Właśnie dlatego są oni obciążeni, muszą umieć zrozumieć i poddać wymaganiom narzucanym przez «dorosły świat».

Wzmoczone akty agresji i przemocy to nie tylko wina niedociągnięć występujących w rodzinach, ale także w społeczeństwie. Jak mówi Pytka «Powstała nowa rzeczywistość, a my nie umiemy machiny społecznej, wraz wpisaną w nią agresją i przemocą zatrzymać lub zmniejszyć jej obrotów. Świat stał się niezrozumiały, niesterowany i w wielu fragmentach kompletnie absurdalny»¹²⁵.

W szkołach występują osoby, które w różny sposób narażone są na niebezpieczeństwo związane z agresją lub sami są oni sprawcami agresywnych zachowań. Można wyróżnić trzy stopnie zagrożenia: - grupa niskiego ryzyka - są to osoby, które nie wykazują zachowań agresywnych; - grupa podwyższonego ryzyka - są to osoby, które wykonały choć jedno zachowanie ryzykowne, u osób tych zauważalne są czynniki ryzyka; - grupa wysokiego ryzyka - do grupy tej należą osoby u których występują głęboko utrwalone zachowania agresywne. W zależności od zagrożenia profilaktyka prowadzona jest na trzech poziomach: 1) profilaktyka pierwszorzędowa - skierowana jest do osób z grupy niskiego ryzyka, głównym jej celem jest promocja zdrowego trybu życia, a co za tym idzie zmniejszenie zakresu zachowań ryzykownych. Głównym obszarem działań jest szkoła, zaś za realizację odpowiedzialni są nauczyciele, psycholodzy oraz pedagodzy szkolni; 2) profilaktyka drugorzędowa - skierowana jest do małych grup dzieci i młodzieży, które borykają się z różnymi trudnościami życia codziennego, są to reakcje na sytuacje występujące w domu i szkole.

¹²⁴ B. Wajerowska – Oniszczuk, Podstawowe zasady mediacji w sprawach nieletnich, [w:] Czy w polskiej szkole jest bezpiecznie?, A. Chodyra, J. Szymańczak (red.), Warszawa 2003, s. 30.

¹²⁵ L. Pytka, Pedagogika resocjalizacyjna wobec przemocy i agresji, [w:], (red.) Libiszowska – Żółtkowska M., Agresja w szkole. Diagnoza i profilaktyka, Warszawa 2008, s. 143.

Ważnym zadaniem tej profilaktyki jest wpływ na rodzinę młodego pokolenia oraz szkołę ucznia. Za realizację programu odpowiadają psychologowie, a teren działań obejmuje poradnie psychologiczno – pedagogiczne, kluby oraz świetlice socjoterapeutyczne; 3) profilaktyka trzeciorzędowa - kierowana jest do osób z grupy wysokiego ryzyka u których widoczne są szkody będące konsekwencją zachowań ryzykownych. Głównym zakresem tych działań jest terapia indywidualna oraz programy specjalistyczne stworzone specjalnie dla agresorów. Realizatorzy odpowiedzialni to lekarze, psychoterapeuci, psychologowie, pracownicy socjalni, zaś teren działań to szpitale, poradnie specjalistyczne, placówki wychowawcze, zakłady karne, placówki resocjalizacyjne¹²⁶.

Agresja to najczęściej występujące zjawisko w bliskim, a nawet w najbliższym otoczeniu społeczeństwa. Pojawia się najczęściej w domach rodzinnych, szkołach, a także w grupach rówieśniczych. Profilaktyka ma za zadanie zapobiegać i przeciwdziałać agresywnym zjawiskom m.in. w szkole. Tam występuje najliczniejsze zjawisko występowania zjawisk patologicznych przez osoby niedostosowane społecznie.

Wniosek. Pytaniem głównym niniejszej pracy stanowiło takie: Jaki wpływ na zachowania agresywne może mieć uzależnienie od Internetu na młodzież gimnazjalną? Podczas przeprowadzonej analizy można stwierdzić, że uzależnienie od Internetu bardzo negatywnie wpływa na zachowania agresywne młodzieży gimnazjalnej. Młodzież, która zbyt często korzysta z najnowszych technologii staje się coraz bardziej uzależniona, nie potrafi normalnie funkcjonować bez codziennego korzystania z komputera. Poprzez takie uzależnienie młode pokolenie z dnia na dzień staje się coraz bardziej agresywne nawet w stosunku do osób starszych.

Jakie zachodzi powiązanie pomiędzy uzależnieniem od Internetu, a zachowaniami agresywnymi wśród młodzieży? Analiza wykazała, że między uzależnieniem od Internetu, a zachowaniami agresywnymi występuje duże powiązanie, gdyż młodzież, która nadmiernie korzysta z Internetu zamienia się w osobę bardzo agresywną. Uzależnienie od Internetu wpływa bardzo na psychikę młodego człowieka i tym samym zmienia go na człowieka żądnego zemsty, który nie widzi już pozytywnych stron normalnego zachowania się.

Czy uzależnionym od Internetu dzieciom można przypisać konkretne zachowania agresywne? Odpowiedź jest jednoznaczna, jak widać w odpowiedziach ankietowanych najwięcej ankietowanych wykazuje zachowania agresywne w podskali napastliwości fizycznej, napastliwości słownej oraz napastliwości pośredniej.

¹²⁶ J. Szymańska, Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej profilaktyki, Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno – Pedagogicznej, Warszawa 2002, s. 34.

Czy młodzież potrafi krytycznie patrzeć na swoje zachowania agresywne wywołane znacznym uzależnieniem od komputera? To pytanie dokładnie wyjaśnia podskala poczucia winy, w której dokładnie widać, że osoby uzależnione od Internetu nie potrafią oceniać krytycznie swojego zachowania, brak im także tego, by za swoje przewinienia przepraszać.

Czy można określić jakiekolwiek powiązanie pomiędzy uzależnieniem od Internetu, a zachowaniami agresywnymi? Zdecydowanie można zgodzić się z tym pytaniem, ponieważ występuje spore powiązanie między uzależnieniem od internetu, a poziomem agresywności. Młode pokolenie może w różny sposób uzależnić się nie wiedząc nawet o tym. Zbyt częste przebywanie przed komputerem prowadzi do zjawiska uzależnienia, które niekorzystnie wpływa na zachowanie się w środowisku. Im częściej młodzi ludzie przebywają w wirtualnym świecie i grają w różne dostępne gry tym bardziej to uzależnienie będzie się rozwijać i doprowadzi do tego, że młode pokolenie będzie coraz bardziej agresywne.

Przedstawiona problematyka ma na celu zwrócenie uwagi badaczy na wielokrotnie pomijany i ukrywany problem. Być może skłoni to każdego do rozpoczęcia zwalczania i profilaktyki problemu agresji. Warto zatrzymać się na chwilę i pomyśleć dlaczego internet tak bardzo źle wpływa na zachowania młodych ludzi.

Problem agresji w szkole jest spotykany na co dzień i nie należy go nikomu lekceważyć. Należy pomagać i likwidować sytuacje widoczne na co dzień. Wystarczy zastosować odpowiednie programy profilaktyczne, aby zjawisko agresji było jak najmniejsze. Warto jeszcze wspomnieć o występującym uzależnieniu od Internetu. Jeśli istnieje możliwość pomóc takiej osobie, pomóżmy jej zwalczyć nałóg w formie odpowiedniej terapii, która przyniesie pożądane efekty. Jeśli w przyszłości napotkamy osobę z podobnymi problemami pomóżmy, a nie od razu skazujmy ją na niepowodzenie. Nie należy odwracać się od takich osób, one naprawdę potrzebują wsparcia i pomocy, aby zwalczyć ten zły nałóg.

1.7. Wsparcie pedagogiczne rodziny w kontekście profilaktyki zachowań dewiacyjnych u dzieci

Rodzina występuje we wszystkich historycznie znanych typach społeczeństw i kultur. Teoretyczne jej analizy były podejmowane już w starożytności. Arystoteles (IV w. p.n.e.) uznawał rodzinę za podstawowe środowisko człowieka, ważniejsze niż państwo. W życiu rodzinnym upatrywał ważny czynnik rozwoju człowieka, wzbogacający całą jego

działalność. Twórca socjologii A. Comte uważał rodzinę za najważniejszą, podstawową grupę społeczną, na której opiera się całe społeczeństwo.

Pojęcie rodziny nie jest jednoznacznie zdefiniowane. Istnieją ku temu obiektywne przyczyny. Mimo daleko idącej globalizacji w obszarze form życia i zachowań ludzkich istnieją w świecie uwarunkowane kulturowo, wyznaniowo i prawnie różne modele rodzin. W literaturze istnieje wiele określeń i definicji rodziny. Zwraca się uwagę na wieloaspektowość życia rodzinnego, w badaniach społecznych rodzina postrzegana jest jako grupa społeczna, instytucja, system społeczno-wychowawczy, środowisko socjalizacyjno-wychowawcze oraz zgodnie z punktem widzenia filozofii chrześcijańskiej jako wspólnota¹²⁷. Jakość życia w rodzinie, na którą składają się: kondycja fizyczna, zdrowie psychiczne, perspektywa realizacji celów zawodowych i społecznych oraz długość życia, jest bardzo silnie uwarunkowana dobrym stanem rodziny¹²⁸. Mówiąc językiem potocznym – szczęśliwa rodzina to zwiększone szanse na owocne i szczęśliwe życie każdego jej członka.

Rodzina stanowi integralną jednostkę w społeczeństwie. Jednocześnie, jak podkreśla V. Satir, jest ona jedną z nielicznych form społecznych, zajmujących tak niewielki obszar geograficzny i mający na tyle małą liczbę członków, że wszyscy oni znajdować się mogą w jednym pomieszczeniu i znać się nawzajem¹²⁹. Oddziałuje na wzrastające w niej dziecko dłużej, niż inne czynniki, które go współwarunkują. Jednak najsilniejszy jest jej wpływ wychowawczy w okresie dzieciństwa, kiedy znaczenie i siła oddziaływania innych czynników mających swoje źródło w grupie rówieśniczej, przedszkolu, szkole – nie jest jeszcze tak intensywne. W okresie tym, za opiekę nad dzieckiem i realizację procesu wychowawczego odpowiedzialni są przede wszystkim rodzice co jest jedną z czołowych przesłanek do traktowania rodziny jako instytucji¹³⁰. Dla dziecka rodzina stanowi naturalne środowisko wychowawcze, oddziałuje bowiem na nie w naturalnych, codziennych warunkach życiowych sytuacjach. Proces wychowania przebiega tu w sposób stały i ciągły, we względnie stabilnym, choć dynamicznym środowisku¹³¹. Edukacja dziecka realizowana w procesie wychowawczym prowadzi do kształtowania potrzeb, systemu wartości i zainteresowań¹³². Jest to szczególnie istotna myśl z uwagi na znaczenie, jakie dla tworzącego się światopoglądu dziecka ma owo

¹²⁷ Danilewicz W. (1995). *Pomoc dziecku i rodzinie w środowisku lokalnym*. Białystok: Trans Humana WU, s. 37.

¹²⁸ Hałoń E. (1995). *Rodzina – jej funkcje przystosowawcze i ochronne*. Warszawa: PAN, s. 5.

¹²⁹ Satir V. (2000). *Rodzina tu powstaje człowiek*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, s. 332.

¹³⁰ Przetacznik-Gierowska M. (1998). *Psychologia wychowawcza*, Warszawa: Wyd. Naukowe PWN.

¹³¹ Śledzianowski J. (2013). *Blaski i cienie współczesnej rodziny polskiej*. Kielce: Jedność, s. 70-73.

¹³² Szuścik U. (2013). Kwiatek do kożucha. Pozór w edukacji plastycznej. W: Dudzikowa M., Knasiecka-Falbierska K. (red.). *Sprawcy i/lub ofiary działań pozornych w edukacji szkolnej*. Kraków: Impuls.

oddziaływanie, formy i postacie, które przybiera. Przychodząc na świat w określonej rodzinie dziecko, podlega jej oddziaływaniom. To w niej zaspokajane są we wczesnych okresach rozwoju wszystkie jego potrzeby, dostarcza mu ona mniej czy bardziej urozmaiconych doświadczeń. Z upływem czasu, kiedy dziecko rośnie i wkracza w kolejne kręgi społeczne, niektóre funkcje rodziny ulegają stopniowemu zastępowaniu poprzez oddziaływania innych osób i środowisk.

Funkcje i zadania rodziny

Rozważania na temat rodziny prowadzone są na dwóch płaszczyznach: rodzina – społeczeństwo oraz rodzina – jednostka – członkowie. W wychowawczej funkcji rodziny można wyodrębnić zasadnicze cztery elementy strukturalne, na które składają się: opieka, stabilizacja emocjonalna, socjalizacja i inkulturacja¹³³.

Z zadań stawianych przed rodziną wynika wyraźnie, że rodzice muszą dbać nie tylko o zapewnienie dachu nad głową dla swoim dzieciom i ich wyżywienie oraz posyłanie do szkoły. Zakres ich obowiązków jest znacznie szerszy. Obejmuje rozpoznawanie wszelkich potrzeb dziecka, dbanie o jego interesy na zewnątrz, jak również uświadamianie dzieciom ich praw oraz ich realizację. Wraz z rozwojem dziecka w proces wychowania włączają się różne instytucje z zewnątrz. Powoduje to pewne jakościowe przeobrażenia w realizacji wychowawczych funkcji rodziny. Wspólnymi cechami funkcjonalnymi, charakterystycznymi dla wszystkich stadiów wychowania w rodzinie i jej działalności wychowawczej wobec dzieci są:

- zaspokajanie podstawowych biologicznych i psychologicznych potrzeb dziecka, takich jak potrzeba bezpieczeństwa, zależności, miłości; jednoczesne kształtowanie nowych potrzeb poznawczych, emocjonalnych i społecznych (np. życzliwości, uznania, zaspokajania ciekawości, samo urzeczywistnienia itp.);

- przekazywanie dziecku dorobku kulturowego społeczeństwa, pośredniczenie w nadawaniu przez dziecko znaczenia przedmiotom i zjawiskom z otoczenia oraz większości bodźców zewnętrznych;

- dostarczanie dziecku przez rodziców i innych członków rodziny, modeli osobowych i wzorów zachowań w konkretnych sytuacjach życia codziennego;

- przekazywanie dzieciom określonego systemu wartości i norm społecznych;

- tworzenie terenu socjalizacji dziecka: przyjmowania przez nie zadań i obowiązków wykraczających poza jego osobiste potrzeby i interesy, uczy współdziałania w grupie, pełnienia ról społecznych;

¹³³ Wilk J. (2016). *Pedagogika rodziny*. Lublin: Episteme, s. 67-68.

– stanowienie pola doświadczalnego, na którym wypróbowuje ono swe siły i możliwości, znajdując oparcie i punkt odniesienia w rodzicach i innych członkach rodziny, na ich wsparcie, radę i pomoc dziecko może zawsze liczyć¹³⁴.

Opisane funkcje wychowawcze w różnych okresach rozwoju dziecka rodzina pełni w rozmaity sposób. Zawsze jednak dziecko odnajduje w domu rodzinnym teren, gdzie – ustawicznie wspomagane i kierowane – może czynić doświadczenia i rozwijać własną aktywność nie narażając się wciąż na niebezpieczeństwa oraz nie przeżywając poczucia zagrożenia i lęku. W dziedzinie psychologicznej rodzina odgrywa zatem w stosunku do dziecka rolę "niwelatora wstrząsów, filtru i pomostu". Chroni je przed zbyt brutalnym zetknięciem się z rzeczywistością. Stanowi niejako "bazę", z której mogłoby ono rzucać się w wir świata bardziej osobistego, rozciągającego się poza domem.

Dysfunkcja środowiska rodzinnego a zachowania dewiacyjne dzieci

Rodzina, podstawowa komórka społeczna jest dobrem (wartością) niezastąpionym i niezbywalnym. Podkreślał to wiele razy papież Jan Paweł II (homilie z 1997 i 1998 roku). Doświadcza ona jednak tych samych problemów, które dotyczą społeczeństwo. Każda rodzina boryka się z problemami dnia codziennego. Są rodziny, które potrafią sprostać tym obowiązkom, pomyślnie rozwiązują własne problemy, kierując się chęcią utrwalania swojej wspólnoty i realizują przypisane im funkcje. Określane są one mianem rodzin funkcjonalnych. Są jednak takie, które nie potrafią pomyślnie rozwiązywać sytuacji kryzysowych i realizować swych funkcji. Nazywamy je rodzinami dysfunkcyjnymi¹³⁵. Dzieci, szczególnie małe, są bezbronni i wymagają ochrony rodziców we wszystkich sferach swego życia: fizycznej, seksualnej, emocjonalnej, intelektualnej i duchowej. Ze względu na swą bezradność zmuszone są polegać na rodzicach w zaspokajaniu swoich potrzeb. Jej zadaniem jest stworzenie odpowiednich warunków dla rozwoju dziecka i «uczenia» życia w społeczeństwie. Rodzina ma zabezpieczyć realizację podstawowych potrzeb biologicznych, społecznych i psychicznych dziecka, przekazywać dziedzictwo kulturalne i systemy wartości, zabezpieczać całościowy rozwój: emocjonalny, poznawczy, itd. Jednak potrzeby dziecka są tak bogate i różnorodne, że trudno je jednoznacznie zaszeregować. Istotne jest to, aby te potrzeby zrozumieć, zdefiniować i poszukać odpowiednich sposobów pomocy dziecku. Naturalnie im dziecko mniejsze tym znaczenie jakości kontaktu rodzica z nim ma większe znaczenie. Dla przejrzystości rozważań, warto

¹³⁴ Przetacznik-Gierowska M. (1998). *Psychologia wychowawcza*, Warszawa: Wyd. Naukowe PWN.

¹³⁵ Syrek E. (1997). *Teoretyczne standardy zdrowia dzieci i młodzieży*. Katowice: Studium Pedagogiczno-Społeczne, s. 17.

odwołać się do powszechnie znanej hierarchicznej teorii potrzeb A. H. Masłowa opracowanej w latach pięćdziesiątych. Określenie potrzeb dziecka jest niezbędne aby móc rozważać stopień w jakim są one zaspakajane. Przytaczana teoria została oparta na dwóch założeniach. Pierwsze z nich przyjmuje, że każda jednostka dąży do zaspokojenia swych potrzeb. Drugie zwraca uwagę na hierarchiczność, w myśl której w pierwszej kolejności zaspokajane są potrzeby najważniejsze, stanowiące warunek egzystencji. Wskazuje ona również na niemożność przeskakiwania czy pomijania w zaspokajaniu potrzeb. Wymieniane przez A. H. Masłowa potrzeby są następujące:

- fizjologiczne, czyli podstawowe (głód, pragnienie, sen, ciepło, odpoczynek);
- bezpieczeństwa (opieki, ochrony przed zagrożeniami, stabilności);
- społeczne (miłości, przynależności, akceptacji przez innych, przyjaźni, współpracy);
- uznania i szacunku (uznania ze strony innych prestiżu, statusu społecznego osiągnięć);
- samoaktualizacji (realizacji swoich potencjalnych możliwości);

Ogromne znaczenie hierarchicznego modelu Masłowa polega na podkreślaniu zaspokajania potrzeb dla przyszłości, a nie tylko ze względu na bazową rolę zaspokajania w danym momencie. Wynikają bowiem z tego dalsze konsekwencje, wskazujące na znaczącą rolę opiekunów, którzy powinni rozpoznać i zaakceptować zmiany w potrzebach dzieci, czy sposobach ujawniania ich, jak również dostosować do nich swoje zachowanie. Bardziej szczegółowy obraz, skoncentrowany w większym stopniu na dzieciństwie został przedstawiony przez M.K. Pringle. W przeciwieństwie do Masłowa autorka ta uważa, że potrzeby pojawiają się w tym samym czasie i raczej się przeplatają niż formują postępowo. Pringle wyróżniła cztery kategorie potrzeb:

- miłości i bezpieczeństwa,
- nowych doświadczeń,
- pochwał i uznania,
- odpowiedzialności¹³⁶.

Klasyfikacja ta koncentruje się na potrzebach niefizycznych. Brak zaspokojenia potrzeb fizycznych przynosi mniej widoczne szkody. Żłobki, domy dziecka a nawet rodziny, które zapewniają dzieciom wystarczającą opiekę fizyczną, niestety mogą równocześnie kształtować dzieci nieszczęśliwe i sprawiające kłopoty. Zdaniem Pringle istotą jest tu bowiem niezaspokojenie dziecięcych potrzeb emocjonalnych i społecznych.

¹³⁶ Kwak A. Mościskier A. (2002). *Rzeczywistość praw dziecka w rodzinie*. Warszawa: Żak, s. 32-33.

Istotne zagrożenie, czy nawet brak realizacji praw dziecka występuje wtedy, kiedy rodziny są niewydolne wychowawczo, borykają się z trudnościami materialnymi, socjalnymi, czy też nie wywiązują się ze swych zadań opiekuńczych i wychowawczych. Te podstawowe potrzeby, zwane potrzebami niedostatku, to idąc tropem teorii A. Masłowa, potrzeby: fizjologiczne, bezpieczeństwa, przynależności, szacunku i miłości oraz uczuciowego wsparcia. Zaspokojenie ich pozwala na realizację potrzeby samoureczywistnienia, realizowanej głównie poprzez potrzebę twórczości, wiedzy i piękna.

Funkcjonalna rodzina troszczy się o zaspokojenie tych potrzeb. W miarę jak dziecko rośnie uczy je zaś, jak ma je zaspokajać samodzielnie. W dobrze funkcjonującej rodzinie dzieci są chronione nie w sposób nadopiekuńczy albo niewystarczający, lecz w taki, w którym są strzeżone przed poniżającym zachowaniem innych. Jednocześnie są wspierane w budowaniu swych własnych granic chroniących przed obrażaniem przez innych ludzi i przygotowywane do obrony siebie. W rodzinach dysfunkcyjnych rodzice zamiast wspierać i ochraniać dziecko, ignorują je, albo atakują za to, że takie właśnie jest. W efekcie opisanego postawy, dzieci rozwijają w sobie dysfunkcyjne cechy samozachowawcze zachowując wiarę w to, że rodzice zawsze mają rację. Przystosowują i przebudowują swój świat umysłowy, aby nie ulec niszczyielskiej sile wpajanego poczucia własnej bezwartościowości i wstydu płynącego z doznawanego poniżenia. Wtórny niebezpieczeństwem takiej sytuacji jest fakt, że gdy dorosną, same stają się dysfunkcyjnymi rodzicami¹³⁷.

Amerykańska psychoterapeutka P. Mellody twierdzi, że wszystkie dzieci rodzą się z pięcioma charakterystycznymi dla istoty ludzkiej cechami, są nimi: cenna, bezradna, niedoskonała, zależna i niedojrzała. W funkcjonalnej rodzinie rodzice pomagają swoim dzieciom rozwijać każdą z tych cech tak, aby gdy dorosną, stały się dojrzałe, zadowolone z siebie i zdolne do własnej ochrony. W rodzinach dysfunkcyjnych rodzice nie reagują właściwie na wspomniane cechy dziecka, w wyniku czego, przekształcają się one w dysfunkcyjne cechy samozachowawcze¹³⁸.

Funkcjonowanie rodziny rozumianej jako swoisty mikrosystem społeczny, cechuje spójność, harmonia oraz realizacja wszystkich podstawowych, przypisanych jej funkcji. Jeśli zatem rodzina nie jest zdolna wypełniać przynajmniej jednej z nich może to zapoczątkować proces dysfunkcyjności rodziny. Proces ten może przebiegać zarówno na

¹³⁷ Kawula S. (1998). Rodziny współczesne jako źródło sieroctwa społecznego, Sieroctwo społeczne. Włocławek: Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna.

¹³⁸ Tamże.

poziomie napięć, konfliktów, deprywacji potrzeb, zaniedbań opiekuńczo – wychowawczych, patologii zachowań, jak również rozpadu czy rozbicia rodziny. Dysfunkcyjny system rodzinny charakteryzuje się między innymi takimi cechami jak:

- wysoki poziom chronicznego niepokoju, napiętej atmosfery, strachu;
- zacieranie się granic tego co wolno, czego nie wolno, tego co ważne i wartościowe oraz bezwartościowe;
- pogmatwane, niejasne, a często również ukryte reguły i zasady zachowania i postępowania;
- sztywność oraz statyczność, w tym sztywność ról rodzinnych;
- brak tożsamości i wyodrębnionego ego wśród członków rodziny;
- zanik bądź zagubienie ich podstawowych sił i potencjałów psychofizycznych;
- pozorna wzajemność, interakcyjność i intymność¹³⁹.

Rodzina taka może wprawdzie z zewnątrz wyglądać dobrze, jednak jej wnętrze jest chore. Głównym objawem jest tu poczucie samotności i alienacja jej członków. Każda z osób w rodzinie gra jakąś rolę, np. kochającego rodzica, małżonka czy dziadka, jednak nie są to zachowania autentyczne, rzeczywiste. Poszczególni członkowie noszą głęboko w sobie poczucie wstydu, chłodu i dystansu uczuciowego. W większości rodzin dysfunkcyjnych poważnie ograniczona zostaje również wolność. W sytuacji tłumionych emocji, uczuć, woli zostaje zablokowana możliwość wyboru, a wybuch gniewu, agresji czy depresji zawęży z kolei funkcje inteligencji. Wszystkie te «ubytki» pozostawiają swój wyraźny ślad na dziecku. Na ogół jest ono zaniedbywane, pomijane oraz podlega manipulacji wychowawczej. Niestety niemal każdy poziom dysfunkcyjności rodziny tworzy niekorzystny układ czynników dla prawidłowego i optymalnego rozwoju dzieci.

Patogenna rodzina to rodzina o wyraźnej dysfunkcyjności opiekuńczo – wychowawczej i związanymi z tym zachowaniami rodziców. M. Łopatkowa mówi o takich rodzinach, że nie tyle są one w stanie zagrożenia chorobą, lecz często są one już ciężką chorobą dotknięte¹⁴⁰. Inni autorzy mówią, że z patologią rodziny mamy do czynienia w odniesieniu do jej istotnej dysfunkcji w zakresie min. możliwości zaspokojenia podstawowych potrzeb materialnych, psychofizycznych, zdrowotnych i społecznych, zwłaszcza w odniesieniu do dzieci.

Na dysfunkcyjność rodziny wpływają czynniki regulujące współżycie całej rodziny, układ stosunków wewnątrzrodzinnych,

¹³⁹ Danilewicz W. (1995). *Pomoc dziecku i rodzinie w środowisku lokalnym*. Białystok: Trans Humana WU, s. 37-75.

¹⁴⁰ Łopatkowa M. (1976). *Jak pracować z dzieckiem i rodziną zagrożoną?* Warszawa, s. 223.

sprawowanie władzy rodzicielskiej, życie kulturalne rodziny, świadomość wychowawcza rodziców. Zawsze jednak dysfunkcyjny dom rodzinny staje się źródłem przykrości, podłożem napięć i frustracji zarówno dla jej dorosłych członków, jak i dzieci. Dysfunkcyjność rodziny może jednak dotyczyć różnego zakresu realizowanych zadań. Wychodząc z tego założenia możemy wyróżnić:

a) dysfunkcję całkowitą, która oznacza, że w rodzinie występuje kompletne niepowodzenie w realizacji zadań i muszą ją w tym zastąpić wyspecjalizowane placówki;

b) dysfunkcję częściową, oznaczającą, że rodzina nie potrafi realizować prawidłowo pewnych jej zadań i podstawowych funkcji. Może ona obejmować:

- niepowodzenia w realizacji zadań wychowawczych,
- niepowodzenia w walce z kryzysem małżeńskim,
- niepowodzenia związane z walką o niewykluczenie rodziny z określonego kręgu społecznego,
- niepowodzenia w zaspokajaniu potrzeb dziecka,
- może też dotyczyć innych zadań i sfer życia rodzinnego.

Pejoratywne skutki zachowań rodziców wobec potomstwa ale też pozaosobowe czynniki patologiczne w rodzinie, oddziałują na codzienne funkcjonowanie dziecka. Spectrum czynników zaburzających optymalny rytm wzrastania i rozwoju dziecka jest szerokie. Poza przestępczością czy przemocą jako czynnikami stanowiącymi o dysfunkcyjności rodziny, możemy tutaj wskazać bezrobocie rodziców, «eurosieroctwo», uwikłanie rodziców w uzależnienie od środków psychoaktywnych czy ogólnie pojętą niewydolność wychowawczą. Warto tutaj podkreślić, że niepożądane wzorce zachowań prezentowane przez rodziców w toku codziennych aktywności, w sposób nieuświadomiony zarówno przez nich samych, jak i przez dzieci – są przekazywane młodym ludziom. Ryzyko prawdopodobieństwa, iż zostaną one powielone przez dzieci w późniejszym okresie życia, jest dostrzegalnie duże¹⁴¹. Życie dziecka w dysfunkcyjnej rodzinie jest dla niego wielką krzywdą. Deprywacja potrzeb często prowadzi do zaburzeń w rozwoju, powoduje negatywne skutki emocjonalne, słabe osiągnięcia edukacyjne, zaniżone aspiracje, rezygnację z planów zawodowych i osobistych. Kształtowany system wartości poddawany zostaje wielu wstrząsom. Jak podkreśla J. Kagan, bardzo wielu ludzi nie uświadamia sobie faktu, iż uwarunkowania społeczne zmuszają ich do nadmiernego naruszania swoich standardów etycznych¹⁴².

¹⁴¹ Chodkowski Z. (2017). Czynniki wspomagające rozwój rodziny. W: Parzyszek M., Samorańska M. (red.). Rodzina – wsparcie i pomoc. Lublin: Episteme.

¹⁴² Kagan J. (2008). *Trzy złudne przekonania*. Kraków: Wydawnictwo WAM, s. 223.

Niezależnie od istoty stanowiącej o dysfunkcjonalności środowiska rodzinnego, czynnikiem istotnie oddziałującym na postawy i zachowanie dziecka jest samotność, jaką w rodzinie odczuwa. Ów wymiar osamotnienia może być związany z doświadczeniem czysto fizycznego braku obecności osób bliskich, ale znacznie częściej wynika z odczuwalnego braku wsparcia, konsekwencji wychowawczej, poczucia bezpieczeństwa¹⁴³. Znamiennie często, sytuacje takie prowadzą do swoistej ucieczki w zachowania dewiacyjne. Transakcyjna perspektywa rozwoju dziecka, ukazuje go jako wynik nieustających interakcji między nim a okazjami do doświadczeń. Owe okazje kształtowane są zarówno przez osoby będące w bliskim i dalszym otoczeniu dziecka, jak przez przedmioty i środowisko fizyczne, które je otacza¹⁴⁴.

Zachowania dewiacyjne u dzieci

Zagadnienie i szeroką problematykę zachowań dewiacyjnych, należałoby rozpocząć od zdefiniowania pojęcia „dewiacji”. Samo słowo posiada konotacje ujemne, jeżeli natomiast sięgnęlibyśmy do jego znaczeniowości, odnajdujemy wskazania, iż dewiacja to nic innego jak odchylenie od pewnych ustalonych wartości, norm w postępowaniu, zachowaniu. Zatem może przyjmować zarówno wartości negatywne, przybierając postać zachowań ze spectrum patologii, jak wychodzące ponad normę w znaczeniu pozytywnym. W niniejszych rozważaniach, skupiamy się jednak na tej pierwszej perspektywie, czyli na postrzeganiu dewiacji jako pewnych zachowań dziecka, które mogą być prezentowane w postaci łamania przyjętych społecznie, moralnie, czy prawnie norm, ale też w postaci bieżącego zachowania, przyjmowanych postawach, odbiegających od przeciętnych standardów określonej populacji¹⁴⁵. Jest to perspektywa socjologiczna, uwypuklająca łamanie istniejących norm. W odniesieniu do zachowań dewiacyjnych dzieci i młodzieży, literatura przedmiotu obfituje w wielorakie klasyfikacje i zestawienia ukazujące spectrum aktywności, noszących znamiona dewiacji. Do najczęściej wymienianych należą: spożywanie alkoholu, nikotynizowanie się (w tym również coraz popularniejsze sięganie po e-papierosy), zażywanie substancji psychoaktywnych (narkotyki, leki, dopalacze), wczesna aktywność seksualna, akty chuligaństwa, wandalizmu, ale też coraz bardziej powszechnie dostrzegana agresja, zachowania ze spectrum przemocy, czy zdawałoby się najmniej alarmujące wobec powyższych – zaniechanie

¹⁴³ Krupa B. (2013). *Samotność – znak czasu*. W: Gaś Z., B. (red.). *Człowiek na rozdrożu. Zrozumieć, aby pomóc*. Lublin: Wydawnictwo Naukowe Innovatio Press.

¹⁴⁴ Karwowska-Struczyk M. (2000). *Nisze ekologiczne a rozwój dziecka*. Warszawa: IBE, s. 41.

¹⁴⁵ Sztumski J. (1997). *Wybrane problemy socjologii dewiacji*. W: Kawula S., Machel H. (red.). *Młodzież a współczesne dewiacje i patologie społeczne*. Toruń, s.10.

obowiązków szkolnych¹⁴⁶. Naturalnie wskazana lista zachowań dewiacyjnych, ryzykownych, nie jest zamknięta. Możemy uzupełniać ją o liczne zjawiska obserwowane i diagnozowane w społeczności dzieci i młodzieży, takie jak stosowanie ryzykownych diet, niewłaściwe korzystanie z dostępu do sieci internetowej, komputera, smartfona, uzależnienia od treści pornograficznych czy samookaleczanie się. Pojawienie się skłonności do podejmowania zachowań ryzykownych uwarunkowane jest wieloma czynnikami psychospołecznymi, sposobem, w jaki dziecko postrzega otoczenie, informacjami, jakie z niego do dziecka są kierowane, ale też subiektywnym ich odbiorem. To wypadkowa licznych oddziaływań świadomych oraz nieświadomych kierowanych i realizowanych przez dziecko. W perspektywie czasowej, może prowadzić do podejmowania zachowań konwencjonalnych lub ryzykownych dla zdrowia. Warto zaznaczyć, że podejmując zachowania ryzykowne dziecko czy nastolatek, nierzadko próbuje wystawiać siebie na swoistą próbę, sprawdzać się, albo też poszukuje elementów własnej identyfikacji i tożsamości. Szalenie istotne, w omówieniu zagadnień związanych ze wsparciem pedagogicznym kierowanym do rodziny w ramach profilaktyki zachowań dewiacyjnych dzieci, jest przybliżenie motywów, które kierują nimi w podejmowaniu decyzji o realizacji danego zachowania. J. Dąbrowski wskazał tutaj na pięć grup, na które składają się: motywy ucieczkowe, konformistyczne, egzystencjalne, poszukiwania, prestiżowe i snobistyczne (dwa ostatnie stanowią jedną kategorię)¹⁴⁷. Wymienione grupy motywów zawierają w sobie zarówno chęć ucieczki od doświadczanych problemów osobistych, rodzinnych, szkolnych, jak oddziaływanie grupy rówieśniczej, potrzebę poszukiwania uznania i akceptacji, dowartościowanie się, czy wreszcie zwykłą ciekawość. Należy jednakże pamiętać, że pochodzenie, etiologia zachowań dewiacyjnych w postawach prezentowanych przez dzieci jest niezwykle złożona¹⁴⁸. Składają się na nią czynniki płynące ze środowiska, tak fizycznego, jak społecznego, grupy rówieśniczej oraz indywidualne sytuacja, emocje, odczucia, tkwiące bezpośrednio w konkretnym dziecku.

Profilaktyka społeczna a wspomaganie pedagogiczne rodziny

Rozpoczynając rozważania nad profilaktycznym oddziaływaniem w obszarze wspierania rodziny, warto podkreślić, że podobnie, jak nie każde dziecko wychowujące się w rodzinie dysfunkcyjnej prezentuje zachowania dewiacyjne, tak, nie zawsze, rodziny w pełni funkcjonalne są w stanie uchronić dzieci przed podejmowaniem zachowań ryzykownych. Nie

¹⁴⁶Bobrowski K. Czabała J.C., Bryczyńska C. (2005). *Zachowania ryzykowne jako wymiar oceny stanu zdrowia psychicznego młodzieży*. „Postępy Psychiatrii i Neurologii”. nr 14 (4), s. 284–292.

¹⁴⁷Dąbrowski J. (2012). *Zachowania ryzykowne*. „Emocje”. nr 2, s. 25–28.

¹⁴⁸Dzielska A. Kowalewska A. (2014) *Zachowania ryzykowne młodzieży-współczesne podejście do problemu*. „Studia BAS”, nr 2(38), s. 139–168.

mniej sytuacje, w których, rodzice dostarczają dziecku nieprawidłowych wzorców, niedostatecznie zabezpieczają potrzeby czy w niewystarczającym zakresie dbają o jego emocjonalno - reakcyjną sferę rozwoju, bezsprzecznie stwarzają większe zagrożenie dla rozwoju psychicznego i społecznego dziecka¹⁴⁹. To zaś może w konsekwencji prowadzić do skłonności w podejmowaniu zachowań dewiacyjnych. J. Konopnicki zajmując się diagnostyką wychowawczą i zaburzeń na polu resocjalizacji, wskazywał na istotne znaczenie diagnozy dla niwelowania zaburzenia. Jak podkreślał, ustalenie prawidłowej diagnozy, może niekiedy zastąpić działanie profilaktyczne¹⁵⁰. W niniejszym rozdziale wielokrotnie podkreślana będzie teza, że najważniejsze i najskuteczniejsze formy pomocy rodzinie zawierają się w profilaktyce i wspomaganium pedagogicznym. Wszelkie działania na tym polu muszą jednak odnajdywać swój początek w rzetelnie realizowanej diagnozie zarówno dziecka, wykazującego skłonności do prezentowania zachowań dewiacyjnych, jak całego środowiska rodzinnego, które niepodważalnie stanowi najistotniejsze źródło oddziaływań wychowawczych, ale też nierzadko problemów inicjujących zachowania ryzykowne u dziecka.

Jednym ze sposobów reagowania na rozmaite szkodliwe i niepożądane zjawiska społeczne, jest profilaktyka. Termin ten zwykle stosowany jest do zobrazowania i zredukowania częstości występowania czynników ryzyka, specyficznych dla konkretnych zagrożeń społecznych lub nasilenia występowania i oddziaływania czynników, które zmniejszają prawdopodobieństwo ich wystąpienia. Różnorodnych procedur przeciwdziałania zagrożeniom jest jednak wiele. Jak wskazuje źródłosłów (gr. *prophylaktikos* znaczy *zapobiegawczy*), profilaktykę określa się jako spectrum środków, podejmowanych w celu zapobiegania powstawaniu chorób¹⁵¹. Taka interpretacja bliska jest medycznemu traktowaniu zjawisk chorobotwórczych. W przypadku tego typu działań preferuje się w różnego rodzaju programach oddziaływań określenie *prewencja*. Takie oddziaływania (wg łac. źródłosłowa *praeventio*=*zapobieganie*, *praevenire*=*wyprzedzić*, *zapobiec*) są definiowane jako niedopuszczające do powstania zjawiska uważanego za niepożądane. Słuszne więc, z pedagogicznego punktu widzenia, wydaje się używanie tego terminu, czego prekursorem był św. Jan Bosko, system ten jawił się dla niego jako „bogata synteza treści i metod, ludzkich procesów formacyjnych, a także wiary i

¹⁴⁹ Książak A. (2011). Niedostosowanie społeczne i zagrożeni nim uczniowie szkoły gimnazjalnej. W: miel S. (red.) Nieprzystosowanie społeczne dzieci i młodzieży. Teoria i praktyka. Józefów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Euroregionalnej im. Alcide De Gasperi, s. 232.

¹⁵⁰ Wysocka E. (2013). Diagnostyka pedagogiczna. Nowe obszary i rozwiązania. Kraków: Impuls, s. 29.

¹⁵¹ Kopaliński W. (1989). *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych, WP*. Warszawa.

pogłębiania życia chrześcijańskiego”¹⁵². Powyższą tezę wydaje się także potwierdzać B. Smolińska-Theiss, która określa prewencję jako „działanie wyprzedzające”¹⁵³. Według E.T. Duffy’ego system oddziaływań profilaktycznych implikuje dwa nurty działań:

– celowe i konstruktywne działania skierowane na promowanie rozwoju jednostek;

– przeciwdziałanie szkodliwym wpływom, takim jak: ryzyko utraty zdrowia i bezpieczeństwa, stresy rodzinne, presja rówieśnicza, izolacja, przemoc, trudne warunki materialne i mieszkaniowe, wadliwie działające służby zdrowia i społeczne, brak właściwej opieki nad dziećmi itd.¹⁵⁴.

Według tych kryteriów niepodważalny jest interdyscyplinarny charakter oddziaływań profilaktycznych. Powinny one zawierać się nie tylko w funkcjonowaniu służby zdrowia, szkoły, poradni specjalistycznych. Równie istotna jest tutaj rola policji, placówek socjalnych a przede wszystkim środowiska rodzinnego. Realizowany przez szkoły proces edukacyjny oraz pomoc psychologiczno pedagogiczna, w ramach której organizowane są aktywności profilaktyczne, posiada swoje umocowanie nie tylko w rozporządzeniu MEN, ale również w aktach międzynarodowych takich jak Konwencja o Prawach Dziecka. Artykuł 29 wspomnianego dokumentu wskazuje na konieczność «inicjowania i wspierania środków, postaw i działań promujących zdrowe zachowania poprzez włączanie odpowiednich tematów do szkolnych programów nauczania»¹⁵⁵.

Innym istotnym elementem profilaktyki pedagogicznej, jest jej charakter wyprzedzający. Innymi słowy profilaktyczne oddziaływanie poprzez wsparcie pedagogiczne rodziny powinno mieć na celu wspieranie rozwoju psychospołecznego dziecka tak, aby zminimalizować ryzyko wystąpienia u niego zachowań dewiacyjnych, a w przypadku ich wystąpienia, aby jak najwcześniej zredukować częstotliwość a nawet eliminować ich występowanie. Istotą działań profilaktycznych jest bowiem przedsięwzięcie środków ostrożności w obliczu przewidywanych zagrożeń. Działania te powinny dotyczyć nie tylko jednostek, ale szerszej populacji. Ponadto na uwagę zasługuje fakt, że w systemie oddziaływań profilaktycznych biorą udział nie tylko profesjonaliści. Istotną rolę mogą w nich odgrywać również wolontariusze. Należy założyć, że część z nich to osoby, które we własnym życiu doświadczyły zarówno potrzeby, jak i

¹⁵² Weinschenk R. (1996). *Podstawy pedagogiki księdza Bosko*. Warszawa: Wyd. Salezjańskie, s. 52.

¹⁵³ Smolińska-Theiss B. (2000). *Dziecko główny bohater konwencji*. W: Bińczycka J. *Humaniszczy o prawach dziecka*. Kraków: Impuls.

¹⁵⁴ Duffy E. T. (1983). *What Is Prevention?*, *Wisconsin Prevention Network*. Wisconsin. Jaros P., Michalak M. (2016). *Prawa dziecka. Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych*. Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Dziecka.

¹⁵⁵ Jaros P., Michalak M. (2016). *Prawa dziecka. Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych*. Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Dziecka, s. 433.

skuteczności tych działań. Działania profilaktyczne są bardziej optymalne niż realizowane w późniejszym okresie działania interwencyjne, które niezbędne stają się w momencie diagnozowania wzrostu natężenia zjawisk niepożądanych społecznie, które były niedostrzegane lub pomijane w kontekście rozpatrywania ich jako istotnych zagrożeń, co obserwujemy w sferze zachowań dewiacyjnych u dzieci i młodzieży. W prakseologii, nauce o sprawnym działaniu, teorii dotyczącej wszelkiego celowego działania ludzkiego, analizowane są rozmaite rodzaje aktywności, jaka może być podejmowana w celu osiągnięcia zamierzonego rezultatu. Rozróżnia się tu działania permutacyjne oraz perseweracyjne. Celem aktywności permutacyjnych jest osiągnięcie zmiany u osób, do których działania te są kierowane. Wyróżniamy dwa rodzaje aktywności. Pierwsza skupia się na kształtowaniu nowych cech u odbiorcy (czynności konstrukcyjne), druga zaś ma na celu zniesienie cechy niepożądanego (czynności destrukcyjne). Inny kierunek w osiąganych efektach obierają działania perseweracyjne, które z założenia skupione są na utrzymaniu posiadanych przez człowieka cech. Tutaj również mamy dwa rodzaje podejmowanych czynności, mianowicie konserwacyjne i profilaktyczne. Czynność konserwacyjna zmierza do tego, aby osoba, do której kierowane są działania, nie utraciła cechy uważanej za pożądaną. Aktywność profilaktyczna w obszarze działań perseweracyjnych natomiast, dąży do tego, aby człowiek nie nabył cech, których nie posiadał przed podjęciem działania¹⁵⁶. W prakseologii profilaktyka odnosi się do działań, które zmierzają do tego, aby obiekt działania zarówno nie nabywał cech ocenianych negatywnie, jak i nie tracił cech ocenianych pozytywnie. Podłożem decyzji jest tu zawsze system wartości wyznawany przez podejmujących działania.

Termin profilaktyka używany jest również w socjotechnice, czyli nauce o umiejętności skutecznego oddziaływania na innych. Nauka ta podejmuje zagadnienia praktycznego zastosowania wiedzy socjologicznej. Wyróżnia się tu trzy rodzaje postępowania:

a) postępowanie reformujące – jeżeli dotychczasowe działania są nieskuteczne i istnieje potrzeba zmiany bieżącej sytuacji;

b) postępowanie projektujące – podejmowane z zamiarem kształtowania porządku rzeczy, który wydaje się pożądanym, a w danym momencie nie istnieje;

c) postępowanie profilaktyczne – zalecane w sytuacji negatywnych prognoz dotyczących aktualnego stanu oraz jego rozwoju¹⁵⁷.

¹⁵⁶ Szymańska J. (2002). *Przegląd koncepcji i poglądów na temat profilaktyki, Profilaktyka w środowisku lokalnym*. Warszawa: Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii, s. 20.

¹⁵⁷ Szymańska J. (2002). *Przegląd koncepcji i poglądów na temat profilaktyki, Profilaktyka w środowisku lokalnym*. Warszawa: Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii.

W socjotechnice profilaktyka jest zatem kształtowanie i ukierunkowywanie rzeczywistości i jej rozwoju w pożądanym kierunku. Podobnie jak w prakseologii pojawia się tu zagadnienie systemów wartości i ocen. Na ich podstawie dokonuje się ustaleń, czemu działaniem profilaktycznym zapobiegać, a co utrzymywać. W odniesieniu do wspierania pedagogicznego rodzin, należy przede wszystkim opierać się na ich czołowej roli w kształtowaniu dziecka. I jakkolwiek określenie «patologii rodziny» stosowane zamiennie z terminami «dysfunkcyjność rodziny» czy «niewydolność wychowawcza!»¹⁵⁸, występuje w literaturze, niemniej zasadnym wydaje się odróżnienie dysfunkcyjności stanowiącej źródło problemu ze sprawowaniem przez rodziców ich funkcji rodzicielskich wystarczająco dobrze, od patologii, która objawia się skrajnie nieprawidłowym funkcjonowaniem środowiska rodzinnego¹⁵⁹. Problemy społeczne dostrzegane są w układzie charakterystycznych wiązek¹⁶⁰. Czasami działania zaradcze podejmowane w zakresie określonego problemu, mogą korzystnie oddziaływać na inne, niedostrzegane wcześniej sytuacje, które również wymagają interwencji. Nadzieją połączenia opieki nad dziećmi z szerokim systemem pomocy społecznej jest integracja oddziaływań ukierunkowanych na dziecko z pracą z rodziną – przywracaniem kompetencji rodzicielskich i umożliwianiem powrotu dziecka do rodziny¹⁶¹. System profilaktyki polega właśnie na rozbudowaniu systemu pomocy dziecku i jego rodzinie przy pozostawieniu dziecka w jego dotychczasowym środowisku, stworzeniu możliwości wczesnego rozpoznawania problemów, szybkiego podejmowania działań kompleksowych obejmujących całą rodzinę. Wraz z wprowadzeniem reformy systemu edukacji Ministerstwo Edukacji Narodowej zdecydowało o realizacji oświatowego systemu profilaktyki i opieki włączając go do nowej struktury administracyjnej państwa. Miało to umożliwić efektywne działanie resortów: edukacji, zdrowia, pracy i polityki socjalnej oraz sprawiedliwości. Za najważniejsze cele uznano:

– zmianę strategii zastępowania rodziny przez instytucje, na rzecz jej wspierania przez system profilaktyki i opieki o cechach ponadresortowych,

¹⁵⁸ Kudlińska I. (2012). *Bezradność opiekuńczo-wychowawcza rodziców jako problem współczesnej rodziny – próba konceptualizacji zjawiska* / Kudlińska Iwona, Szymczyk Joanna // *Wychowanie. Profilaktyka. Terapia. Szanse i zagrożenia*, pod redakcją Boczkowska, Magdalena, Tymoszuć, Ewelina, Zielińska, Patrycja, 25-36. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 28.

¹⁵⁹ Sakowicz T. (2006). *Dysfunkcyjność rodziny a resocjalizacja*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 245.

¹⁶⁰ Sierosławski J. *Współczesny kontekst zagrożeń i jego rozpoznawanie na poziomie lokalnym, Profilaktyka w środowisku lokalnym*. Warszawa: Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii, s. 11.

¹⁶¹ Kolankiewicz M. (1998). *Zagrożone dzieciństwo rodzinne i instytucjonalne formy opieki*. Warszawa: WsiP, s. 368.

– odtworzenie naturalnej odpowiedzialności za los dziecka, którą powinny ponosić osoby mu najbliższe, tj. rodzice, rodzina oraz instytucje i organizacje działające w środowisku lokalnym,

– poszerzenie oddziaływania najbliższych form profilaktyki, w tym edukacyjnych programów profilaktycznych, zajęć pozalekcyjnych, poradnictwa rodzinnego,

– podniesienie jakości usług profilaktycznych i opiekuńczych, w tym rozszerzenie i wprowadzenie nowych rodzinnych form opieki oraz wychowania integracyjnego,

– ograniczenie dysproporcji w rozwoju sieci form profilaktycznych i opiekuńczych.

Struktura i funkcje systemu profilaktyki i opieki jest ściśle skorelowana z etapami rozwoju dziecka. Zadania prorodzinnego systemu opieki podzielono na:

– pomoc rodzinie wychowującej małe dziecko,

– pomoc dziecku w wieku przedszkolnym i szkolnym oraz jego rodzinie,

– pomoc młodzieży starszej,

– organizacja rodzinnej opieki zastępczej.

Wiedza na temat zachowań ryzykownych (w odniesieniu do tematyki niniejszego opracowania chodzi tu o wszelkie podejmowane zachowania dewiacyjne przez populację dzieci) jest nadal niewystarczająca. Współczesne programy profilaktyczne ukierunkowane są z jednej strony na budowanie zakresu wiedzy w wybranym obszarze, z drugiej zaś, i wydaje się to szczególnie istotnym założeniem - stawiają na kształtowanie umiejętności i kompetencji społecznych, które istotnie ograniczyć mogą występowanie zachowań ryzykownych u dzieci.

Zakończenie

Jak podkreśla I. Koźmińska większość rodziców doskonale zna swe zadania i pozytywnie się z nich wywiązuje jeżeli mówimy o sferze opieki. Znacznie gorzej bywa jednak z zasileniem emocjonalnym i wychowaniem¹⁶². Jednak to właśnie te sfery oddziaływań rodzicielskich najgłębiej wnikają w proces nabywania przez dziecko wartości, a później niejako na ich bazie – w proces kształtowania i nabywania poczucia własnej tożsamości. Podobne zdanie prezentuje E. Kos, zaznaczając, że nie ma nic ważniejszego niż dawanie dziecku pewności iż jest kochane, szanowane i akceptowane. Jak pożywienia i snu każdy człowiek, a zwłaszcza małe dziecko potrzebuje takiej właśnie pewności¹⁶³. Pierwszym i podstawowym

¹⁶² Koźmińska E. Olszewska, E. (2007). *Z dzieckiem w świat wartości*. Warszawa: Świat Książki.

¹⁶³ Kos E. (2007). *Wychowanie a rodzina*. W: Łach J. *Człowiek a wychowanie. Europejskie możliwości i zagrożenia*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, s. 129.

wzorem są rodzice. Jeśli zatem mówię o tym, że to oni powinni uczyć dzieci wartości, muszę zaznaczyć, że przede wszystkim sami muszą je wyrażać, respektować, i okazywać własnym zachowaniem. Relacje między dzieckiem i rodzicem powinny być jasne, przejrzyste i prawdziwe. Jak podkreśla B. Dymara wielu ludzi żyje godnie, w poszanowaniu wartości, które przejmują od rodziny, otoczenia czy z literatury, samodzielnie, bez pomocy szkoły czy «etatowych edukatorów» ale nie oznacza to jednocześnie, że owo przejmowanie i pielęgnowanie później wartości dokonuje się spontanicznie. Przeciwnie. Niezbędne są do tego odpowiednie sytuacje, nazywane przez autora „sytuacjami aksjologicznymi”, które stanowią podstawę doskonalenia się człowieka. Niezbędne są one zarówno tym, którzy przekazują wartości jak i dzieciom, czy dorastającej młodzieży¹⁶⁴. Również K. Żuchelkowska wskazuje na wprowadzanie dzieci od najmłodszych lat w sytuacje aksjologiczne, aby włączały one określone wartości w strukturę własnego doświadczenia. Praca i wysiłek dziecka jest tutaj ukierunkowany na zrozumienie tych sytuacji oraz podjęcie właściwych decyzji związanych z ich rozwiązaniem¹⁶⁵. Można zatem powiedzieć, że niezmiernie ważną aktywnością rodziców powinno być właśnie stwarzanie takich sytuacji, w których ukazywanie wartości, ich przybliżanie i przejmowanie przez dzieci będzie możliwe. Należy jednak zawsze podkreślać, że przekaz wszelkich treści będzie bardziej podatny na ich przyjęcie jeśli rodzice zaspokajają u dziecka potrzebę uznania. Zdaniem H. Hamer, poczucie bycia osobą docenianą, szanowaną, ważną, zwiększa motywację do przyjmowania przekazywanej wiedzy¹⁶⁶. Bardzo łatwo jest uprzedmiotowić dziecko, co podkreśla w swych rozważaniach W. Eichelberger, najprościej jest czasem odreagować własne frustracje i wyładować złość właśnie na nim¹⁶⁷. A przecież dziecko jest osobą, z którą należy się liczyć od samego początku jej życia, uwzględniając jej potrzeby i szanując granice.

¹⁶⁴ Dymara B. (2005). *Dziecko w świecie wartości T II*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls, s. 25.

¹⁶⁵ Żuchelkowska K. (2005). *Świat wartości dzieci kończących edukację przedszkolną*. W: Guz S. (red.) *Rozwój i edukacja dziecka*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 322.

¹⁶⁶ Hamer H. (1999). *Rozwój umiejętności społecznych. Jak skuteczniej dyskutować i współpracować*. T I. Warszawa: Wydawnictwo Veda, s. 26.

¹⁶⁷ Eichelberger W. (2003). *Zatrzymaj się*. Warszawa: Jacek santorski &CO, s. 68.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ПРОФІЛАКТИЧНА РОБОТА З ДІТЬМИ, СХИЛЬНИМИ ДО ПРОЯВУ ДЕВІАЦІЙ

2.1. Науково-методологічні підходи до профілактичної роботи фахівців соціальної сфери з дітьми, схильними до девіантної поведінки

Організація цілеспрямованої та продуктивної профілактичної роботи фахівців соціальної сфери з дітьми, схильними до девіантної поведінки, потребує врахування науково-методологічних підходів у професійній діяльності представників різних соціальних служб. Наукове підґрунтя будь-якої діяльності дає змогу її вдосконалити, чітко структурувати, виокремити основні напрями для вдосконалення.

Одним із засадничих науково-методологічних підходів є гносеологічний, що ґрунтується на теорії пізнання (гносеології). Щоб обрати оптимальні методи і способи впливу на дітей, схильних до девіантної поведінки, необхідно враховувати суспільно-історичну практику розвитку знання з цієї проблеми, його постійного поглиблення, розширення й удосконалення. Філософсько-діалектичне розуміння пізнання розглядається як складний, діалектичний, соціокультурний процес активного творчого відображення дійсності в ході соціально-історичної практики.

В основі гносеологічного підходу лежить спрямованість на застосування в роботі фахівців соціальної сфери форм і методів наукового пізнання, всебічного вивчення, аналізу, порівняння, знаходження паралелей у соціально-історичних особливостях процесів, які відбуваються в суспільстві та породжують явища девіації. Це сприятиме встановленню закономірностей їх перебігу, визначенню специфіки й тенденцій розвитку схильності до девіантної поведінки в підростаючого покоління. У цьому контексті пізнання сутності девіантної поведінки є процесом переведення зовнішньо-об'єктивного в аспект суспільно значущої суб'єктивності, що фіксується в логічних формах мислення й виявляється в практиці. Безпосередньо в практичній діяльності розширюється особистісний досвід профілактичної роботи фахівців соціальної сфери з дітьми, схильними до девіантної поведінки. Таким чином, отримане знання набуває ознак об'єктивно-істинного, а особистісно-суб'єктивне пізнання сутності

девіантної поведінки фахівцем соціальної сфери підкріплюється його суспільною (професійною) діяльністю¹.

Новими тенденціями реалізації гносеологічного підходу є взаємозв'язок наукового пізнання з ціннісно-цільовими орієнтирами та застосуванням інноваційних засобів, операцій і методів пізнавальної діяльності суб'єкта. В зв'язку з цим реалізація гносеологічного підходу в профілактичній роботі фахівців соціальної сфери з дітьми, схильними до девіантної поведінки, передбачає чітке визначення сутності дефінітивно-термінологічного апарату, пізнання основних напрямів, специфіки та результативності означеної діяльності на різних історичних етапах розвитку суспільства.

Не менш важливим науково-методологічним підходом у профілактичній роботі фахівців соціальної сфери з дітьми, схильними до девіантної поведінки, є системний підхід – «загальнонаукова методологічна концепція, особлива стратегія наукового пізнання і практичної діяльності, яка зорієнтована на розгляд складних об'єктів як деяких систем»². Його становлення в наукових дослідженнях відбулося у 60-х роках ХХ ст., зумовивши появу якісно нового етапу розвитку методології наукового пізнання. Вагомий внесок у розвиток системології та розкриття сутності системного підходу здійснили В. Афанасьєв, І. Блауберг, В. Вернадський, Л. Берталанфі, О. Новіков, Е. Юдін, Г. Щедровицький та ін. Основна ідея системного підходу полягає у вивченні об'єкта як цілого, що складається з різних взаємопов'язаних елементів, упорядкованого та складно організованого.

Наукова цінність системного підходу полягає в тому, що відображається світоглядний рівень дослідження, він є універсальним методом пізнання, який протистоїть стихійності, суб'єктивізму, створює умови для послідовності та стабільності наукових пошуків³. В «Українському педагогічному словнику» С. Гончаренка системний підхід характеризується як напрямок у спеціальній методології науки, завданням якого є розробка методів дослідження і конструювання складних за організацією об'єктів як систем⁴.

Розгляд профілактичної роботи фахівців соціальної сфери з дітьми, схильними до девіантної поведінки, з позицій системного підходу

¹ Мельничук І. М. Теорія і методика професійної підготовки майбутніх соціальних працівників засобами інтерактивних технологій: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / І. М. Мельничук. – Тернопіль, 2011. – С. 105–106.

² Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – С. 584.

³ Мельничук І. М. Теорія і методика професійної підготовки майбутніх соціальних працівників засобами інтерактивних технологій: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / І. М. Мельничук. – Тернопіль, 2011. – С. 107.

⁴ Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – С. 305.

передбачає вивчення соціальних процесів, соціально-психологічних проявів особистості, сфери спілкування, групових процесів, взаємодії на рівні «соціальний працівник – дитина» та «особистість – соціум» як системи. Дослідження цієї системи необхідно проводити на основі врахування її цілісності, структурності, ієрархічності, упорядкованості, організованості.

Взаємозалежність системи і середовища, її неподільність і комплексність, надійність, стійкість, стабільність, життєздатність, довговічність та перспективність визначається шляхом виокремлення сукупності закономірно взаємопов'язаних компонентів (явищ, поглядів, знань, принципів) у певну структуру з урахуванням зв'язків між ними та з макросередовищем, соціумом. Таким чином, профілактична робота фахівців соціальної сфери як одного із суб'єктів системи професійної соціальної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки, розширює бачення цієї системи за рахунок розвитку уявлень про цілісність, системний характер соціальних відношень, систему професійної діяльності, власного життя особистості, що вказує на взаємозв'язок трьох систем: теорії соціальної роботи, практичної діяльності фахівця соціальної сфери та педагогічної системи впливу на дітей, схильних до девіантної поведінки.

Важливим у профілактичній роботі фахівців соціальної сфери з дітьми, схильними до девіантної поведінки, є комплексний підхід, який спрямований на інтеграцію знань про різноманітні якості, властивості і стани різних систем (соціальної, наукової, освітньої, професійної), в яких відбувається професійна діяльність соціального працівника і життєдіяльність дітей з проявами девіації. Загальними характеристиками комплексного підходу є спрямованість на виявлення багатоаспектності, багатофакторності, різнорідності онтологічних детермінант і складових.

У гуманітарних дисциплінах орієнтація на комплексність досліджень призвела до появи нової наукової галузі – людинознавства, що покликане створити цілісний інтегративний підхід до вивчення людини. Саме фундаментальна категорія філософії «людина» є смисловим центром практично будь-якої філософської системи. Розгляд людини в контексті широких соціальних зв'язків акцентує увагу на активності суб'єкта (і фахівця соціальної сфери, і схильної до девіантної поведінки дитини).

Комплексний підхід спрямований на інтеграцію різнорівневого знання про закономірності становлення і механізми динамічних прогресивних змін у функціонально-виконавчій галузі професійної

соціальної роботи. У профілактичній роботі фахівців соціальної сфери зі схильними до девіантної поведінки дітьми він полягає в тому, що використовується теорія, методика і категоріальний апарат дисциплін філософського, історичного, політологічного, соціологічного, економічного, культурологічного, педагогічного спрямування та юриспруденції, трансформованих відповідно до специфіки надання конкретної допомоги дитині, що потрапила в складну ситуацію в соціумі.

Водночас методологічні орієнтири дослідження визначалися на основі міждисциплінарного характеру професійної діяльності фахівців соціальної сфери, зумовленого наявністю взаємозв'язків із загальною, віковою, соціальною, педагогічною психологією, галузевими соціологіями (економічною соціологією, соціологіями праці, організації, особистості, культури, релігії, освіти, конфлікту тощо), загальною, професійною та порівняльною педагогікою, синергетичною акмеологією та ін. Використання наукових положень і висновків суміжних наукових галузей дають змогу розглядати явище профілактичної роботи фахівців соціальної сфери з дітьми, схильними до девіантної поведінки, комплексно в системі багатьох наук.

Оскільки основним суб'єктом і водночас об'єктом соціального впливу є діти, схильні до девіантної поведінки, відтак особливої уваги заслуговує аналіз особистісного підходу. Він «відображає факт включеності суб'єкта в соціальні зв'язки та взаємини, трактує людину як соціокультурну реальність»⁵. Вплив соціальних факторів на розвиток особистості відбувається через її суб'єктивний світ як результат її внутрішньої роботи. Зовнішній вплив на дитину (профілактична робота фахівця соціальної сфери) усвідомлюється нею і використовується для активного самовдосконалення.

Основним поняттям у реалізації особистісного підходу є дефініція «особистість», яка вивчається персонологією, психологією, педагогікою, акмеологією та іншими сучасними суспільними науками. Особистість розглядається як цілісність динамічна, відносно стабільна, комплексна система інтелектуальних, соціально-культурних, морально-вольових якостей людини. Ця діалектична єдність загального, особливого й окремого набувається дитиною, схильною до девіантної поведінки, в процесі спілкування і взаємин з соціальним працівником. Таким чином, дитина є суб'єктом пізнання й активного перетворення свого внутрішнього світу⁶.

⁵ Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України / гол. ред. В. Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 625.

⁶ Там само. – С. 628.

Цілісна особистість є не лише механічною сумою субособистостей, а й розглядається як суб'єкт власної життєдіяльності, що охоплює всю повноту змісту індивідуального життя в реальному культурно-історичному контексті. Зріла особистість функціонально автономна, з усвідомленою, мотивованою поведінкою, має широкі межі «Я», здорове почуття реальності й потребу самовдосконалення. Відтак у профілактичній роботі фахівців соціальної сфери зі схильними до девіантної поведінки дітьми, необхідно враховувати, що невід'ємними рисами особистості є самосвідомість, ціннісні орієнтації, соціальні відносини, відповідальність за свої вчинки, певна автономність у суспільстві та ін. Сутнісна ознака особистісного підходу – гуманне суб'єкт-суб'єктне співробітництво всіх учасників соціальної взаємодії. Тому в профілактичній роботі фахівців соціальної сфери його необхідно якомога повніше враховувати в методиках впливу на дітей, схильних до девіантної поведінки, діапазону їхніх особистісних потреб тощо.

Методичне забезпечення особистісного науково-методологічного підходу передбачає посилення в змісті професійної діяльності фахівців соціальної сфери людинознавчого, особистісно значущого, емоціогенного матеріалу, створення оптимальних методик взаємодії з дітьми, схильними до девіантної поведінки, формування у них пізнавального інтересу, створення ситуації вибору, рефлексії, збереження емоційної комфортності та реалізації «педагогіки успіху»⁷.

Важливим напрямом реалізації особистісного підходу є навчання фахівців соціальної сфери будувати моделі професійних взаємодій на основі гуманного суб'єкт-суб'єктного співробітництва на рівні «соціальний працівник – схильна до девіантної поведінки дитина». Тоді враховуються ціннісні орієнтації особистості, що пов'язується з освоєнням нею суспільних цінностей, які мають особистісний смисл і призводять до її самоактуалізації – «вміння злитися зі своєю внутрішньою природою, вибрати свою мотивацію до життя, здатність постійно розгортати свої потенції»⁸. У такому разі філософія роботи фахівців соціальної сфери – це, передусім, проблема людини, її сутності, смислові аспекти цієї проблеми⁹.

Категорійно-понятійний апарат реалізації особистісного підходу поєднує основні дефініції та споріднені категорії: «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість» тощо. Якщо людина тлумачиться як

⁷ Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України / гол. ред. В. Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с. – С. 627.

⁸ Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук. – К.: Абрис, 2002. – С. 458.

⁹ Мельничук І. М. Теорія і методика професійної підготовки майбутніх соціальних працівників засобами інтерактивних технологій: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / І. М. Мельничук. – Тернопіль, 2011. – С. 113.

біопсихосоціальна істота, що передає універсальну причетність *Homo sapiens* до родової біосоціокультурної організації, то поняття індивід розглядається як одиничний, конкретний, унікальний суб'єкт з індивідуальними рисами, якими є психічні здібності, діяльнісний, розумовий, життєвий потенціал¹⁰, представник певної соціальної спільноти, наприклад, дитина, схильна до девіантної поведінки.

Розглядаючи індивідуальність як неповторне поєднання природних і набутих у процесі соціалізації рис і здібностей індивіда, зазначимо, що розвинута індивідуальність дитини характеризується багатогранними вміннями, поєднанням різних здібностей, здатністю за необхідності швидко оволодівати іншими видами діяльності, що необхідно враховувати фахівцям соціальної сфери у роботі з дітьми, схильними до девіантної поведінки. Поняття «індивідуальність» пов'язане з такими категоріями, як «самосвідомість» (персональна представленість «Я») і «самооцінка» (контроль за реальною здатністю особистості критично кваліфікувати власні мотиваційні стани, рівні зазіхань).

Відтак особистість можна розглядати як індивіда, що усвідомлює і реалізує свою індивідуальність соціально. У такому сенсі людина як індивідуальність виявляє себе в продуктивних діях, а її вчинки, особистісні досягнення, творчі успіхи органічно предметно втілюються. Таке розуміння особистості актуалізує пошуки фахівцями соціальної сфери ефективних способів роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки. У понятті «індивідуалізм» поєднується ідеологія та мораль, тобто поведінка людини, згідно з якою інтереси окремої особи ставляться вище за інтереси суспільства, колективу. Наприклад, у соціології поняття індивідуалізму розглядається поряд з поняттям «індивідуалізація», що є процесом формування людини як відносно самостійного суб'єкта в ході історичного розвитку суспільних відносин¹¹.

Реалізація особистісного підходу в профілактичній роботі фахівців соціальної сфери з дітьми, схильними до девіантної поведінки, передбачає його поєднання з діяльнісним підходом, який у науковій літературі часто об'єднують в одну назву – особистісно-діяльнісний підхід. Діяльнісний підхід ґрунтується на твердженні, що тільки завдяки діяльності особистість стає суб'єктом пізнання та перетворення об'єктивної дійсності¹². Діяльність фіксує в своєму

¹⁰ Соціологія: навч. посібник / за ред. С. О. Макеєва. – 4-те вид., перероб. і доп. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2008. – С. 265.

¹¹ Там само. – С. 154–155.

¹² Мельничук І. М. Теорія і методика професійної підготовки майбутніх соціальних працівників засобами інтерактивних технологій: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / І. М. Мельничук. – Тернопіль, 2011. – С. 116.

змісті акт зіткнення цілепокладання (наприклад, досягнення позитивного впливу профілактичної роботи на дітей, схильних до девіантної поведінки), з одного боку, і об'єктивних закономірностей буття цих дітей, що є причиною виникнення девіації, – з іншого. Відповідно до цього в структурі діяльності традиційно виокремлюється суб'єктний компонент¹³. Тому пошуки та апробація раніше невідомих підходів і рішень у профілактичній роботі фахівців соціальної сфери з дітьми, схильними до девіантної поведінки, активізує діяльність обох суб'єктів. Відтак аналіз роботи соціальних працівників неможливий без використання основних положень діяльнісного підходу, оскільки їхня професійна діяльність у цьому контексті є і процесом, і механізмом, і результатом, і формою його прояву. Сукупність окремих професійних дій створює структуру цілісної діяльності, яку здійснює фахівець.

На основі узагальнення наукових поглядів дослідників на проблему діяльності формується філософське бачення взаємозв'язку особистісного та діяльнісного підходів. Структура особистості розглядається не лише в горизонтальному (діяльнісному) вимірі, що складається з потребнісно-мотиваційних, цілеутворювальних, емоційно-почуттєвих, інформаційно-пізнавальних компонентів, а й у вертикальному (соціально-психолого-індивідуальному), що утворюється такими диспозиціями, як спілкування, спрямованість, самосвідомість, досвід, інтелектуальні процеси, психофізіологічні якості¹⁴.

Отже, організація профілактичної роботи фахівців соціальної сфери з дітьми, схильними до девіантної поведінки, має особистісно неповторний характер, що зумовлюється опертям не тільки на результати їхньої фахової підготовки, а й на особистісні моделі образного уявлення результатів професійної діяльності. Зміст цих моделей залежить від «поля особистісних смислів», що формуються в конкретного суб'єкта – фахівця соціальної сфери, який структурує свою діяльність неповторно на основі особистого бачення себе в професії, сформованих ціннісних орієнтацій і професійної самоідентифікації¹⁵, зокрема, щодо результативного впливу на дітей, схильних до девіантної поведінки. Таке бачення вказує на важливість використання ще й праксеологічного підходу.

¹³ Новейший философский словарь / сост. и глав. ред. А. А. Грицанов – 3-е изд., исправл. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – С. 311.

¹⁴ Психологія: підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. – 5-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 113–118.

¹⁵ Мельничук І. М. Теорія і методика професійної підготовки майбутніх соціальних працівників засобами інтерактивних технологій: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / І. М. Мельничук. – Тернопіль, 2011. – С. 118.

Праксеологічний підхід ґрунтується на філософській концепції діяльності, що нині має статус програмно-концептуального проекту і презентує загальну теорію організації діяльності польського філософа і логіка Т. Котарбінського. Реалізація цього підходу полягає в тому, що в профілактичній роботі фахівців соціальної сфери зі схильними до девіантної поведінки дітьми враховуються розробки в галузі наукової організації праці, а в його основі перебуває загальна «програма дій», що впорядковує діяльність соціального працівника та дитини, тобто їхні праксеологічні відносини.

Центральним поняттям праксеології є поняття методу, що сприяє перетворенню теорії на загальну методологію та розглядає способи діяльності в розумінні їх практичної ефективності. Щоб бути ефективною, продуктивною чи плідною (тобто досягати визначеної мети), «правильною» (точною, адекватною, тобто максимально наближеною до визначеного взірця – норми), «чистою» (такою, що максимально уникає непередбачуваних наслідків і непотрібних додаткових включень), «надійною» (прийоми діяльності надійні, коли більшою є об'єктивна можливість досягнення цими прийомами окресленого результату) і послідовною, застосовується основний критерій практичної «успішності діяльності» – її доцільність, практична корисність.

Оскільки в практичній профілактичній роботі фахівці соціальної сфери матимуть справу з дітьми, схильними до девіантної поведінки, взаєминами між ними, соціальними групами, то ключовим призначенням їхньої діяльності є вдосконалення людських відносин і втілення в життя гуманістичних ідеалів. Саме в розвитку й утвердженні ідеї гуманізму реалізується тісний зв'язок соціальної роботи з філософською проблематикою, в якій виокремлюються ще аксіологічний підхід, що ґрунтується на філософському вченні (аксіології) про моральні, етичні, культурні цінності як смислоутворювальні основи людського буття, що визначають напрями і мотивованість людського життя, діяльності, вчинків¹⁶.

Витоки аксіологічного вчення пов'язуються з аналізом логічних і математичних істин поняття «значущість» як специфічної характеристики мислительного змісту, а в естетичних та етичних контекстах використовувалося в аналогічному сенсі поняття «цінності». Виведення аксіології за межі суто філософської дисципліни супроводжувалося запровадженням аксіологічних ідей у суспільствознавчі науки. Так, у соціологічних теоріях цінності

¹⁶ Новий словник іншомовних слів: близько 40 000 сл. і словосполучень / Л. І. Шевченко, О. І. Ніка, О. І. Хом'як, А. А. Дем'янюк; за ред. Л. І. Шевченко. – К.: АРІЙ, 2008. – С. 29.

вважаються основними принципами, що забезпечують згоду (консенсус) у суспільстві, а входячи до сфери людського досвіду, набувають життєвого значення для людей, стають їхніми цінностями¹⁷. Аксіологічний підхід повертає філософське й соціогуманітарне пізнання до аналізу феноменів особистості та індивідуальності, «людського в людині», смислам і виправданню людського буття, його ідеалам та імперативам¹⁸. Тому реалізація цього підходу в профілактичній роботі фахівців соціальної сфери з дітьми, схильними до девіантної поведінки, спрямована на відбір, трансляцію та формування в підростаючого покоління цінностей гуманістичної спрямованості.

Специфіка філософських підходів до розуміння поняття «цінність» має різновекторне спрямування, що зумовлює тлумачення сутності цінності як поняття, зміст якого полягає у здатності задовольняти потреби та інтереси особистості; відображається в особливій значущості речей, явищ, процесів, ідей для життєдіяльності суб'єкта, його потреб та інтересів; є формою прояву різноманітних відносин людини. Цінності, які сповідує людина, формують ціннісні орієнтації особистості, що є складовими вищих рівнів її спрямованості; диспозиціями, котрі регулюють загальну зорієнтованість її діяльності на значущі соціальні об'єкти і явища, цінності різних соціальних спільнот. Ціннісні орієнтації стосуються: основних сфер самореалізації людини, якими є праця, суспільна активність, освіта, спілкування; соціально-моральних характеристик особистості (почуття, обов'язки, сумління тощо); взаємин з різними категоріями людей. Зміни в ціннісній структурі свідомості передбачають зміни світогляду. Отже, система ціннісних орієнтацій є рівнем саморегуляції та реалізується в поведінці особистості¹⁹.

Сучасні дослідники окреслюють стратегії практичного формування ціннісних орієнтацій, залучаючи освітню систему до розвитку ціннісно-сислової сфери особистості на педагогічних засадах, а також досліджуючи аксіологічну психологію особистості. Проблема формування системи цінностей молоді була в центрі уваги багатьох науковців і педагогів, котрі досліджували ціннісні орієнтації в структурі інтегральної індивідуальності старших школярів, проводили наукове обґрунтування і структурування цінностей людини

¹⁷ Соціологія: навч. посібник / за ред. С. О. Макеєва. – 4-те вид., перероб. і доп. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2008. – С. 145.

¹⁸ Мельничук І. М. Теорія і методика професійної підготовки майбутніх соціальних працівників засобами інтерактивних технологій: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / І. М. Мельничук. – Тернопіль, 2011. – С. 123.

¹⁹ Соціологія: навч. посібник / за ред. С. О. Макеєва. – 4-те вид., перероб. і доп. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2008. – С. 438.

взагалі. Ціннісні орієнтації визначаються як складний соціально-психологічний феномен, що характеризує спрямування і зміст активності особистості, визначає загальний підхід людини до світу, до себе, надає сенсу особистісним позиціям, поведінці, вчинкам. Сукупність зазначених орієнтацій характеризує репрезентованість соціально цінних уявлень у свідомості людини і пов'язана з ідеалами та життєвими цілями особистості. Ціннісні орієнтації на індивідуальному рівні є соціально-психологічним феноменом особистості, що відображається в наданні переваги або відкиданні певних смислів і моделей поведінки людини, проявляється в її спрямованості, установках, переконаннях. Вони містять у собі ідеали, уявлення про сенс життя і діяльності людини. Таким чином, ціннісна орієнтація є ядром мотиваційно-ціннісної сфери особистості, що характеризується єдністю процесів саморегуляції й усвідомленого саморозвитку в процесі набуття смислів-цілей, смислів-інтересів, смислів-мотивів, смислів-відношень. Наприклад, альтруїстична поведінка фахівця соціальної сфери у профілактичній роботі зі схильними до девіантної поведінки дітьми, визначається цінностями, що становить основу його взаємин з іншими людьми, оскільки є «соціально-психологічним виявом гуманності»²⁰.

Одна з важливих ознак в характеристиці альтруїстичних якостей особистості – це толерантність, головними ознаками якої є гуманне ставлення до людей різного світобачення, світогляду, моральних переконань, політичних і конфесійних приналежностей, плюралізм думок, поступливість, великодушність тощо. Особливо важливою ця якість є для фахівців соціальної сфери в профілактичній роботі з дітьми, схильними до девіантної поведінки.

Аксіологічний підхід тісно пов'язаний із акмеологічним, оскільки професійне зростання особистості не може відбуватися поза ціннісною сферою самопізнання, самоактуалізації, поза аксіологічним виміром буття. Акмеологічний підхід (з давньогрец. – вища точка, зрілість, найкраща пора, вершина чогось) лежить в основі інтегральної науки акмеології, що вивчає феноменологію, закономірності, механізми розвитку особистості в період її найвищої професійної зрілості, тобто вивчає професіоналізм як вищий ступінь розвитку особистості. Акмеологія вважається новою наукою, котра була офіційно визнана на початку 90-х років ХХ ст. й почала диференціюватися на самостійні наукові напрямки, як-от: педагогічна, військова, юридична, управлінська, соціальна акмеологія.

²⁰ Соціологія: навч. посібник / за ред. С. О. Макеєва. – 4-те вид., перероб. і доп. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2008. – С. 23.

Поняття «акме» рефлексується, здебільшого, як вищий щабель досконалості, вершина позитивних змін, оптимум або пік оптимальності та пієтетних характеристик стосовно розвитку певної людини. Адже людина – як природна істота (індивід), як особистість (ансамбль відносин з власним «Я» і з навколишнім світом) і як суб'єкт діяльності (передусім професіонал) – здатна досягти найбільших вершин власного розвитку, відбутись як особистість на рівні «акме» власної індивідуальності. У цьому сенсі спостерігається інтеграція аксіологічного та акмеологічного підходів²¹.

У кожній особистості є власний рівень «ціннісної парадигми», що окреслює та визначає соціальні кордони та особистісні межі дій людини. Зі змістом цієї парадигми безпосередньо пов'язані такі тенденції: до якого рівня спроможна дійти людина у сфері власного зростання, чого досягне на життєвому шляху – «акме» чи «антиакме». Інтенсивність, тривалість, сталість, визначеність і вартісна наповненість «ціннісної парадигми» зумовлюють фактичну «ціну» реалізації «акме-планів». Гармонія «ціннісної парадигми» відособлює вартісне наповнення особистісного «Я» та моделює стратегічну лінію життя людини. Це найтісніше пов'язано з розумінням людиною значення і значущості своїх вчинків і результатів власної праці в таких вимірах: винятково для себе; тільки для найближчого (суб'єктивно значущого) оточення; для батьківщини; для усього людства; для історії²².

Нині дослідники часто звертаються до проблеми використання *синергетичного* підходу (з грец. – сумісний; той, що діє погоджено; спільна дія), який ґрунтується на науково-філософському принципі, що розглядає природу, світ як комплексну самоорганізовану систему, і зумовлений розвитком теорії самоорганізації (синергетики). Синергетика – це новий міждисциплінарний науковий напрямок, міжпредметна галузь науки, що базується на ідеях системності та цілісності світу, наукових уявленнях людини про світ і саму себе в ньому. Синергетичний підхід передбачає вивчення комплексного впливу кількох факторів, котрі підсилюють дію один одного, коли цей вплив є сильнішим, ніж дія кожного окремо взятого компонента. Синергетику розглядають як міждисциплінарний напрям наукових досліджень, що виник на початку 70-х років ХХ ст. і визначає своїм основним завданням пізнання загальних закономірностей і принципів,

²¹ Мельничук І. М. Теорія і методика професійної підготовки майбутніх соціальних працівників засобами інтерактивних технологій: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / І. М. Мельничук. – Тернопіль, 2011. – с. 133.

²² Хрипко С. А. Акме – аксіологічні акценти освітньо-філософського простору / С. А. Хрипко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи: зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 11. – С. 334.

які перебувають в основі процесів самоорганізації в системах найрізноманітнішої природи: фізичних, хімічних, біологічних, технічних, економічних, соціальних. Згідно з синергетичним підходом, «самоорганізація складних систем спрямовується від хаосу до дедалі більшої впорядкованості на основі певних параметрів порядку й узагальненої синергетичної інформації відповідно до певних патернів (моделей). У процесі самоорганізації системи відбувається виникнення і самопородження смислу її розвитку, своєрідне прагнення системи до майбутньої віддаленої її впорядкованості»²³.

Ознаками самоорганізованих систем є відкритість до інформації, нелінійність, що передбачає наявність множинності шляхів еволюції системи і можливості вибору з альтернатив; когерентність (зв'язок) – узгоджений перебіг у часі процесів у певній системі; здатність активно взаємодіяти з середовищем, що забезпечує найкраще функціонування системи; спроможність враховувати минулий досвід тощо. Предметом досліджень синергетики є закони самоорганізації та еволюції нерівнозначних відкритих систем, що перебувають у стані нестійкості. Синергетична парадигма передбачає певний рівень діалогу людини з природою, соціумом, самою собою, оскільки в умовах нестійкості середовища, невизначеності виникає проблема управління розвитком в умовах нелінійних змін світу, а суб'єкт має можливості власного вибору найбільш сприятливого шляху²⁴.

Профілактична робота фахівців соціальної сфери з дітьми, схильними до девіантної поведінки, потребує розуміння працівниками синергетичних процесів, що відбуваються в суспільстві. Для вивчення взаємовідносин соціального порядку і хаосу, які досліджують загальні закономірності соціальної самоорганізації, виникає новий науковий напрямок – соціальна синергетика, сформована у 90-х роках ХХ ст. На початку нинішнього століття вона як частина фундаментальної синергетики досліджує взаємовідносини порядку й хаосу в соціальних системах різного рівня складності і в історичному вимірі.

Синергетичний підхід у профілактичній роботі фахівців соціальної сфери зі схильними до девіантної поведінки дітьми утверджує ідею пробудження їхніх власних сил та здібностей, ініціювання ними власних шляхів розвитку, що є креативним принципом процесів самотворення. Фахівці соціальної сфери мають змогу долучитися до діалектичного процесу самовдосконалення таких дітей. Синергетика розглядається як об'єднувальна ланка між такими сферами знання, як

²³ Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук. – К.: Абрис, 2002. – С. 581.

²⁴ Гузій Н. В. Категорія професіоналізму в теорії і практиці підготовки майбутнього педагога: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Н. В. Гузій. – К., 2007.

соціальна філософія, історія філософії, психологія, соціальна психологія, педагогіка та ін. Із позицій синергетики профілактична робота фахівців соціальної сфери з дітьми, схильними до девіантної поведінки, є специфічною системою, яка функціонує на основі взаємозв'язку діади «свобода – необхідність», що визначає механізми самоорганізації та саморозвитку обох суб'єктів.

Висновок. Врахування всіх означених науково-методологічних підходів у профілактичній роботі фахівців соціальної сфери з дітьми, схильними до девіантної поведінки, спрямовується на оптимізацію їхньої професійної діяльності й успішне досягнення окреслених цілей. Реалізацію означених підходів доцільно здійснювати комплексно. Інтеграція наукових підходів у профілактичній роботі зі схильними до проявів девіації дітьми сприятиме створенню науково-методологічного підґрунтя для різних аспектів професійної діяльності фахівців соціальної сфери.

2.2. Сутність і загальна характеристика соціально-профілактичної роботи з підлітками, схильними до девіантної поведінки

У процесі становлення і розвитку кожного суспільства формується система певних правил поведінки, які є загально визначеними і загальнообов'язковими для виконання всіх його членів. Ці норми – результат адекватного відображення у свідомості й вчинках людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства. Соціальна норма втілюється у законах, традиціях – в усьому, що стало звичним способом життя більшості населення, підтримується суспільною думкою, відіграє роль «природного регулятора» суспільних і міжособистісних відносин. Проте в кожному суспільстві є особи, які виявляють небажання виконувати ці правила, тобто їм властиві певні відхилення у поведінці.

Інтерес до девіантної поведінки нині зростає, оскільки впродовж останніх десятиріч девіантні прояви значно розповсюдилася, в тому числі серед неповнолітніх. Девіантна поведінка останніх у багатьох випадках трансформується у кримінальні форми поведінки і становить суттєву небезпеку як для особистості неповнолітнього, його подальшого розвитку, так і для всього суспільства. Оскільки понад 80 % неповнолітніх, схильних до девіантних проявів, є учнями загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ, коледжів,

особливої актуальності набуває профілактика девіантної поведінки саме серед учнівської підліткової молоді²⁵.

Наукове співтовариство і Всесвітня організація охорони здоров'я відзначають, що профілактика передбачає вирішення проблем, які ще не виникли. Однак при цьому уточнюється, що робота з профілактики девіантної поведінки підлітків лежить в межах так званої вторинної чи навіть третинної профілактики, тобто профілактичні заходи застосовуються безпосередньо перед виникненням проблем або щодо проблеми, яка вже виникла, але попереджає виникнення нових²⁶.

У сучасній науці поняття загальної та спеціальної профілактики характеризуються так:

– загальна профілактика – це заходи, спрямовані на створення сприятливих соціально-економічних, соціокультурних і соціально-педагогічних умов, що сприяють сім'ї у виконанні нею своїх функцій з виховання фізично і соціально здорових дітей; з реалізації виховних функцій закладами освіти всіх типів, забезпечення ними повноцінного розвитку інтересів і здібностей у школярів, зайнятості суспільно-корисною діяльністю в позанавчальний час;

– спеціальна профілактика включає корекційно-реабілітаційні заходи, спрямовані на підлітків, схильних до девіацій. Вона передбачає використання різних заходів психолого-педагогічної підтримки неповнолітніх та надання їм соціально-правової допомоги, захист від жорстокості, насильства і негативного впливу соціального середовища. Корекційно-профілактична робота здійснюється у тісній взаємодії школи, сім'ї, середовища відпочинку і неформальних груп, різноманітних соціальних інститутів і громадських організацій²⁷.

У профілактичній діяльності вчені, зазвичай, виокремлюють інформаційний, соціально-профілактичний, медико-біологічний, психолого-педагогічний підходи²⁸. Інформаційний підхід базується на тому, що неповнолітні здійснюють дії, несумісні з соціальними нормами, оскільки не ознайомлені з ними достатньо. Тому основним

²⁵ Демянюк Т. Превентивне виховання учнівської молоді : інноваційні технології : [навчально-методичний посібник] / Т. Демянюк. – К.-Рівне: Волинські обереги, 2006. – С. 186; Оржеховська В. М. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх / В. М. Оржеховська, Т. Є. Федорченко. – Черкаси: ФОП Чабаненко Ю., 2008. – С. 164.

²⁶ Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект : монографія / Т. Є. Федорченко. – Черкаси: ФОП Чабаненко Ю. А., 2011. – С. 89.

²⁷ Товканець О. С. Основні напрями профілактичної роботи навчальних закладів з учнями, схильними до девіантної поведінки / О. С. Товканець // Соціальна робота підготовки фахівців у світлі вимог Болонської системи: матеріали доповідей та повідомлень міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 22 вересня 2011 року) / за ред. І. В. Козубовської. – Ужгород, 2011. – С. 73.

²⁸ Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник / Л. М. Вольнова. – Ч. І. – К., 2016. – С. 96.

напрямом роботи є інформування неповнолітніх про їх права та обов'язки, вимоги, які пред'являються суспільством до виконання встановлених для цієї вікової групи соціальних норм і відповідальність в разі їх недотримання. Ця робота здійснюється за допомогою ЗМІ, засобів мистецтва, а також через систему спеціального навчання з метою формування правосвідомості, правової культури неповнолітніх. Головною метою соціально-профілактичного підходу є виявлення, усунення та нейтралізація причин і умов, які спричиняють різні негативні явища. Він ґрунтується на забезпеченні системи соціально-економічних, організаційних, правових, виховних заходів, які проводяться державними органами та органами, конкретними соціально-педагогічними закладами та громадськими організаціями для усунення або мінімізації причин девіантної поведінки. Медико-біологічний підхід спрямований на попередження можливих відхилень від соціальних норм шляхом забезпечення цілеспрямованих заходів медично-профілактичного характеру стосовно осіб, які страждають різними психічними аномаліями. Дуже важливим є своєчасне розпізнання патологічних порушень психіки, які можуть спровокувати девіантні дії. Такі підлітки мають бути обстежені психіатром і забезпечені відповідним лікуванням в поєднанні з психолого-педагогічним впливом. Психолого-педагогічний підхід полягає в корекції властивостей неповнолітнього з девіантною поведінкою в процесі реабілітаційно-виховної роботи. Основним завданням такої роботи є забезпечення рівноваги в психіці та поведінці неповнолітнього, яка повинна бути адекватною віку і вимогам середовища, а кінцевою метою – це адекватна реакція підлітка на суспільство та включення його в суспільну діяльність. Відзначимо, що в практиці профілактичної роботи найчастіше поєднуються кілька підходів, що забезпечує кращу ефективність.

У науковій літературі описані різні види профілактики: соціальна, психологічна, медична, соціально-педагогічна, педагогічна, віктимна. Зауважимо, що соціальна профілактика є необхідним фоном, на якому більш успішно здійснюються всі інші види профілактики девіантної поведінки підлітків²⁹. Зупинимося на ній детальніше.

Соціально-профілактична робота з підлітками, схильними до девіантної поведінки, – це система комплексних заходів, які здійснюються державними і громадськими організаціями та спрямовані на виявлення і ліквідацію причин, що негативно впливають

²⁹ Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект : монографія / Т. Є. Федорченко. – Черкаси: ФОП Чабаненко Ю. А., 2011. – С. 192.

на здоров'я і розвиток особистості неповнолітніх, сприяють їх бездоглядності, вчиненню ними правопорушень. Зміст такої роботи полягає в реалізації системи цілеспрямованих заходів, які забезпечують ефективну дію соціальних норм у всіх сферах життя суспільства³⁰. Загалом вона спрямована на попередження, подолання або нейтралізацію чинників, що спричиняють девіантну поведінку особистості. Її метою є створення передумов для повноцінного фізичного і психічного розвитку дітей, успішної їх соціалізації, формування законослухняної та моральної особистості.

До найважливіших завдань *соціально-профілактичної* роботи відносять:

- організацію соціального середовища (вплив на соціальні чинники за допомогою соціальної реклами, спеціальних програм, виступів молодіжних кумирів, організацією роботи з підлітками на вулиці тощо);

- інформування (проведення лекцій, бесід, розповсюдження спеціальної літератури, відео-і телефільмів), що полягає в спробі впливу на когнітивні процеси особистості з метою підвищення її здатності до прийняття конструктивних рішень;

- активізацію особистісних ресурсів, активне соціальне формування соціально важливих навичок (реалізується за допомогою групових тренінгів. У роботі з підлітками ця форма є однією з найперспективніших);

- мінімізацію негативних наслідків девіантної поведінки (організація діяльності, що альтернативна девіантній поведінці і пов'язана з уявленнями про ефект заміщення такої поведінки. Проте варто враховувати, що якщо до підліткового віку позитивні потреби не сформовані, особистість є вразливою стосовно негативних потреб і занять);

- організацію здорового способу життя, тобто розуміння особистої відповідальності за здоров'я (здорове харчування, регулярні фізичні навантаження, дотримання режиму праці та відпочинку, спілкування з природою, недопущення надмірностей). Ця робота може здійснюватися як на індивідуальному, так і груповому рівнях.

Важливими принципами соціально-профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки, є:

- опора на позитивні якості особистості;

³⁰ Досін А. Р. Профілактика девіантної поведінки учнівської молоді у Великій Британії (кінець XX – початок XXI ст.) : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / А. Р. Досін. – Тернопіль: ТНПУ імені В. Гнатюка, 2009. – С. 122.

- постійне вивчення так званої «винятковості» особи, що має здійснюватися у тісній взаємодії педагога і психолога;
- задоволення потреби у самоствердженні;
- формування життєвих прагнень, перспектив;
- розвиток корисних інтересів і духовних цінностей вихованця;
- глибока повага і довіра у взаємовідносинах з дітьми.

Учені однозначні в тому, що особливо важливе значення має рання профілактика відхилень у поведінці підлітків³¹.

І. Підласий та О. Шарапова³² обґрунтовують деякі методичні прийоми, які доцільно використовувати в профілактичній роботі з неповнолітніми, схильними до девіантної поведінки:

- принципова позиція і пред'явлення категоричних вимог, активне спонукання до їх виконання тоді, коли мова йде про важливі суспільні правила поведінки;
- ліквідація не наслідків, а причин, які зумовлюють неправильні дії з боку неповнолітнього;
- постійний моніторинг, систематичне спостереження за проявами відхилень у поведінці з обов'язковою відповідною реакцією;
- поєднання порад, прохань, переконання з попередженням, покаранням;
- дотримання об'єктивності і міри у виборі засобів заохочення та покарання.

Спираючись на теоретичні дослідження і практичний досвід, можна стверджувати, що сутнісні характеристики соціально-профілактичної роботи з підлітками, схильними до девіантної поведінки, включають:

- створення виховного розвиваючого середовища;
- відновлення і підтримка соціально значущих умінь, установок навичок і звичок;
- регулювання соціально несприйнятливих форм поведінки, інтеграція особистості із суспільством.

Аналіз наукової літератури щодо проблеми детермінації девіантної поведінки підлітків засвідчує, що вона зумовлюється багатьма чинниками, серед яких виокремлюють соціальні, психолого-педагогічні та психологічні³³. До зовнішніх чинників девіантної

³¹ Товканець О. С. Девіантна поведінка як соціально-психологічна та педагогічна проблема / О. С. Товканець // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2010. – С. 75; Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки: курс лекцій / О. І. Бондарчук. – К.: МАУП, 2006. – С. 68.

³² Підласий І. П. Корекція девіантної поведінки молодших школярів: експериментальні матеріали / І. П. Підласий, О. В. Шарапова. – Черкаси: ЧДГУ, 2002. – С. 26.

³³ Оржеховська В. М. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх / В. М. Оржеховська, Т. Є. Федорченко. – Черкаси: ФОП Чабаненко Ю., 2008. – С. 126; Товканець О. С. Основні напрями

поведінки підлітків відносять: проблемогенний соціум, деструктивні наслідки соціального сирітства, десоціалізуючі впливи сім'ї та навчальних закладів, деформації у спілкуванні. Внутрішні чинники, які сприяють появі девіантної поведінки підлітків, – це: наявність штучних потреб (алкоголь, наркотики та ін.), емоційна нестійкість, агресивність та аутоагресивність, акцентуації характеру, відхилення в психічному розвитку, залежна поведінка, спотворена картина світу, невідповідний рівень домагань, неадекватна самооцінка.

Отже, у випадку девіантної поведінки взаємодіють макро- і мікросоціальні, індивідуально-особистісні, соціально-психологічні, психолого-педагогічні, соціально-медичні, соціально-правові фактори. У кожному конкретному випадку проявляється певне поєднання цих факторів, що відображається у відповідній формі прояву девіантності³⁴. Форми прояву особистістю підлітка девіантної поведінки подано у таблиці.

Таблиця

Форми прояву підлітками девіантної поведінки

Соціально значущі форми поведінки	Прояв девіантності		
	1 група	2 група	3 група
Ставлення до дорослих	Прояв грубощів	Прояв грубощів при зауваженні	Злегка зривається на незадоволення
Уміння володіти собою	Різко проявляє нестриманість	Прояв нестриманості	Запальність
Прагнення до краси і затишку	Байдужість до оточуючого середовища	Байдужість до того, що оточує	Байдужість до оточуючого середовища
Ставлення до зовнішнього вигляду	Неохайність	Байдужість до зовнішнього вигляду	Байдужість до свого зовнішнього вигляду, неохайність
Наявність хобі	Відсутність інтересів до будь-чого	Відсутність інтересів, апатія	Відсутність інтересів, соціальна апатія
Протистояння шкідливим звичкам	Вживання алкоголю, куріння, токсикоманія	Вживання алко-голю, паління, токсикоманія	Вживання алкоголю, паління

профілактичної роботи навчальних закладів з учнями, схильними до девіантної поведінки / О. С. Товканець // Соціальна робота підготовки фахівців у світлі вимог Болонської системи: матеріали доповідей та повідомлень міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 22 вересня 2011 року) / за ред. І. В. Козубовської. – Ужгород, 2011. – С. 74.

³⁴ Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект : монографія / Т. Є. Федорченко. – Черкаси: ФОП Чабаненко Ю. А., 2011. – С. 282.

Культура мови	Використання ненормативної лексики	Вживання нецензурних слів	Вживання нецензурних слів
Ставлення до оточення, ровесників	Неповага до оточення, зверхність	Неповага до ровесників	Прояв неповаги, недовіри
Рівень вихованості	Грубість, хамство. Для досягнення мети вико-ристовує ввічливість	Грубість. Замкнутість	Прояв грубощів
Рівень дисциплінованості	Грубе порушення дисципліни	Свідоме порушення дисципліни	Підсвідоме порушення дисципліни
Самостійність	Надмірна самостійність	У нормі	Підпорядкованість сильнішому
Відповідальність	Безвідповідальність, не дотримує свого слова	Безвідповідаль-ність	Не виконує обіцяне, безвідповідальність
Сила волі (уміння долати труднощі)	Паніка перед труднощами	Паніка перед труднощами	Відсутність волі, паніка перед труднощами
Чесність (правдивість, щирість)	Брехливість, нещирість	Брехливість	Використання щирості для отримання вигоди
Чуйність (турботливість)	Бездушність	Байдужість	У нормі
Законослухняність	Участь у кримінальних групах, розбої, грабежі	Злодійство	У нормі

У роботі з підлітками першої групи девіантності важливе значення має увага на такі якості їх особистості, як енергійність, впертість у досягненні мети, прагнення до лідерства.

Для контингенту другої групи особливого значення набуває зміна обстановки і стереотипних форм реагування на неї. Довіра у відносинах, залучення до організаційно-суспільної роботи, обігравання успіхів – це ті напрями роботи, які доцільно використовувати з цією групою.

Для третьої групи підлітків з девіантною поведінкою важливими є доручення серйозних справ, залучення до різних видів діяльності. Саме за цих умов у них є можливість проявити себе, посісти адекватне місце в колективі. Тому треба активно сприяти пробудженню у підлітків інтересу до життя, позитивних переживань, виявлення життєвих перспектив.

Основні результати дослідження девіантних вчинків у підлітків дозволяють зробити висновки щодо умов, які би сприяли ефективності профілактичної роботи. До них ми віднесли:

– своєчасну діагностику девіантних проявів у поведінці підлітків. Запобігання буде дійсно дієвим, якщо воно починається не з моменту зовнішнього прояву дитячої поведінки чи вже скоєного нею серйозного вчинку, а з виявлення малопомітних негативних симптомів у стосунках і поведінці. Прийняття негайних адекватних заходів може допомогти призупинити подальшу моральну деформацію особистості неповнолітнього, попередити вчинення ним протиправних дій;

– формування свідомості та самосвідомості учнів, що зумовлює сталі ставлення до норм. Знаючи про схильність неповнолітнього до тих чи інших девіацій (хуліганство, крадіжки, вживання наркотиків, проституція тощо), можна наперед прогнозувати можливості їх проявів в певних ситуаціях і спрямувати спеціальні профілактичні дії на їх попередження;

– сприяння розвитку позитивної мотиваційно-потребнісної сфери підлітка. Дитина вже на ранньому періоді онтогенетичного розвитку починає бути активним суб'єктом психічної діяльності, сприймаючи або відкидаючи певні стереотипи поведінки, активно формує (з різним ступенем усвідомленості) саму себе. Підліток же дуже активно фіксує правильні, з його точки зору, стереотипи поведінки і не сприймає або гальмує ті види психічної та предметної діяльності, які не призводять до задоволення його важливих потреб. Тому пряма боротьба з негативними поведінковими проявами підлітка малоефективна. Необхідно зрозуміти, які значущі потреби він намагається задовольнити подібним чином і допомогти йому реалізувати їх соціально доступним шляхом;

– індивідуальний підхід до кожного неповнолітнього, схильного до девіантної поведінки, враховуючи його індивідуально-психологічні, вікові, статеві особливості, умови життя тощо, встановлення авторитетно-довірливих стосунків;

– спрямованість профілактичних заходів на інтеграцію морального, правового, естетичного, фізичного і трудового виховання неповнолітніх, схильних до девіантної поведінки, а також забезпечення взаємодії сім'ї, освітніх, державних, громадських, правоохоронних, культурних, наукових установ;

– взаємодію всіх соціальних інститутів, залучених до профілактики девіантної поведінки підлітків, яка повинна здійснюватися на макрорівні (взаємодія безпосередньо соціальних інститутів один з одним), мезорівні (взаємодія учасників

профілактично-виховного процесу всередині конкретного навчального закладу) і мікрорівні (взаємодія різних груп фахівців щодо конкретного учня з девіантними проявами).

З метою одержання детальної інформації про девіантну поведінку підлітка необхідно: налагодити контакти з людьми, з якими у підлітка були позитивні взаємини; з'ясувати обставин дії цих позитивних волонтерів; виявити авторитетних людей і важливі для підлітка заняття.

Стосовно організаційного аспекту соціально-профілактичної роботи з підлітками, схильними до девіантної поведінки, то Р. Козубовський розглядає його як логічну послідовність таких дій: загальні цілі й зміст профілактики; діагностика та аналіз інформації; прогнозування перспектив розвитку; планування, здійснення і корекція профілактичних заходів; підсумкова діагностика, оцінка³⁵.

Фахівець, здійснюючи свою діяльність з підлітками, схильними до девіантної поведінки, орієнтується на певну технологію, яка включає такі етапи³⁶:

- встановлення контакту з проблемною дитиною, виведення її зі стресового стану;

- дослідження особистісних рис дитини, особливостей її фізичного та психічного розвитку, причин її девіантної поведінки й соціальної дезадаптації та чинників соціального середовища, що сприяють формуванню такої поведінки і заважають соціальній адаптації;

- спільне планування реабілітаційних заходів;

- координація спільних дій з навчально-виховними закладами, правоохоронними установами, громадськими організаціями, сім'єю;

- корекція особистісних рис, які зумовлюють девіантну поведінку й сприяють соціальній дезадаптації, набуття навичок щодо подолання проблем, формування позитивної соціальної поведінки;

- застосування індивідуального підходу до підлітка;

- корекція негативного впливу соціального оточення (сім'ї, неформальних груп однолітків, усунення таврування з боку оточуючих);

- створення умов для повноцінного задоволення потреб дитини, розвитку її творчих здібностей, самореалізації у творчій діяльності і праці, змістовного відпочинку, залучення до соціальних груп однолітків соціально-позитивної спрямованості;

³⁵ Козубовський Р. В. Соціальний контроль за девіантною поведінкою / Р. В. Козубовський, В. М. Канюк // Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія «Право». – 2006. – № 5 – С. 228.

³⁶ Главацька О. Л. Теорія соціальної роботи: навч.-метод. посібник / О. Л. Главацька. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – С. 130.

– психологічна підтримка і зворотний зв'язок.

Недоцільно здійснювати профілактику окремих видів девіантної поведінки як самостійного процесу. Загальнопрофілактична робота повинна включати поряд із загальними завданнями і спеціальні, спрямовані на вирішення проблем проявів конкретних видів девіацій.

Отже, на основі вищевказаного можна зробити висновок, що девіантна поведінка – це система вчинків або окремі вчинки, що суперечать прийнятним у суспільстві правовим чи моральним нормам. Вона є засобом задоволення потреб індивіда у тих випадках, коли він не усвідомлює суспільних норм, не бачить суперечностей між ними і своєю поведінкою, не знаходить можливості задовольнити свої потреби відповідно до своїх норм або свідомо не бажає їх наслідувати.

Все це актуалізує необхідність профілактичної роботи з підлітками як науково-обґрунтованих та своєчасно вжитих соціальних, педагогічних, психологічних, медичних заходів з попередження формування відхилень від найважливіших норм поведінки.

Загалом соціальна профілактика серед підлітків включає:

– проведення превентивних соціальних, правових, педагогічних та інших заходів, спрямованих на усунення причин і умов, що сприяють бездоглядності, скоєнню правопорушень і антигромадських дій неповнолітніми;

– надання консультацій схильних до девіантної поведінки дітям, встановлення до кожного з них індивідуального підходу;

– підвищення психолого-педагогічної культури батьків;

– розвиток альтернативних форм навчання і виховання (спеціалізовані навчальні заклади, позашкільна гурткова та клубна робота тощо);

– розвиток сфери організації культурного дозвілля дітей;

– психолого-просвітницьку роботу та роботу, спрямовану на розвиток особистості підлітка (курси психології і валеології, соціально-психологічні тренінги, розвиваючі ігри, правова освіта дітей).

Профілактика повинна мати комплексний характер і забезпечуватися одночасно на загальнодержавному, спеціальному та індивідуальному рівнях.

2.3. Інтеграція соціально-виховних впливів сім'ї та школи у профілактиці девіантної поведінки дітей

Нестабільність політичної та економічної ситуації, що спостерігаються впродовж останніх років в українському суспільстві, різке соціальне розшарування, невизначеність у правовій системі, зміни в суспільній свідомості, переосмислення духовних цінностей зумовили зростання девіантних проявів поведінки серед населення, у тому числі дітей. Відхилення поведінки дітей (агресія, бродяжництво, куріння, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, інтернет-залежність, азартні ігри, жебракування, проституція, суїцид) набули значного розповсюдження, про що свідчать результати досліджень, здійснених провідними вітчизняними вченими Л. Вольною³⁷, В. Оржеховською³⁸, А. Самойловим³⁹. Окрім того встановлено, що серед дітей поширюються нові види девіацій, які раніше були притаманні здебільшого дорослим, а саме: бандитизм, викрадення, лихварство, розбій, рекет, торгівля наркотиками, комп'ютерні злочини тощо⁴⁰.

Швидкому поширенню різноманітних девіацій серед дітей сприяє часткова втрата в соціумі ціннісно-нормативних показників соціальної поведінки, ослаблення механізмів її державного та громадського регулювання й деформація засобів соціально-педагогічного контролю. Оскільки дитячий вік є одним із найскладніших періодів у онтогенезі людини, коли відбувається формування психологічних структур, закладаються основи свідомості й визначається загальна спрямованість моральних якостей і соціальних установок, діти становлять чи не найскладнішу групу ризику серед усього населення країни. Проблема девіантності дитячої поведінки ускладнюється також впливом через засоби масової інформації (ЗМІ) на ще несформовану свідомість дитини величезного потоку інформації негативного змісту, яка провокує формування девіантного стилю її поведінки.

Ознаками, що свідчать про високу ймовірність виникнення девіацій у дітей є такі: поведінкові відхилення, як зневага, брутальність, зухвалість (виникають через невірну реалізацію

³⁷ Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу соц.-пед. циклу «Профілактика девіантної поведінки підлітків» для студ. спец. «Соціальна педагогіка» / Л. М. Вольнова. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – С. 9.

³⁸ Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навч.-метод. посібник / В. М. Оржеховська. – К.: ВіАн, 1996. – С. 8.

³⁹ Самойлов А. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 – теорія і методика виховання / А. М. Самойлов. – Вінниця, 2017. – С. 5.

⁴⁰ Товканець О. С. Педагогічні умови профілактики девіантної поведінки учнів професійно-технічних училищ: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 – теорія і методика виховання / О. С. Товканець. – Ужгород, 2012. – С. 14.

прагнення до дорослості); негативізм (проявляється як невмотивований спротив дитини впливу на неї оточуючих людей); впертість (виражається в необґрунтованому і нераціональному спротиві проханням, порадам, вимогам, вказівкам старших); непослух (характеризується опором моральним нормам суспільної поведінки, що може набувати форми витівки, пустощів, проступку); капризи (виявляються через недоречні дії та вчинки, необґрунтовані протидію й спротив); свавілля (невміння вибрати адекватні засоби для самоствердження, вияву волі й самостійності), недисциплінованість тощо⁴¹. Зауважимо, що небезпека проявів девіантної поведінки в дітей полягає насамперед у тому, що ці відхилення можуть зумовити подальшу соціальну деформацію особистості. Щодо учнів, то у них, як правило, крім означених проявів девіантної поведінки, також втрачається інтерес до навчання, погіршується дисципліна, знижується «антидевіантний» імунітет⁴².

У зв'язку з цим відхилення від морально-етичних, правових, педагогічних, психологічних, соціальних, екологічних і гігієнічних норм життєдіяльності та життєтворчості особистості вимагає від школи застосування запобіжної (превентивної) системи виховання, спрямованої на попередження і подолання відхилень у поведінці учнів, запобігання розвитку різних форм асоціальності та аморальності поведінки. При цьому ми визначаємо профілактику девіантної поведінки дитини в загальноосвітньому навчально-виховному закладі як систему комплексних, науково обґрунтованих заходів, що здійснюються працівниками закладу й спрямовуються на виявлення, послаблення дії чи ліквідацію причин, які негативно впливають на розвиток особистості дитини та сприяють вчиненню нею правопорушень. Метою профілактики є успішна соціалізація дитини на основі мінімізації чи усунення проявів девіантної поведінки. За функціями профілактика девіантної поведінки поділяється на діагностичну, реабілітаційну, координуючу та прогностичну.

Встановлено, що профілактика девіантної поведінки дітей в школі ґрунтується на принципах: своєчасного виявлення дітей «групи ризику» та надання їм ефективної допомоги; добровільності; об'єктивності; комплексності, системності та систематичності

⁴¹ Вольнова Л. М. Батьківська сім'я як соціально-педагогічний чинник делінквентної поведінки неповнолітніх / Л. М. Вольнова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка: зб. наук. праць. – Вип.10. – К.: В-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – С. 207.

⁴² Oleksiuk N. The role of Sociocultural Activity in the socialization process of personality / N. Oleksiuk // Problems of development modern science: theory and practice: Collection of scientific articles. – EDEX, Madrid, España, 2016. – P. 318.

профілактичних заходів; диференціації форм і змісту профілактичної роботи, її персоніфікації; активізації зворотного зв'язку шляхом включення дітей у профілактичний процес; сприяння позитивній самореалізації учнів; поєднання загальної профілактики з профілактикою конкретних видів девіацій; взаємодії різних соціальних інститутів на процес профілактики⁴³. Щодо останнього вказаного принципу вважаємо, що до соціальних інститутів, які повинні здійснювати профілактику девіацій у дітей, належить, насамперед сім'я, що покликана бути не лише найпершим, а й найважливішим середовищем життєдіяльності і розвитку дитини.

Стосовно видів взаємодії школи та сім'ї при організації та здійсненні профілактичної роботи зі школярами, то ними є співробітництво або інтеграція (передбачає спільне визначення цілей діяльності, спільне планування роботи, розподіл сил щодо надання допомоги дитині згідно з можливостями кожної сторони, спільну оцінку результатів роботи, а потім прогнозування нових завдань); діалогова взаємодія (передбачає рівність позицій партнерів, позитивне ставлення взаємодіючих сторін одна до одної); домовленість (договір взаємодіючих сторін про їх ролі, позиції і функції в організації виховання дитини, її підтримки); опіка (турбота однієї сторони про іншу, що, як правило, має односторонній, споживацький характер); придушення (проявляється у підкоренні однієї сторони іншій); конфронтація (прихована неприязнь однієї сторони до іншої, протиставлення, зіткнення); конфлікт (зіткнення протилежно спрямованих інтересів, цілей, позицій суб'єктів взаємодії)⁴⁴. Найкращим з означених видом взаємодії є, на нашу думку, є співробітництво або інтеграція школи та сім'ї. Адже період навчання дитини у школі є тим етапом її соціалізації, коли вона набуває надзвичайно важливих характеристик для успішного входження у суспільне життя за умови адаптації у соціальному середовищі навчального закладу. А в сім'ї закладається основа (фундамент) особистості: її світогляд, національна самобутність, моральність та інші важливі якості і властивості⁴⁵.

⁴³ Самойлов А. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 – теорія і методика виховання / А. М. Самойлов. – Вінниця, 2017. – С. 19.

⁴⁴ Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу соц.-пед. циклу «Профілактика девіантної поведінки підлітків» для студ. спец. «Соціальна педагогіка» / Л. М. Вольнова. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – С.9.

⁴⁵ Oleksiuk N. The role of Sociocultural Activity in the socialization process of personality / N. Oleksiuk // Problems of development modern science: theory and practice : Collection of scientific articles. – EDEX, Madrid, España, 2016. – P. 321.

На жаль, рівень обізнаності та активності батьків у питаннях профілактики девіантної поведінки дітей є сьогодні вкрай низьким. Батьки часто недостатньо усвідомлюють власну відповідальність за виховання дітей і перекладають цей обов'язок переважно на школу, не володіють інформацією щодо профілактики девіантної поведінки власних дітей в умовах родинного виховання, не налаштовані на співпрацю зі школою та іншими інститутами соціалізації. Тому поєднання знань педагогів про теоретичні аспекти профілактичної роботи, володіння ними практичними вміннями й навичками з щоденною копіткою працею батьків є, на нашу думку, запорукою ефективності попередження і подолання поведінкових девіацій у дітей.

Опираючись на дані наукових досліджень Є. Дубрової⁴⁶, можемо констатувати, що інтеграція школи і сім'ї щодо профілактики девіацій у поведінці дітей повинна спрямовуватись на реалізацію таких функцій: виховної (поновлення позитивних якостей, що переважали в дитини до появи девіантної поведінки); стимулюючої (активізація позитивної суспільно корисної діяльності через зацікавлене емоційне ставлення до особистості дитини); коригувальної (корекція мотивації, ціннісних орієнтацій, виправлення негативних якостей); компенсаторної (формування прагнення подолати наявні соціальні недоліки, активізація діяльності у тій сфері, в котрій дитина зможе досягти успіху, реалізувати потребу в самоствердженні); регулятивної (зміна ступеня участі особистості в груповій діяльності з поступовим переходом до саморегуляції і самоконтролю). Усі означені функції можуть бути реалізовані за інтегрованого впливу школи і сім'ї на профілактику девіантної поведінки дітей в чотирьох напрямках: оптимізація соціально-виховного середовища освітнього закладу, яке виступає для дитини основною сферою самореалізації; гармонізація особистісного розвитку дитини; утвердження цінностей та норм здорового способу життя; формування у дитини конструктивних способів поведінки як запоруки витіснення негативних звичок⁴⁷.

Всесвітня організація охорони здоров'я та ряд учених (зокрема, А. Вієвський, К. Лепеха, В. Дивак⁴⁸) вирізняють первинну (універсальну), вторинну (селективну) та третинну (модифікаційну) профілактики, що, на нашу думку, є доцільним, оскільки дає змогу

⁴⁶ Дуброва Є. М. Взаємодія школи з сім'єю: метод. рекомендації для класних керівників : 5-9 класи / Є. М. Дуброва, І. С. Ігнатова. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2014. – 160 с. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.bohdanbooks.com/userfiles/file/books/lib_file_1227167139.pdf

⁴⁷ *Соціальна робота: технологічний аспект*: навч. посібник / За ред. проф. А. Й. Капської – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 78.

⁴⁸ Комплексна програма з профілактики наркогичних та алкогольних проблем, зорієнтована на учнів 1–12 класів, їх батьків та персонал загальноосвітніх закладів I–III ступенів навчання: Загальне викладення програми профілактичних дій / А. М. Вієвський, К. І. Лепеха, В. В. Дивак та ін. – Київ, 2010. – 40 с.

реалізувати індивідуальний підхід до дитини та впливати на неї відповідно до стану відхилення її поведінки від норми⁴⁹.

На основі аналізу соціально-педагогічної літератури можемо констатувати, що під технологіями профілактики девіантної поведінки дітей в школі вчені розуміють оптимально підібраний відповідно до заданих параметрів (стандартів) комплекс соціальних і педагогічних методів, процедур, ресурсів й алгоритмів їх застосування для вирішення чітко сформульованих проблем із гарантованим високим результатом, для якого є інструмент вимірювання (кількісно-якісні критерії ефективності й спеціальні методи)⁵⁰. У ході проведеного дослідження нами виявлено, що означені технології можуть реалізовуватись застосуванням найрізноманітніших форм і методів, зокрема: індивідуальних (бесід; консультацій; відвідування сім'ї; наставництва; самоосвіти; роботи в бібліотеці; переглядів художніх і документальних фільмів; допомоги в зборі матеріалів з правових, медичних та інших питань; діяльності у складі громадських комісій, інспекцій у справах дітей, рад батьківських комітетів; участі у комісіях з медичного обслуговування дітей; участі в роботі з позбавлення від наркотичної залежності; участі в засіданнях суду з позбавлення батьківських прав); групових (бесід; дискусій; диспутів з проблем правового, морального виховання; зустрічей з вчителями; тематичних лекцій; методичних занять; занять-тренінгів для батьків; роботи з групою батьків, які мають подібні проблеми у вихованні; рольових та ділових ігор; зустрічей зі спеціалістами різних напрямів; колективної підготовки класних годин, виставок, вікторин; усних журналів; роботи за зацікавленням; відкритих уроків для батьків; оформлення куточків для батьків; підготовки тематичних папок)⁵¹; масових (днів відкритих дверей; батьківських зборів; загальношкільних змагань; конференцій з досвіду сімейного виховання; лекторів педагогічних, медичних, правових знань; семінарів; зустрічей з лікарями (наркологами, психіатрами), юристами, психологами; конференцій; тематичних вечорів; педагогічних консиліумів; екскурсій, походів, ігор тощо)⁵².

Вважаємо за доцільне до визначених науковцями етапів профілактики девіантної поведінки дітей, яку здійснює

⁴⁹Соціально-педагогічний словник. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/metodser/22/6.pdf>.

⁵⁰ Нісімчук А. С. Сучасні педагогічні технології: навчальний посібник / А. С. Нісімчук, О. С. Падалка, О. Т. Шпак. – Київ: Просвіта; Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2000. – С. 212.

⁵¹ Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студ. спец. «Соціальна робота» у двох частинах. – Ч. 1. Теоретична частина. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. – С. 125.

⁵² Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навч.-метод. посібник / В. М. Оржеховська. – К.: ВіАн, 1996. – С. 216.

загальноосвітній навчальний заклад (формулювання проблеми, висування гіпотези про причини девіацій, діагностичний етап для перевірки й уточнення гіпотези, розробка змісту (вибір адекватних форм і методів) профілактики девіантної поведінки дитини, складання програми профілактики та її реалізація, контроль за ходом реалізації програми і, за необхідності, внесення до неї коректив)⁵³, додати ще два важливі, на нашу думку, етапи: налагодження співпраці з родинами дітей перед початком роботи та супровід сімей школярів після реалізації програми.

Опираючись на дані наукових досліджень Є. Дубрової, І. Ігнатової⁵⁴, О. Янкович⁵⁵, а також на власний досвід, можемо стверджувати, що зміст інтегрованого впливу школи і сім'ї на попередження й подолання девіантної поведінки дітей впродовж їхнього навчання в школі полягатиме у: правовій освіті, розповсюдженні інформації щодо правових можливостей подолання проблем (лекції, кіно- та відеолекторії, освітні програми, матеріали в ЗМІ, методика «рівний-рівному», соціальна реклама); наданні консультативної допомоги з вирішення проблем (консультації юриста, психолога, лікаря, педагога, консультування в ЗМІ, телефонне консультування); наданні кризової соціально-психологічної допомоги (кризові стаціонари, служби «телефон довіри»); допомозі сім'ям з обмеженими педагогічними ресурсами та сім'ям з дітьми, схильними до правопорушень (сімейне консультування, психотерапія, соціальний захист, представництво інтересів); соціальному захисті та реабілітації дітей з проблемних сімей (консультування, кризове втручання, позбавлення чи обмеження батьківських прав, фостерінг); сприянні зайнятості батьків – представників соціально вразливих груп і груп ризику (центри зайнятості й працевлаштування, громадські роботи); створенні умов для спільного змістовного проведення дозвілля (творчі гуртки та студії, спортивні секції, дозвільні заклади, конкурси, вуличні ігрові майданчики тощо); участі в соціально-психологічних тренінгах (дають змогу краще пізнати себе, підвищити впевненість у власних силах, розвинути комунікативні якості, вміння вирішувати складні ситуації, формувати навички відповідальної поведінки); навчанні на рівних (підготовка волонтерів з підлітків та молоді, які

⁵³ Колесник А. А. Методичні рекомендації щодо здійснення психологічного супроводу учнів з девіантною поведінкою / А. А. Колесник – м. Новоград-Волинський, 2011. – С. 24.

⁵⁴ Дуброва Є. М. Взаємодія школи з сім'єю: методичні рекомендації для класних керівників: 5-9 класи / Є. М. Дуброва, І. С. Ігнатова. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2014. – 160 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bohdanbooks.com/userfiles/file/books/lib_file_1227167139.pdf.

⁵⁵ Янкович О. І. Освітні технології сучасних навчальних закладів: навч.-метод. посібник / О. Янкович, Ю. Беднарк, А. Анджеєвська. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – С.123.

порушуватимуть профілактичну інформацію в середовищі однолітків, зокрема під час неформального спілкування)⁵⁶.

Щодо умов ефективності профілактики девіантної поведінки дітей, то до них відносять: викорінення причин девіантної поведінки в соціальному та природному середовищі дитини через набуття нею досвіду уникнення і подолання негараздів; навчання новим навичкам, які допоможуть досягти поставленої мети та зберегти здоров'я; попередження виникнення проблемних ситуацій через усвідомлення дітьми шкоди їхньої девіантної поведінки і формування мотивації до позитиву⁵⁷.

Таким чином, профілактична робота в школі – це система підготовчих та профілактичних дій, спрямованих на запобігання формуванню в дітей негативних звичок, рис характеру, проявам їхньої асоціальної поведінки та організацію належного догляду за діяльністю школярів. Співпраця школи та сім'ї є надзвичайно важливим чинником попередження девіантної поведінки дитини, що передбачає всебічне і систематичне вивчення сім'ї, особливостей та умов сімейного виховання, організацію та корекцію виховання, налагодження внутрішньосімейних відносин і профілактику сімейних конфліктів.

У перспективі посилення взаємодії школи та сім'ї дозволить забезпечити ефективність профілактичної роботи з попередження девіантної поведінки школярів, а також домогтися значних змін у суспільному вихованні підростаючих поколінь. Оптимізувати процес профілактики девіантної поведінки дітей можна шляхом об'єднання зусиль не лише педагогів і батьків, а й громадськості. З урахуванням того, що саме школа має всі можливості для об'єднання цих зусиль, вона повинна відігравати координуючу роль в організації процесу профілактики девіантної поведінки школярів.

2.4. Медико-соціальна робота з дітьми групи ризику в системі профілактики девіантної поведінки

Упродовж останніх років в Україні збільшується кількість неповнолітніх, схильних до девіантної поведінки, що актуалізує проблему пошуків ефективних шляхів профілактичної роботи. Різні

⁵⁶ Олексюк Н. С. Роль соціальної взаємодії школи та сім'ї у процесі соціалізації дитини. / Н. С. Олексюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: педагогіка. – 2014. – № 1. – С. 78.

⁵⁷ Товканець О. С. Педагогічні умови профілактики девіантної поведінки учнів професійно-технічних училищ: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 – теорія і методика виховання / О. С. Товканець. – Ужгород, 2012. – С. 19.

аспекти проблеми девіантної поведінки та її профілактики досліджуються вітчизняними і зарубіжними вченими. Зокрема, психологічні аспекти вивчають: С. Белічева, О. Двіжона, І. Дубровіна, Н. Максимова, Е. Фром та ін.; педагогічні: В. Оржеховська, І. Парфанович, М. Рожков, В. Синьов, Д. Фарінгтон, М. Фіцула та ін.; соціальні: І. Гофман, Р. Дженкінс, І. Ковчина, Ю. Клейберг, Г. Сайко та ін.; правові: Л. Бартол, Р. Благута, О. Джужа, А. Печенюк, О. Фролова та ін.; медичні: М. Кабанов, А. Личко, В. Менделевич, Ю. Можгінський, М. Струковська та ін.

Наукові дослідження і практика свідчать, що переважна більшість молодих людей, які вчинили правопорушення чи злочин, в дитячому віці належали до так званої «групи ризику». Отже, очевидною є доцільність організації відповідної превентивної виховної роботи з цією категорією неповнолітніх.

Термін діти групи ризику все частіше використовується вітчизняними і зарубіжними вченими (А. Капська, В. Колісніченко, Дж. Колмен, Л. Олифіренко, С. Харченко та ін.), які розглядають два аспекти ризику: по-перше, це – ризик для суспільства, бо поведінка таких дітей зазвичай суперечить загальним нормам і правилам, по-друге, ризик для самих дітей (загроза їх здоров'ю, повноцінному розвитку і навіть життю).

Зазвичай діти групи ризику – це діти, які залишилися без опіки батьків, або перебувають в неблагополучних родинах, мають проблеми в моральному (іноді й фізичному чи психічному) розвитку, порушення в психологічній і соціальній адаптації, для них характерні прояви девіантної поведінки. Останнім часом до цієї групи долучилися діти, які перебували в зоні воєнних дій на Сході України. Безперечно, працювати з такими дітьми надзвичайно складно. Це – тривалий і важкий процес, адже змінити особистість дитини, яка вже має негативний життєвий досвід, негативну оцінку себе і оточуючих, нерідко перенесла різні види насильства, позбавлена батьківського тепла і ласки, відчула себе нікому не потрібною, дуже непросто. Тому ця категорія дітей вимагає спеціально організованої виховної роботи, що здійснюється педагогами, психологами, соціальними працівниками.

Оскільки відхилення в розвитку і поведінці дітей групи ризику зумовлені різними факторами (незадовільний стан здоров'я, складні життєві обставини, перенесені травми і стреси та ін.), в роботі з такими дітьми ефективним є використання технологій медико-соціальної роботи.

Медико-соціальна робота розглядається вченими як один із напрямків соціальної роботи і водночас як важливий компонент соціальної медицини, що має виражений прикладний характер. Безпосередньо становленню і подальшому розвитку інституту медико-соціальної роботи в Україні сприяло прийняття Закону України «Про соціальні послуги» (№ 966-IV від 19.06.2003 р.). Серед низки послуг, що надаються громадянам, які перебувають у складних життєвих обставинах, документом визначено соціально-медичні послуги – консультації щодо запобігання виникненню та розвитку можливих органічних розладів особи, збереження, підтримка та охорона її здоров'я, здійснення профілактичних заходів⁵⁸.

А. Мартиненко пропонує розглядати медико-соціальну роботу як мультидисциплінарну професійну діяльність медичного, психолого-педагогічного і соціально-правового характеру, спрямовану на відновлення, збереження та зміцнення здоров'я населення. Медико-соціальна робота принципово змінює комплексну допомогу в сфері охорони здоров'я, тому що передбачає проведення системних медико-соціальних впливів на більш ранніх етапах розвитку хвороби і соціальної дезадаптації, які потенційно ведуть до важких ускладнень чи інвалідності. Отже, медико-соціальна робота має не тільки виражену реабілітаційну, а й профілактичну спрямованість⁵⁹.

Особливістю медико-соціальної роботи є те, що як професійна діяльність вона формується на стику двох самостійних галузей – охорони здоров'я і соціального захисту населення. Медичні працівники на практиці часто виконують певні функції соціальних працівників. Відповідно, соціальні працівники працюють з особами, які мають психічні та фізичні патології і виступають у ролі лікарів. Таким чином, медико-соціальна робота тісно переплітається з діяльністю органів системи охорони здоров'я. Але при цьому вона не перевищує межі своєї компетенції, не претендує на виконання лікувально-діагностичних функцій, а передбачає тісну взаємодію з медичним персоналом і чітке розмежування сфер відповідальності.

Медико-соціальна робота проводиться в різних установах і закладах: медичних, соціальних, комбінованих медико-соціальних, у закладах профілактичного спрямування (пропаганда здорового способу життя, профілактика алкоголізму, наркоманії, паління та ін.).

⁵⁸ Закон України «Про соціальні послуги» (№966-IV від 19.06.2003 р.) // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003. – №45. – С. 358.

⁵⁹ Мартыненко А. В. Теория и практика медико-социальной работы: учеб. пособие / А. В. Мартыненко. – М. : Гардарики, 2007. – С. 55.

Забезпечення медико-соціальної роботи вимагає використання соціальними працівниками різних видів технологій медико-соціальної роботи, які розуміємо як сукупність прийомів, методів і впливів, спрямованих на усунення чи компенсацію обмежень життєдіяльності, підтримку і зміцнення здоров'я людини через інститути медичного і соціального страхування, соціального забезпечення, медико-соціального обслуговування тощо.

Сьогодні можна говорити про різні типи технологій, спрямованих на збереження духовного і фізичного здоров'я людини. За характером діяльності технології соціальної роботи поділяють на конкретні, вузькоспеціалізовані (спрямовані на окрему групу населення, клієнтів, наприклад, на профілактику інфікування ВІЛ чи вірусами гепатитів В, С, осіб – ін'єкційних споживачів наркотиків) та комплексні або інтегровані (мають більш універсальний характер і можуть застосовуватися в роботі з декількома чи багатьма групами клієнтів (наприклад, первинна соціальна профілактика, формування здорового способу життя, збереження здоров'я здорових людей тощо). Вузькоспеціалізовані технології поділяють на групи (залежно від сфери, основних методів і засобів упровадження): медичні (технології профілактики захворювань, корекції та реабілітації соматичного здоров'я, санітарно-гігієнічна діяльність); навчальні, що сприяють збереженню здоров'я (інформаційно-навчальні, виховні); соціальні (технології організації безпечного і здорового способу життя, профілактики і корекції девіантної поведінки); психологічні (технології профілактики і психокорекції психічних відхилень особистісного та індивідуального розвитку). До комплексних технологій відносяться: технології комплексної профілактики захворювань, корекції та реабілітації здоров'я; медико-соціальні навчальні технології, що сприяють здоров'ю; технології формування здорового способу життя.

Безперечно, реалізація будь-якої із зазначених технологій в роботі з дітьми групи ризику передбачає застосування загальних (універсальних) технологій соціальної роботи: діагностики, профілактики, медико-соціальної реабілітації, медико-соціального патронажу, медико-соціальної експертизи, медико-соціальної допомоги, корекції, терапії, консультування та ін.

Особливо важливими вважаємо технології медико-соціальної реабілітації, оскільки вони передбачають поєднання комплексних заходів впливу.

Термін «реабілітація» означає комплекс медичних, психологічних, педагогічних, професійних, юридичних заходів, спрямованих на

відновлення чи компенсацію порушених або втрачених індивідом суспільних зв'язків і відносин внаслідок змін стану здоров'я, соціального статусу, втрати близьких людей, навичок навчальної діяльності, соціальної дезадаптації, які супроводжуються стійкими розладами функцій організму, переживаннями, скоєнням злочинів тощо⁶⁰.

Медична реабілітація передбачає лікувальні заходи, спрямовані на відновлення порушених чи втрачених функцій організму особи, на виявлення та активізацію компенсаторних можливостей організму. Психологічна реабілітація – це корекція і відновлення психологічних функцій, властивостей, створення сприятливих умов для розвитку й утвердження особистості. Основний засіб – активізація власної активності і можливостей особи, подолання почуття меншовартості, формування віри у власні сили. Соціальна реабілітація має за мету відновлення соціального досвіду і встановлення соціальних зв'язків, формування адекватних норм поведінки, способів продуктивного спілкування, розширення і поглиблення соціальних контактів, соціального досвіду. Педагогічна реабілітація спрямована на відновлення або компенсацію порушених функцій організму внаслідок перебування у складних життєвих умовах чи перенесених травм, формування моральних цінностей, навичок конструктивного спілкування, позитивного досвіду соціальної поведінки, допомогу у життєвому самовизначенні. Юридична реабілітація – відновлення в правах, теж часто має місце в роботі з «дітьми групи ризику» і застосовується тоді, коли неповнолітні були несправедливо звинувачені.

Технології медико-соціальної реабілітації – це система медичних, соціально-економічних, психологічних заходів, спрямованих на відновлення здоров'я індивіда, його працездатності і соціального статусу, тобто повернення особистості до повсякденного життя у сім'ї, навчальному закладі, трудовому колективі як повноцінного члена суспільства; діагностика – це детальне вивчення результатів медичного обстеження і відповідних медичних документів, а також аналіз професійно-трудова і соціально-побутових даних про індивіда; медико-соціальна експертиза – визначення в установленому порядку потреб особи в заходах соціального захисту, на основі оцінки обмежень життєдіяльності та ін.; терапія – соціальне лікування, соціальний захист хворого, який сприяє виявленню прихованих або нереалізованих можливостей і здібностей індивіда з метою подальшої

⁶⁰ Зверева І. Д. Соціальна педагогіка: теорія і технології / І. Д. Зверева. – К: Центр навчальної літератури, 2006. – С. 169.

оптимізації його життєдіяльності; адаптація – надання допомоги у вирішенні проблем, пов'язаних з пристосуванням до нових умов життя в результаті втрати працездатності чи інвалідності, сприяння у вирішенні матеріальних проблем за рахунок реалізації власного потенціалу індивіда, включаючи навчання і працевлаштування.

У системі профілактики девіантної поведінки неповнолітніх важливе значення має медико-соціальна робота з дітьми групи ризику, які проявляють підвищену агресивність поведінки, що нерідко зумовлює різні девіантні прояви. У процесі нашого дослідження було виявлено, що понад 70 % неповнолітніх (учнів загальноосвітніх шкіл і професійно-технічних училищ), схильних до девіантної поведінки, проявляють ознаки агресивності. Агресія – цілеспрямована деструктивна поведінка людини, яка суперечить суспільно встановленим нормам і завдає іншим фізичної шкоди чи спричиняє психологічний дискомфорт⁶¹. Розрізняють такі види агресії, як фізичну, вербальну, пряму, опосередковану, активну, пасивну та ін. Відомі зарубіжні вчені А. Бандура і Р. Уолтерс виокремлюють також асоціальну агресію⁶², яка дуже часто спостерігається у поведінці підлітків групи ризику.

Аналіз наукової літератури дає можливість визначити певні групи неповнолітніх, для яких характерна підвищена агресивність.

1. Неповнолітні зі стійким комплексом аномальних, аморальних, примітивних потреб, які мають деформовану систему цінностей і відносин, прагнуть тільки до споживчого життя. Їм властиві егоїзм, байдужість до переживань інших, відсутність авторитетів, цинізм, озлобленість, грубість. У їх поведінці переважає фізична агресивність.

2. Неповнолітні з деформованими потребами і цінностями, які мають більш-менш широке коло інтересів, відрізняються загостреним індивідуалізмом, бажають зайняти привілейоване становище за рахунок утиску слабких і молодших. Прагнення до застосування фізичної сили виявляється у них ситуативно і тільки щодо слабших від них.

3. Неповнолітні з конфліктом між деформованими і позитивними потребами. Їм властиві однобічність інтересів, брехливість. У їх поведінці переважають непряма і вербальна агресія.

4. Неповнолітні, які характеризуються слабо деформованими потребами за відсутності певних інтересів і дуже обмеженим колом

⁶¹ Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – С. 10.

⁶² Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия (пер. с англ.) / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М.: Апрель Пресс, 1999. – С. 9.

спілкування, відрізняються відсутністю волі, недовірливістю, мстивістю.

Існують різні теорії, які пояснюють виникнення агресивності у підлітків: теорія (З. Фрейд, К. Лоренц, А. Адлер), згідно з якою агресивність має генетичні корені і дана кожному як захисна інстинктивна реакція. Агресивність не змінна, генерується спонтанно, безперервно і спрямована на інші об'єкти (у тому числі на людей) з метою їх підкорення чи завоювання; фрустраційна теорія (Дж. Доннард, Л. Берковіц та ін.) розглядає агресивність як ситуативний процес, один із виходів із фруструючої ситуації; теорія соціального навчання (А. Бандура, А. Басс) пояснює агресивність як поведінку, засвоєну в процесі соціалізації через спостереження і засвоєння відповідного способу дій та соціальне підкріплення.

На нашу думку, серед різноманітних взаємозв'язаних причин, що зумовлюють прояви агресивної поведінки, можна виокремити такі: індивідуальний чинник, що діє на рівні психобіологічних передумов асоціальної поведінки; психолого-педагогічний чинник, що виявляється в дефектах шкільного і сімейного виховання; соціально-психологічний чинник, що розкриває несприятливі особливості взаємодії неповнолітнього зі своїм найближчим оточенням в родині, колективі, на вулиці.

В організації медико-соціальної роботи з дітьми, схильними до агресії, основною установкою є визнання самоцінності і унікальності особистості кожного учня. Це положення визначає позицію вчителя, соціального педагога, психолога, медика стосовно неповнолітніх і передбачає: визнання їх права на власну точку зору (власне «Я»); надання права вибору (альтернативи) у вирішенні життєвих ситуацій; співробітництво (партнерство) дорослого і неповнолітнього в діяльності. Інша важлива установка – це позитивне сприйняття особистості з опорою на позитивні очікування (авансування). Позитивні або негативні очікування реалізуються через прогноз вчинків і регулюються системою заохочень і покарань. Відомо, що негативні очікування рідко сприяють позитивному розвитку особистості.

Необхідно також враховувати індивідуально-психологічні особливості неповнолітніх. У дітей однієї вікової групи широко диференціюються психофізіологічні особливості, зв'язані з функціонуванням нервової системи. Це відмінності в темпі життєдіяльності, пластичності нервових процесів. Як правило, вчителі і соціальні педагоги навчальних закладів найчастіше орієнтуються на вікові норми розвитку. Разом з тим при оцінці індивідуального ходу

розвитку особистості жорстка орієнтація на норму неприйнятна. Для визначення об'єктивного підходу до конкретного учня, крім вікових і функціональних норм розвитку, необхідно враховувати ситуативні зміни.

Медико-соціальна робота з неповнолітніми повинна бути зорієнтована на: зниження рівня особистісної тривожності; навчання прийнятних способів вираження свого гніву; оволодіння технікою самоконтролю над негативними емоційними станами, розвиток навичок саморегуляції; формування конструктивних поведінкових реакцій у проблемних ситуаціях; розвиток емпатії і адекватного рівня самооцінки. Важливим у цій роботі є своєчасне виявлення учнів з високим рівнем прояву агресії з метою включення їх у систему корекційних впливів: впровадження у роботу психологічної служби навчального закладу заходів щодо створення умов формування навичок адекватної самооцінки підлітків, толерантного способу взаємодії з оточуючими, вибору ціннісних орієнтирів, що сприяли б особистісному зростанню неповнолітніх; підтримка прагнення до вдосконалення; заохочення самостійності, відповідальності; створення ситуацій успіху в навчанні; відсутність агресивних форм взаємодії з неповнолітніми з боку дорослих, демонстрація доброзичливості у відносинах, взаємодовіри та поваги.

Останнім часом серед молоді, включаючи неповнолітніх, значного розповсюдження набуло вживання алкоголю, наркотиків, інших психоактивних речовин. Цей вид поведінки має назву «адиктивна поведінка». Неповнолітніх з такою поведінкою правомірно віднести до «групи ризику». Деякі вітчизняні і зарубіжні вчені (А. Гоголева, Н. Максимова, Н. Медж, О. Пилипенко, Р. Стейнтон та ін.), вважають, що цей термін доцільно вживати щодо алкоголізму, токсикоманії, наркоманії як видів девіантної поведінки, але до переходу їх у хворобу. Оскільки надмірне вживання алкоголю, наркотиків стимулює, як правило, різні антисуспільні прояви (бродяжництво, жебрацтво, хуліганство, злочинність), то актуальність проблеми адиктивної поведінки стає цілком очевидною і вимагає відповідної реакції суспільства загалом і спеціальних соціальних, медичних, психологічних служб зокрема.

Наркоманія – це хворобливий стан, зумовлений хронічною інтоксикацією внаслідок зловживання наркотичними засобами, який характеризується психічною і фізичною залежністю, потребою в повторному багаторазовому вживанні психоактивних засобів⁶³.

⁶³ Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / За заг.ред. І. Д. Звереві. – Київ, Сімферополь : Універсум, 2013. – С. 151.

Прийом наркотиків спричиняє зміну функціонування організму загалом, серйозно ускладнює діяльність внутрішніх органів, центральної і вегетативної нервової системи.

Результати досліджень показують, що значна частина підлітків і молодих людей, які вживають наркотики, мають особистісні проблеми^{64, 65}. Вони з тривогою і невпевненістю дивляться в майбутнє, не мають чітких життєвих планів, часто опиняються в життєвих ситуаціях, які здаються їм безвихідними, і тоді починають вживати алкоголь (майже 30%) і наркотики (майже 10 %). Вони вважають, що батьки і вчителі дають занижену оцінку їх особистісним якостям і тільки друзі можуть їх адекватно оцінити. У віці 14-16 років щодо ставлення до наркотиків серед молоді можна виокремити 3 групи: 1) Вживають наркотики і цікавляться ними. Їх хвилюють питання, зв'язані із зниженням ризику при вживанні наркотиків без наявності вираженої залежності. Вживання наркотиків вважається ознакою вільної людини. Серед членів такої групи багато лідерів. 2) Радикальні противники. Ті, які самі ніколи не вживають наркотиків і не хочуть дозволити робити це своїм друзям. Багато членів такої групи вважають вживання наркотиків ознакою слабості і неповноцінності. 3) Чітко не визначились у своєму ставленні до вживання наркотиків. Значна частина з них може почати вживати наркотики під впливом друзів і знайомих.

Поширення наркоманії набуває все більше загрозливих масштабів. Зазвичай, з кожних 3 осіб-наркоманів, які перебувають на лікуванні, хворобу вдається призупинити тільки в одного, а приблизно третина з тих, які проходили лікування, змушені лікуватися повторно, оскільки кількість рецидивів у наркоманів дуже висока.

Якщо порівнювати рівень розповсюженості наркоманії серед підлітків з рівнем алкоголізації, то на сьогоднішній день наркоманія посідає перше місце за швидкістю розповсюдження. Як відзначають вітчизняні вчені В. Оржеховська та Л. Габора, щорічно на облік береться понад 10 тисяч осіб, з яких понад 600 підлітки⁶⁶.

Безперечно, з молоддю, яка схильна до зловживання наркотиками, повинна проводитися комплексна медико-соціальна робота.

Особливе місце в процесі медико-соціальної роботи, як засвідчує аналіз зарубіжної і вітчизняної наукової літератури, належить

⁶⁴ Максимова Н. Ю., Толстоухова С. В. Соціально-психологічний аспект профілактики адиктивної поведінки підлітків та молоді / Н. Ю. Максимова, С. В. Толстоухова. К.: Либідь, 2000. – 200 с.

⁶⁵ Молодість и наркотики (социология наркотизма) / Под ред. В. А. Соболева. – Харьков : Торсинг, 2000. – 432 с.

⁶⁶ Оржеховська В. М., Габора Л. І. Збереження репродуктивного здоров'я неповнолітніх: навчально-методичний посібник / В. М. Оржеховська, Л. І. Габора. – К.: «ХІК», 2004. – С. 122.

профілактиці захворювань, яка передбачає первинну, вторинну і третинну її форми.

Первинна профілактика – це робота з популяцією умовно здорових людей, у якій існує визначена кількість осіб, що належать до групи ризику. У цей контингент можуть входити молоді люди, які вже пробували наркотики чи мають друзів, що вживають наркотики; особи з генетичною схильністю до психічних захворювань або особи, котрі перебувають в несприятливих сімейних чи соціальних умовах і т.п. Первинна профілактика – це система дій, спрямована на формування позитивних стресостійких форм поведінки з одночасною зміною вже сформованих порушених форм.

Вторинна профілактика спрямована на популяцію осіб, у яких поведінка ризику вже сформована. До цієї групи відносяться особи, що вживають наркотики, але без сформованої фізичної залежності. Вторинна профілактика – це система дій, спрямована на зміну вже сформованих дезадаптивних форм поведінки і позитивний розвиток особистісних ресурсів і особистісних стратегій. Третинна профілактика — це профілактика рецидивів. Вона спрямована на групу осіб, що мають залежність від наркотиків чи інших психоактивних речовин і бажають припинити їхнє вживання. Третинна профілактика має за мету зменшення ризику поновлення вживання наркотиків та активізацію особистісних ресурсів, що сприяють адаптації до умов середовища і формуванню соціально-ефективних стратегій поведінки. Загальними цілями первинної, вторинної і третинної профілактики є: допомога в усвідомленні форм власної поведінки; розвиток особистісних ресурсів і стратегій з метою адаптації до вимог середовища чи зміни дезадаптивних форм поведінки на адаптивні. Мета первинної профілактики – зниження попиту на наркотики й інші психоактивні речовини серед населення, зменшення числа осіб, що входять у групу підвищеного ризику; вторинної – зниження захворюваності наркоманією; третинної – зменшення важких негативних медико-соціальних наслідків зловживання психоактивними речовинами.

При проведенні профілактики необхідно враховувати, що формування індивідуальних установок стосовно вживання наркотиків відбувається з дитинства. Тому дуже багато залежить від сім'ї, яка є основним інститутом соціалізації дитини. Профілактика наркоманії в сім'ї повинна базуватися на знанні батьками факторів ризику розвитку наркоманії, її причин. Вона передбачає вміння батьків дати переконливі і вичерпні відповіді дітям на питання, які у них можуть виникнути стосовно наркотиків.

На жаль, сьогодні далеко не всі батьки готові до цього, тому вчені наголошують на доцільності проведення просвітницької роботи серед батьків з питань профілактики наркоманії та алкоголізму серед молоді.

Профілактичну спрямованість повинні мати всі предмети шкільної програми з метою сформувати в учнів механізми самозахисту, «внутрішнього вартового». Інформація, яка пропонується підліткам в процесі профілактичної роботи, повинна бути об'єктивною, правдивою, але разом з тим достатньо переконливою, щоб довести реальну загрозу життю молодих людей внаслідок вживання ними наркотиків.

Важливим питанням сьогодення є створення неформальних громадських об'єднань, клубів, організацій, мережі анонімних консультативних пунктів, функціями яких було б надання допомоги підліткам, батькам, педагогам з питань дії психоактивних речовин на організм, пошук і рекомендації антинаркотичних альтернатив, консультації з питань здорового способу життя. Такі центри вже існують в деяких містах. Заслуговує уваги надання допомоги тим, хто вже потрапив у наркотичну залежність Тут основним завданням є утримання підлітка від подальшого залучення до вживання більш сильних наркотиків і перетворення його на хронічного наркомана.

Ефективність лікування тих, які вживають наркотики порівняно недавно, залежить насамперед від того, наскільки сама особа зацікавлена в припиненні вживання наркотиків. Якщо такої установки нема, результативність роботи може виявитися низькою.

Умовно всіх наркоманів, які проходять лікування, поділяють на три групи: 1) наркомани з певним досвідом вживання психоактивних речовин, які усвідомлюють свою залежність і бажають покінчити з таким станом; 2) наркомани-початківці, які ще не усвідомлюють небезпеки свого становища; 3) наркомани, які вже певний час вживають наркотики, у значної частини з них проявляється залежність, проте вони не бажають цього визнавати.

Саме третя група є найбільш проблемною і, на жаль, найбільш численною. Серед них дуже часті рецидиви захворювання, адже після курсу лікування вони знову потрапляють в коло товаришів, які вживають наркотики. Такі групи підлітків, як правило, дуже агресивно ставляться до тих, хто хоче вийти з їх компанії і перестати вживати наркотики.

Профілактично-виховна робота з підлітками і молоддю, які вже прилучилися до вживання наркотиків, досить складна, що пояснюється тим, що тут доводиться вступати в протистояння з таким сильним фактором, як почуття задоволення, отриманого після вживання

наркотиків і бажання знову це відчувати. У роботі з такими особами необхідно вирішувати низку завдань : формування критичної оцінки стосовно вживання наркотичних речовин; виховання відчуття небезпеки в зв'язку з вживанням наркотиків (відомо, що наркотик через відчуття насолоди, полегшення, ейфорії, які виникають безпосередньо в процесі його вживання, формує позитивне ставлення, позитивний ефект як передумову майбутньої залежності, тому завданням профілактичної роботи є формування негативного ефекту стосовно наркотику і обставин, в яких відбулося знайомство з ним; допомога в прийнятті рішення про необхідність лікування; підтримка в несприятливих життєвих ситуаціях.

Послідовність розв'язання цих завдань повинна визначатися залежно від ступеню розвитку наркоманії, глибини соціальної деформації особистості, інших індивідуальних характеристик підлітка.

Метод дискредитації наркоманії дає позитивні результати стосовно осіб, які епізодично вживають наркотики і ще здатні прислухатися до аргументів. Ефективним в профілактичній роботі з цією категорією осіб є і метод переконання, оскільки вони ще не втратили здатності критично оцінювати свої дії, прогнозувати їх наслідки, передбачати відповідальність.

У результаті аналізу наукового доробку учених (Л. Габора, В. Лісовський, А. Личко, В. Оржеховська та ін.) можна виокремити основні умови ефективності профілактичної роботи з підлітками, схильними до вживання наркотичних речовин. Так, перша умова і, на нашу думку, основна – це своєчасність проведення профілактичних заходів. При здійсненні ранньої профілактики слід особливу увагу звернути на тих, хто епізодично вже вживає наркотичні речовини, адже саме з цього, зазвичай, починається прилучення підлітка до систематичного вживання наркотиків і перетворення його на хронічного наркомана. Оптимальним моментом початку профілактичної роботи з тими, які вже є залежними, вважається період після проходження ними першого лікування в медичному закладі. Тут важливо не дозволити підлітку знову спробувати наркотик, оберігати його від впливу друзів, які вживають наркотики і хизуються цим. Другою важливою умовою ефективності профілактичної роботи з підлітками є наявність відповідних знань з проблеми наркоманії і вікової, педагогічної психології, педагогіки. Часто виникають такі ситуації, коли ефективність профілактичної роботи низька саме через відсутність належної підготовленості батьків, вчителів, психологів, соціальних працівників. Іноді досвідчений педагог, психолог, який на професійно високому рівні може працювати з підлітком, виявляється

малокомпетентним у проблемі вживання психоактивних речовин та наслідків цього. У таких випадках його авторитет мало допомагає, тому що підліток прагне почути конкретні факти, аргументи, які би переконали його в небезпеці захоплення наркотичними речовинами. Однією з умов ефективності профілактичної роботи є проведення її на партнерській основі, яка передбачає взаємодію вихователя і вихованця, творчу співпрацю, а не намагання придушити будь-які спроби дискусії силою авторитету старшого. Важливою умовою ефективності профілактичної роботи з підлітками і молоддю є також емоційна зацікавленість в долі тих, хто вживає наркотики. Ця зацікавленість повинна бути підкріплена конкретними діями (наприклад, працевлаштування, налагодження здорових відносин в сім'ї). Велике значення має індивідуалізація заходів, які проводяться з профілактичною метою. Вплив повинен бути максимально конкретизованим, спрямованим на конкретного підлітка, який може сильно відрізнятись від інших підлітків, схильних до вживання наркотиків. Безперечно, необхідною умовою ефективною профілактичної роботи є її комплексність, тобто використання всіх можливих впливів, співробітництво різних установ і закладів : медичних, педагогічних, оздоровчо-профілактичних, органів внутрішніх справ, соціальних служб, громадських організацій тощо.

Таким чином, медико-соціальна робота з дітьми групи ризику є невід'ємною складовою профілактики девіантної поведінки неповнолітніх. Вона забезпечується спільними зусиллями педагогів, психологів, соціальних працівників, медиків.

2.5. Консультування у соціальній роботі з підлітками груп ризику девіантної поведінки

Складні трансформаційні процеси, що відбуваються нині в українському суспільстві, супроводжуються дезінтеграцією ціннісно-нормативної системи та розповсюдженням внаслідок цього різних девіацій – таких, як алкоголізм, наркоманія, ігроманія, суїцидальна поведінка, бродяжництво, правопорушення тощо. Девіантною вважається поведінка, що відхиляється від норм моралі, прийнятих у суспільстві на певному даному рівні соціального і культурного розвитку, і веде за собою санкції: ізоляцію, покарання, лікування та інші форми осуду. Вона проявляється у вигляді незбалансованості психічних процесів, неадаптивності, порушення процесу самоактуалізації, або у вигляді ухилення від морального та естетич-

ного контролю за власною поведінкою. Причому такі порушення поведінки не обумовлені нервово-психічними захворюваннями⁶⁷.

Зростання девіантних форм поведінки, особливо серед дітей і молоді як найбільш вразливих соціально-демографічних груп, становить загрозу для стабільності, безпеки і прогресу суспільства. Молоде покоління є носієм фізичного, інтелектуального та духовного потенціалу, від якого залежить подальший суспільний розвиток. Тож запобігання, раннє виявлення, локалізація асоціальних явищ в дитячому і молодіжному середовищі, зведення до мінімуму їх негативних наслідків та створення умов для формування соціально-позитивної спрямованості особистості є пріоритетним напрямом діяльності фахівців, чия професійна діяльність пов'язана з дітьми і молоддю, в тому числі соціальних працівників.

Серед усіх вікових груп найвищі ризики формування девіантної поведінки мають підлітки. Саме на цьому віковому етапі життєвого циклу людини відбувається швидкий фізіологічний розвиток, гормональна перебудова організму, якісні зрушення у розвитку самосвідомості, рефлексії, пошук шляхів самореалізації та самоствердження. Девіації відображають негативне ставлення підлітків до соціального середовища, соціальних норм, традицій, впливають на мотивацію їхніх вчинків, ставлення до себе та суспільства. Споживча орієнтація, посилення індивідуальних цінностей, відчуження від дорослих, зневіра та байдужість до всього, відчуття всездозволеності, пасивне ставлення до навчання, шкідливі звички, захоплення азартними іграми, втечі з дому, – є типовими проявами девіантної поведінки в підлітковому середовищі, що зазвичай переростає в аморальний чи протиправний спосіб життя⁶⁸.

Серйозність проблем, з якими стикається індивід, визначається не лише віком, але й особливостями соціального середовища, у якому відбуваються процеси соціалізації. Тому у певних категорій підлітків ризики формування девіантної поведінки є значно вищими. До таких груп належать діти: які залишились без батьківського піклування; із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах; із сімей, які потребують соціально-економічної і соціально-психологічної підтримки; з проявами соціальної та психолого-педагогічної

⁶⁷ Клейберг Ю. А. Психологические основы девиантного поведения подростков // Девиантология : хрестоматия / автор-сост. Ю. А. Клейберг. – СПб. : Речь, 2007. – С. 66.

⁶⁸ Волошенко М. О. Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників до профілактично-корекційної роботи з підлітками девіантної поведінки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Волошенко Марина Олександрівна. – Рівне : НУВГП, 2016. – С. 5.

дезадаптації; з проблемами у розвитку, які не мають різко вираженої клініко-патологічної характеристики⁶⁹.

Формування девіантної поведінки, відповідно до теорії І. Гофмана⁷⁰, проходить в декілька етапів.

На першому етапі проблеми сімейного неблагополуччя – такі, як насилля та агресія, брак уваги до дитини, нехтування її інтересами і потребами, емоційне напруження і конфлікти, використання непедагогічних дій, відсутність матеріальних умов, асоціальна поведінка батьків тощо, призводять до соціальної дезадаптації.

На другому етапі відбувається залучення підлітка у девіантні групи і субкультури. Нове співтовариство пропонує ідентифікаційні зразки та аргументи для нейтралізації механізму внутрішнього контролю, сформованого попереднім соціальним досвідом.

На третьому етапі розпочинається засвоєння підлітком норм, цінностей, стереотипів поведінки нового соціального середовища, девіантних ролей. Особистість переживає кризу соціальної ідентичності, їй доводиться робити серйозний вибір між «нормальним» світом і його цінностями та цінностями субкультури, під впливом якої підліток перебуває. Девіантна кар'єра на цьому етапі може перерватись, якщо будуть задоволені потреби дитини в увазі, турботі, підтримці, допомозі у вирішенні її проблем, або ж продовжиться, якщо вони будуть знехтувані.

На четвертому етапі відбувається стигматизація і виключення індивіда з «нормального» суспільства, його відторгнення від домінуючих норм і цінностей, розрив соціальних зв'язків з ним. Особистість, опинившись в такій ситуації, перебудовує свою систему цінностей, повністю ідентифікує себе із субкультурою, приймає соціальну роль, визначену стигмою.

У підлітків, що належать до груп ризику девіантної поведінки, обмежені або відсутні можливості ділитися своїми почуттями, приймати самостійні рішення, змінювати відносини із найближчим оточенням та навколишньою реальністю. Неможливість задовольнити свої потреби, самоствердитись і відновити самооцінку соціально прийнятними способами призводить до використання девіантних моделей поведінки: агресії, насилля, вживання алкоголю, наркотиків тощо. Девіантна поведінка підлітків, з одного боку, зумовлена

⁶⁹ Столяренко О. В. Корекція поведінкових відхилень дітей групи ризику як особливий напрям діяльності класного керівника / О. В. Столяренко, Ю. В. Сулима // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія. – 2014. – Вип. 41. – С. 136.

⁷⁰ Гофман І. Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гофман. – М.: КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2000. – 304 с.

психологічними особливостями підліткового віку (особистісною нестабільністю, підлітковими реакціями, акцентуаціями характеру тощо), а з іншого – є засобом психологічного захисту і підвищення самоповаги в умовах сімейного неблагополуччя, конфліктів з оточенням та психологічних проблем.

Оскільки девіантна поведінка відображає передовсім соціально-психологічний статус особистості підлітка, діяльність з її попередження та подолання повинна поєднувати соціальні та психологічні аспекти втручання.

Значним потенціалом у вирішенні проблеми девіантної поведінки підлітків володіє консультування. Воно спрямоване на допомогу клієнту у вирішенні проблем, пов'язаних із соціалізацією, оптимізацією соціальних функцій, соціальним вихованням, виробленням соціальних норм життєдіяльності і спілкування⁷¹. Сутність консультативної допомоги полягає у наданні зрозумілої, достовірної, вичерпної інформації, що сприяє осмисленню проблемної ситуації, пошуку ефективних шляхів її вирішення, прийняття рішення і в кінцевому результаті – зміні поведінки.

Консультування розглядають як метод, технологію і стратегію надання допомоги. Як метод воно є сукупністю прийомів та способів, застосування яких веде до досягнення поставленої мети, і може використовуватись самостійно або разом з іншими методами як складова технології для виконання окремих завдань діяльності. Наприклад, у технології профілактики наркотичної залежності у підлітків метод консультування може бути використаний для інформування про наслідки вживання наркотиків (інформаційне консультування), формування мотивації до відмови від їх вживання (мотиваційне консультування) тощо.

Як технологія консультування становить узгоджену і впорядковану послідовність операцій, які забезпечують вирішення завдань певної консультаційної проблеми. Наприклад, завданнями технології консультування дезадаптованих підлітків можуть бути: визначення рівня та чинників дезадаптації (діагностичне консультування); надання соціально-психологічної допомоги з метою подолання кризових станів особистості (кризове консультування) або підтримки на етапі змін у поведінці (підтримуюче консультування); формування навичок спілкування та взаємодії з оточуючими (навчальне консультування) тощо. Для вирішення поставлених завдань

⁷¹ Пожидаєва О. В. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до консультативної діяльності у процесі вивчення фахових дисциплін: автореф. канд. пед. наук : 13.00.05 / О. В. Пожидаєва – К.: Київський ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. – С. 9.

можуть використовуватись методи соціологічні (спостереження, анкетування, аналіз документів, біографічний метод) і психолого-педагогічні (метод прикладу, інструктування, рольові ігри, домашні завдання) тощо. Технологічно процес консультування проходить певні стадії: дослідження проблеми, двомірного визначення проблемної ситуації (досягнення однакового її розуміння консультантом і клієнтом); встановлення шляхів вирішення проблеми; складання плану; його реалізація; оцінку ступеня вирішення проблеми; узагальнення досягнутих результатів.

Як стратегія консультування – це загальна модель, план дій, необхідних для досягнення поставлених цілей діяльності на основі діагностики проблемної ситуації. По суті стратегія є технологію, що містить елементи невизначеності і пошуку на ключових етапах консультаційного процесу. Зважаючи на загальний характер стратегії, поняття «консультування» ми вживатимемо у значенні методу або технології.

Нині в Україні соціальне консультування застосовується фахівцями усіх соціальних служб, установ, організацій, які працюють з дітьми і молоддю. Мова йде про центри соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, служби у справах дітей, центри соціально-психологічної допомоги, загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, спеціальні загальноосвітні школи для дітей та молоді, які потребують корекції фізичного та розумового розвитку, тощо. Наближенню послуг консультативної допомоги до підлітків груп ризику сприяє використання ними таких форм роботи, як вуличне консультування, мобільні консультативні пункти, телефонне та інтернет-консультування.

Консультування груп ризику девіантної поведінки, зокрема підлітків, здійснюється у руслі стратегії нормалізації. На відміну від стратегії соціального контролю, яка тривалий час домінувала у соціальній роботі з особами девіантної поведінки, вона спрямована не на жорсткий нагляд, перевиховання та ресоціалізацію таких осіб, а на попередження девіацій та зменшення їх негативних наслідків. Стратегія нормалізації орієнтована на легалізацію найменш небезпечних соціальних відхилень, пом'якшення покарань, покращення ставлення суспільства до груп девіантної поведінки, налагодження співпраці з ними та попередження їх соціального виключення, ізоляції та стигматизації. У кризових умовах функціонування суспільства, коли механізми соціального контролю втрачають свою дієвість і зростають темпи та масштаби поширення

девіацій, стратегія нормалізації є більш ефективною. Надання консультативної допомоги особі, схильній до девіантної поведінки, на основі стратегії нормалізації, включає: інформування; навчання навичкам подолання труднощів; допомогу в аналізі проблем; пошук шляхів вирішення проблемної ситуації.

У діяльності соціального працівника з попередження девіантної поведінки підлітків консультування використовується на усіх рівнях (первинна, вторинна і третинна) профілактики, проте його обсяг, завдання, зміст та об'єкти мають певні відмінності.

Зазначимо, що тріадична система профілактики була розроблена для класифікації превентивних заходів у сфері громадського здоров'я. У 1964 р. Дж. Каплан запропонував використовувати поняття первинної, вторинної і третинної профілактики для позначення запобіжних заходів, спрямованих на зменшення кількості нових випадків захворювань, зниження рівня їх поширення на тих, хто перебуває під загрозою або на ранніх стадіях розвитку захворювання, або ж на зменшення їх руйнівного впливу⁷². Такий підхід до розуміння і класифікації превентивних заходів спричинив критику з боку окремих дослідників. Так, С. Бейкер і М. Шоу⁷³ стверджують, що вторинна та третинна профілактика – це не профілактика, а відновлення, а змістом третинної профілактики, на думку Дж. Албі⁷⁴, є лікування.

Дж. Романо і С. Хайдж профілактичними називають заходи, спрямовані на зниження захворюваності, поширення та вплив проблемної поведінки. До таких заходів вони також включають дії, спрямовані на досягнення особистого благополуччя, та соціальні і політичні ініціативи, метою яких є покращення середовища проживання, навчання, діяльності, дозвілля. Превентивні заходи, на їх думку, можуть реалізуватися на одному або декількох рівнях:

1) заходи, які попереджують формування проблемної поведінки. Вони відповідають традиційному розумінню первинної профілактики і є більш ефективними для запобігання фізичних розладів, ніж соціальних і психологічних проблем;

2) заходи, спрямовані на відтермінування проблемної поведінки. Як правило, вони стосуються дітей і підлітків. Зважаючи на ступінь схильності молодих людей до ризикованої поведінки та

⁷² Romano J. L. Prevention and counseling psychology: Revitalizing commitments for the 21st century / J. L. Romano, S. M. Hage // *The Counseling Psychologist*. – 2000. – Vol. 28(6). – P. 739.

⁷³ Baker S. B. Improving counseling through primary prevention / S. B. Baker, M. C. Shaw. – Merrill Publishing Company, 1987. – P. 36.

⁷⁴ Albee G. W. Preventing psychopathology and promoting human potential / G. W. Albee // *American psychologist*. – 1982. – Vol. 37(9). – P. 1043.

експериментування, нереалістично очікувати, що профілактичні програми зведуть такі прояви до мінімуму;

3) заходи, спрямовані на мінімізацію негативних наслідків девіантної поведінки. З одного боку, такі заходи можна трактувати як третинну профілактику, оскільки їх метою є припинення девіантної поведінки і подолання її наслідків. З іншого боку, вони спрямовані на запобігання захворюванням, які можуть бути спровоковані девіантною поведінкою. З цієї точки зору їх можна розглядати як первинну профілактику;

4) заходи, спрямовані на підвищення обізнаності, зміну ставлення і поведінки. Прикладом таких заходів є програми навчання життєво важливим навичкам, управління стресом тощо. Вони є своєрідним «щепленням» від шкідливої та руйнівної поведінки;

5) заходи, спрямовані на підтримку інституційної, суспільної та державної політики, яка сприяє фізичному та емоційному благополуччю. Це системні втручання, спрямовані на зміну середовища проживання, навчання, дозвілля задля попередження девіантної поведінки. Прикладами заходів цього рівня є заборона реклами алкоголю або куріння у громадських місцях тощо⁷⁵.

Перші три рівні профілактичних заходів відповідають первинній, вторинній і третинній профілактиці. Два останні рівні концептуально вписуються у підхід, спрямований на зменшення шкоди. Програми зменшення шкоди забезпечують зниження рівнів прояву, показників та загроз, які підвищують вразливість особи або активізують фактори, які забезпечують захист від несприятливих чинників. Вони реалізуються на індивідуальному, груповому та суспільному рівнях для зменшення негативних біологічних, психологічних та соціальних наслідків девіацій. Прикладами є програми обміну голочками для споживачів ін'єкційних наркотиків або безкоштовної роздачі презервативів для молоді.

Первинна профілактика девіантної поведінки спрямована на попередження відхилень, створення сприятливого соціального середовища для життєдіяльності у рамках існуючої системи соціальних норм, надання допомоги у вирішенні соціально-психологічних та правових проблем. Завдання первинної профілактики найефективніше реалізуються в інформаційно-просвітницькій діяльності, складовою яких є консультування. Проте у чистому вигляді таку діяльність консультуванням назвати не можна, оскільки проблема ще не існує.

⁷⁵ Romano J. L. Prevention and counseling psychology: Revitalizing commitments for the 21st century / J. L. Romano, S. M. Hage // *The Counseling Psychologist*. – 2000. – Vol. 28(6). – P. 739-741.

Недостатня ефективність програм первинної профілактики, на думку зарубіжних авторів^{76, 77}, зумовлена тим, що важко встановити прямі зв'язки між девіантною поведінкою і чинниками, що її зумовлюють. Такі зв'язки опосередковані багатьма ситуативними факторами, на відміну від фізичних розладів, етіологія яких встановлена і зрозуміла. Наприклад, складно дати однозначну відповідь на питання, що призводить до домашнього насилля або чому підлітки починають вживати наркотики. У кожному окремому випадку сукупність причин, що призвела до таких ситуацій, буде різною. Профілактичні заходи цього рівня не дають належних результатів й через ускладнення політичного, соціально-економічного становища в країні, зростання майнового розшарування суспільства, зниження культурного та морально-етичного рівня населення. У зв'язку з цим виникає необхідність у заходах вторинної і третинної профілактики, спрямованих на попередження соціального виключення дітей і молоді «груп ризику» девіантної поведінки.

Основними завданнями вторинної профілактики у роботі з підлітками груп ризику девіантної поведінки є: формування мотивації до зміни дисфункціональної ризикованої поведінки на адаптивну; опанування активними стратегіями поведінки, спрямованими на задоволення потреб та вирішення проблем адекватними, соціально прийнятними способами; розвиток особистісних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій.

Вирішення завдань вторинної профілактики, що спрямована на дітей груп ризику, забезпечується завдяки використанню технології консультування. На цьому етапі вже з'являються передумови і/або прояви девіантної поведінки, і консультативна допомога полягає в тому, щоб налагодити ефективний процес соціалізації особистості та повернути її до соціально адаптивного способу життя.

Третинна профілактика орієнтована на підлітків, які вже мають відхилення у поведінці, тому на цьому етапі на перший план виходять соціально-психологічна терапія і реабілітація. Поряд із названими технологіями консультування може використовуватись для вирішення проблем, зумовлених девіантною поведінкою підлітків – таких, як складні міжособистісні відносини, проблеми самореалізації та неадекватної самооцінки, проблеми з законом тощо. Проте пріоритетним завданням консультативної діяльності соціального

⁷⁶ Baker S. B. Improving counseling through primary prevention / S. B. Baker, M. C. Shaw. – Merrill Publishing Company, 1987. – P. 214.

⁷⁷ Romano J. L. Prevention and counseling psychology: Revitalizing commitments for the 21st century / J. L. Romano, S. M. Hage // The Counseling Psychologist. – 2000. – Vol. 28(6). – P. 740.

працівника на цьому етапі є попередження вторинної девіантності, до якої, за теорію І. Гофмана, призводить дискримінація і стигматизація, котра знаменує початок формування девіантної кар'єри підлітка. Метою консультування у рамках третинної профілактики є попередження соціального виключення.

Загроза «випасти» із звичного «нормативного» соціального середовища та опинитися в ізоляції або у маргінезі суспільства існує на кожному етапі соціалізації, від дитинства до старості. Проте якщо для дорослих ситуація соціальної дезадаптивності є тимчасовою і виникає внаслідок зміни соціального середовища або статусу, то для неповнолітніх вона може мати постійний характер. Ризики соціального виключення підлітка збільшуються на кожному з етапів розвитку девіантної поведінки. Тому очевидно, що проблема соціального виключення повинна розглядатись у нерозривній єдності з його профілактикою, в тому числі засобами соціального консультування.

Здійснений аналіз особливостей консультування як складової соціальної роботи на різних рівнях профілактики девіантної поведінки підлітків свідчить, що воно застосовується як метод діяльності у первинній і третинній профілактиці та як окрема технологія – у вторинній і третинній профілактиці. Метою консультування підлітків груп ризику є допомога у подоланні соціальної дезадаптації і попередження їх соціального виключення. Її ефективному досягненню сприяють наступні чинники: інтегративний характер консультування, що полягає в поєднанні психологічного, педагогічного, юридичного консультування; наявність розвинутої мережі соціальних служб, специфічних форм надання консультативних послуг – таких, як мобільні консультативні пункти, вуличне консультування, телефонне та інтернет-консультування та спеціалізованих видів (мотиваційне, кризове, підтримуюче тощо); наданням підлітку рівноцінної ролі у консультативному процесі разом з консультантом через залученням у процес прийняття рішень, які впливають на його життя, участь в процесах аналізу, планування, реалізації та оцінки ефективності допомоги.

2.6. Теоретичний аналіз проблеми прояву позитивних девіацій як фактору відхилення від соціальної норми

В умовах соціальної нестабільності поведінка людини часто знаходиться за межами звичних соціальних норм, тому на сучасному етапі суспільного розвитку наявна тенденція у поширенні відхилень

від стандартів, а будь-яке відхилення від встановленої норми загрожує стабільності суспільства. Такі відхилення називаються девіацією.

У свою чергу соціальна норма – це необхідний і відносно стійкий елемент соціальної практики, що виконує роль інструмента соціального регулювання і контролю. «Соціальна норма, – відзначає Я. Гілінський, – визначає історично сформовану в конкретному суспільстві межу, міру, інтервал припустимі (дозволеної чи обов'язкової) поведінки, діяльності людей, соціальних груп, соціальних організацій»⁷⁸. Соціальна норма знаходить своє втілення (підтримку) у законах, традиціях, звичаях, тобто у всьому тому, що стало звичкою, міцно ввійшло в побут, у спосіб життя більшості населення, підтримується суспільною думкою, відіграє роль «природного регулятора» суспільних і міжособистісних відносин.

Певним фактором відхилення від загальноприйнятих та соціальних норм і ціннісних орієнтацій є девіантна поведінка (від лат. *deviatio* – відхилення, ухилення поведінки). Дана проблема є фундаментальною для багатьох галузей соціальної науки і практики (соціології, антропології, психології, економіки, педагогіки). У таких сферах професійної діяльності, як соціальна робота і соціальна педагогіка, девіантна поведінка є однією з ключових проблем, від адекватного розуміння і вирішення яких залежить успішність найважливіших напрямків соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи, пов'язаних з ресоціалізацією особистості. Ряд авторів вважають, що позитивна девіація – це ненормативне відхилення у поведінці особистості, яке хоч і сприймається багатьма як незвичайне, дивне, нестандартне, але у тій чи іншій мірі не викликає засудження чи несхвалення.

Межі між позитивним і негативним у девіантній поведінці рухливі в часі та просторі соціумів. Найбільш прийнятним при розмежуванні норми і девіації вважається так званий статистично-адаптаційний підхід, за якого «норма» являє собою: щось середнє, усталене, що не виділяється з загалу; щось найбільш пристосоване до навколишнього середовища. Відповідно під соціальним підходом до девіантної поведінки, слід розуміти відхилення у поведінці, небезпечні для суспільства, громад та людей. У цьому контексті етичною «нормою-ідеалом» не завжди вважається, що солідарність людей – це норма, а класова боротьба – відхилення від неї. Таким чином, проблема норми є міждисциплінарною проблемою, коріння якої лежать в загальнобіологічних закономірностях психічного розвитку людини та

⁷⁸ Гілінський Я. И. Социология девиантности (новеллы и перспективы) / Я. И. Гилинский // Социологические исследования. – 2009. – № 8. – С. 70–73.

її психосоціальних особливостях, а також в етико-філософських нормах.

Здебільшого девіації відносять до різних соціальних паталогій, оскільки, у свідомості людей вони мають стійке негативне значення і розуміння. При цьому наявний беззаперечний факт, що відхилення від норми можливі як «вниз» так і «вгору». З цього випливає, що девіація може бути як негативною, так і позитивною. До негативних девіацій відносять такі явища та поведінку, що мають деструктивний характер як для самої особистості, так і для суспільства в цілому. Позитивними девіаціями називають ті відхилення, які носять позитивний життєтворчий характер: креативність, талант, геніальність, соціальна творчість, героїчні вчинки, самопожертву, надмірну старанність, відданість, загострене почуття жалості (співчуття).

У цьому контексті девіантна поведінка особистості і виступає феноменом соціальної реальності, та разом з тим є недостатньо вивченою в науковому контексті. Я. Гілінський першим з вітчизняних дослідників звернув увагу на творчий, позитивний характер девіації. «Девіації (флуктуації в неживій природі, мутації – в живій) є загальною формою, механізмом, способом мінливості, а отже, і життєдіяльності, розвитку кожної системи»⁷⁹.

Вивчення девіантних явищ в рамках численних наукових підходів і теорій переважно присвячено характеру й особливостям негативних девіацій. У зарубіжній науці психологія девіантної поведінки склалась як самостійна наукова дисципліна, однак в нашій країні перебуває на шляху розвитку. В. Пятунін зробив спробу систематизувати різнопланові дослідження девіантної поведінки. Цікавим є положення: «Якщо є суспільство з своїми законами і мораллю, то обов'язково повинні бути люди, які їх порушують, інакше таке суспільство перестане розвиватися, а то і зовсім існувати»⁸⁰.

Дослідження проблеми позитивних девіацій особистості, таких як творчість і креативність, талант і геніальність, життєвий шлях і свобода творчої особистості, висвітлена в численних працях зарубіжних (О. Вейнінгер, Ф. Ніцше, А. Шопенгауер) і вітчизняних філософів (М. Бердяєв, Б. Вишеславцев, В. Розанов, В. Соловйов, П. Флоренський, Н. Хамітов).

Дослідженням різних аспектів позитивної девіації зайняті філософи, соціологи, психологи, історики, педагоги, письменники:

⁷⁹ Гілінський Я. И. Социология девиантности (новеллы и перспективы) / Я. И. Глиньский // Социологические исследования. – 2009. – № 8. – С. 70–73.

⁸⁰ Пятунин В. А. Девиантное поведение несовершеннолетних: современные тенденции. М: РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия». – 2010. – С. 124.

Дж. Беккер, П. Ганнушкін, Ф. Гальтон, В. Ключевський, Т. Рібо, Дж. Холтон, Л. Фейхтвангер та інші. Різні аспекти творчості досліджували такі українські науковці як А. Канарський, В. Моляко, В. Николко, Р. Позінкевіч і ін.

Позитивні девіації є постійним супутником прогресивних змін соціальних систем. Творчість, креативність, новаторство є позитивними девіаціями, що забезпечують розвиток сучасного соціуму, мотивують і спрямовують творчу поведінку особистості. Сукупність певних факторів, що впливають на особистість, з одного боку, можуть сприяти повній реалізації її творчого потенціалу, однак з іншого – на кожному кроці виникають непередбачені перешкоди, здатні порушити, загальмувати, придушити розвиток креативності особистості як прояву позитивної девіантності. У даний час не викликає сумніву твердження, що позитивні девіації є провідною силою соціального прогресу та особистісного зростання кожної людини, адже фактично без позитивних проявів девіантної поведінки соціальні структури можуть занепасти. Саме тому творчість окремих особистостей можна розглядати як позитивну девіантність (Григорій Сковорода, Альберт Ейнштейн, Сальвадор Далі, Жан-Поль Сартр та багато інших). Позитивні девіації також є невід’ємною частиною людської духовності і умовою особистої свободи людини, виступаючи тим самим як соціальний механізм, що протистоїть регресивності в розвитку суспільства⁸¹.

Розуміння значущості позитивних девіацій для суспільного розвитку зумовлює необхідність всебічного вивчення особливостей і специфіки цієї категорії. У цьому контексті багато вчених вважають, що девіантна поведінка вносить у розвиток суспільства як дисонанс, так і підтримує прогресивні дії: творчість, креативність, жертвовність, працелюбність, щирість, прагнення висловити правду – усіх їх відносять до прикладів позитивних девіацій, а поведінку, що виходить за рамки здорового глузду і навіть закону – до негативних.

Аналізуючи форми девіантної поведінки з точки зору філософії, соціології, психології хотілося б звернути увагу на тому, що як позитивні девіації так і негативні потребують широкого наукового осмислення і трактування, так як особистість більш схильна поводитись конформно «як всі», згідно із загальноприйнятими стандартами, оскільки зацікавлена в позитивній оцінці соціумом своєї поведінки. Позитивні девіації завжди стоять біля витоків чогось абсолютно творчого і нового, унікально і самобутнього, креативного.

⁸¹ Сминщикова Э. В. Позитивные девиации как фактор прогрессивного развития личности в современном социуме: Дисс. ...канд. юрид. наук. – Краснодар. – 2012. – С. 5.

А це в свою чергу спонукає людину породжувати незвичайні ідеї, знаходити оригінальні рішення, відхилятися від традиційних схем мислення і поведінки, загалом бути творчою, креативною, геніальною, і як результат – виявляти позитивні девіанції.

Розглянемо деякі аспекти проявів творчих можливостей, потенціалу, здібностей та креативності і геніальності як вияву позитивних девіацій та фактору відхилення від соціальної норми.

Дослідження проблеми творчості вимагає чіткої диференціації аспектів вивчення особистості та глибокого опрацювання теоретичних основ побудови структури особистості, що є одним із найактуальніших завдань сучасної психології творчості. Ці міркування зафіксовані в дослідженнях В. Давидова. Визначальним критерієм особистості вчений вважає наявність в суспільного індивіда творчих можливостей. Такий же висновок сформував вітчизняний психолог О. Ткаченко.

Людина, що має творчий потенціал, вже є особистістю. Так вважає й В. Давидов, зазначаючи, що характерною психологічною рисою є показник рівня розвитку індивіда, його потреба в активному творенні. Ця потреба зумовлює інші потреби предметно-речового характеру, спрямовані на споживання. Експериментальні дані психології творчості підтверджують це положення. В. Давидов стверджує, що створення картини взаємопов'язаних психологічних рис «ідеальної» особистості є одним із основних завдань досліджень. Необхідність структуризації творчих якостей, здібностей індивіда усвідомили й у загальнопсихологічному напрямі вивчення девіантності особистості як суб'єкта творчої діяльності.

Сучасна наука, як зазначає М. Ярошевський, у ХХ столітті відмовилася від твердження про унікальність творчого акту й творчої особистості. Науковці переконані, що здатність до творчості та креативності закладена в кожній людині, яка реалізує її неоднаковою мірою в різних умовах.

У психології поняття «креативність» найчастіше пов'язують із поняттям «творчість» і розглядають як особистісну характеристику. Л. Виготський зазначає, що розвиток особистості відбувається упродовж життя людини, а творчість є одним із найважливіших критеріїв особистості, оскільки в процесі життя розвивається уява як внутрішній механізм, що забезпечує вияв творчості. Креативність – характеристика особистості, що свідчить про здібність до творчості. Науковець, досліджуючи психологію творчості, вказує на необхідність вияву й розвитку здібності до створення нового, незважаючи на те, чи буде це створене якою-небудь річчю зовнішнього світу, чи відомим настроєм розуму або відчуття .

Відмітні міркування має С. Рубінштейн, який трактує творчість як діяльність: «творити щось нове, оригінальне, що до того входить не лише в історію розвитку самого творця, але й в історію розвитку науки, мистецтва тощо»⁸².

Зокрема, В. Петровський для характеристики механізму творчої активності застосував принцип надситуативної активності. Науковець визнав здатність суб'єкта підніматися над рівнем вимог ситуації, ставити цілі, надлишкові з погляду вихідного завдання. За допомогою цього суб'єкт долає зовнішні й внутрішні обмеження – так звані «бар'єри» діяльності. Таким чином, творча активність В. Петровським витлумачується як надлишкова діяльність стосовно стимулу, що характеризується самостійністю вибору об'єкта мислення, виходом за межі завдання, перетворенням завдання й стимулу, тобто творчість є не стимульованою ззовні, перетворювальною й пошуковою активністю.

Д. Богоявленська також визначає креативність як ситуативно-нестимульовану активність, що виявляється в прагненні вийти за норми, межі окресленої проблеми. Дослідниця стверджує, що креативний тип особистості властивий усім новаторам, котрі мають займатися різними видами діяльності. Д. Богоявленська пропонує в ролі системноутворювального чинника творчості інтелектуальну активність, яка є інтегральною освітою, властивістю цілісної особистості, що відображає процесуальну взаємодію інтелектуальних і мотиваційних компонентів системи в їхній єдності й забезпечує здатність особистості до продуктивної діяльності, що ситуативно не стимулюється⁸³.

У своїх емпіричних дослідженнях творчої активності Л. Єрмолаєва-Томіна визначила вибірковість її вияву, що залежить від форм, змісту завдання, від його трудності й провокації на самостійність рішення. Під час спроби виділити «креативогенні» риси характеру, порівнюючи дві групи з високим і низьким рівнями творчої активності, а одже і проявів позитивної девіантності. У даному контексті було з'ясовано, що перша група має значно вищу варіативність і неповторність у поєднанні індивідуальних

⁸² Рубинштейн С. Л. Принцип творческой самодеятельности (к философским основам современной педагогики) / С. Л. Рубинштейн // Вопросы психологии. – 1986. – № 4. – С. 101–108.

⁸³ Богоявленская Д. Б. О предмете и методе исследования творческих способностей / Д. Б. Богоявленская // Психологический журнал. – 1995. – № 5. – С. 115–123;

Богоявленская Д. Б. Одаренность и проблемы ее идентификации / Д. Б. Богоявленская // Психологическая наука и образование. – 2000. – № 4. – С. 5–13;

Богоявленская Д. Б. Исследование творчества и одаренности в традициях процессуально-деятельностной парадигмы / Д. Б. Богоявленская // Основные современные концепции творчества и одаренности. – М. : Мол. гвардия, 1997. – 416 с.

особистісних якостей, ніж друга. У дослідженні когнітивних процесів обох випробовуваних груп була виявлена вища перцептивна активність в особистостей із вищою творчою активністю. Оптимальними для розвитку творчого мислення є, з одного боку, конкретність і повнота сприйняття, а з іншого – бачення можливих трансформацій об'єкта й внесення творчого початку в акт сприйняття. У результаті комплексних досліджень не вдалося визначити «генеральний» чинник, що визначає міру творчої активності⁸⁴.

Таким чином, вияв творчої активності та креативності особистості не пов'язаний із соціальними умовами її виховання, не має детермінації й не залежить від типовості чи не типовості особистісних рис та виявів девіантності. Єдиними загальними межами творчо активних людей та їхньої креативності є яскраво виражена індивідуальність та емоційна гнучкість.

Представники гуманістичної психології звертали увагу на креативність як альтернативну діяльність особистості, що є відхиленням від норми та виступає в свою чергу виявом позитивної девіантності. А. Адлер пропонував розглядати креативність «Я» у свободі вибору між альтернативними життєвими стилями й цілями. Хоч цілі можуть ініціюватися спадковістю й культурними чинниками, мета виникає все ж завдяки креативній силі індивідуальності.

А. Маслоу вважав, що за допомогою самоактуалізації особистість виявляє інтегрованість і долає розщепленість. Епізоди самоактуалізації особистості зумовлюють її відкритість суспільству, досконалість і спонтанність, гумористичність, трансцендентність. Креативність є однією з важливих характеристик самоактуалізації і разом з тим виявом позитивної девіантної поведінки. Науковець розуміє креативність як якість, що може бути застосована в будь-якій життєвій ситуації. Згідно з його міркуваннями, креативність – це якість, що властива всім від народження, але яку втрачають під впливом середовища, соціуму, норм та правил. Головну роль у детермінації креативної поведінки, на думку А. Маслоу, відіграють мотивації, цінності, особистісні риси. Основними ознаками творчої особистості науковець уважав когнітивну обдарованість, чутливість до проблем, незалежність думок.

Натомість представники психоаналізу наголошували, що в основі творчості лежить процес індивідуалізації, тобто поступового відокремлення індивідуальної свідомості від колективного

⁸⁴ Ермолаева-Томина Л. Б. Исследование факторов, детерминирующих индивидуальные различия в проявлении творческой активности / Л. Б. Ермолаева-Томина // Психология творчества. – 1990. – № 2. – С. 117–130.

несвідомого. З. Фрейд стверджував, що креативність базується на процесі сублімації, який спричинений сильним сексуальним збудженням, що з'являється від джерел сексуальності, знаходить вихід і використання в інших ділянках, зокрема у творчості. Е. Фромм трактує поняття «креативність» як здатність дивуватися й пізнавати, уміння знаходити рішення в нестандартних ситуаціях, націленість на відкриття нового й здібність до глибокого усвідомлення свого досвіду⁸⁵.

Креативність пов'язана з позитивним афектом, а тому ми можемо стверджувати, що вона і є виявом позитивної девіантності. Установлено, що його причиною є підвищення рівня дофаміна, який підсилює когнітивну гнучкість і полегшує вибір різних когнітивних позицій. Це дає змогу людині поглянути на ситуацію з різних боків. Учені, що досліджують цю проблему, відзначають, що творчі люди поведуться так, як діти, і саме діти є відповідно девіантносхильними.

Геніальність (від лат. *genius*-дух) є вищою мірою творчих проявів особистості, що виражається в творчості, і має вагомое значення для суспільства. Ці прояви можуть мати різні міри відхилення – як в позитивну, так і негативну сторону. Поняття девіантності обіймає відхилення від існуючих соціальних норм, а розуміння генієм, його таланту – це поєднання різних психічних станів особи і його творчих переконань та прагнень, що породжуються у процес відхилення від усталених норм та правил.

Американський соціолог Дж. Беккер, досліджуючи проблему геніальності та творчих здібностей особистості, визначає генія, як «людину, обдаровану від народження надзвичайними здібностями творчої уяви, оригінального мислення, винахідливістю, здатністю відкривати нове, і ці погляди затверджують уявлення про генія як про особистість, що протистоїть нормам, правилам, традиціям, наслідуванням встановленого порядку. Геній, на відміну від талановитої людини, не задовольняється повторенням і синтезом існуючих знань, але, рухомий таємничою і незборимою потребою, прагне до оригінальності»⁸⁶.

Категорії творчості, креативності і геніальності поступово стають ключовими для розуміння та розкриття сутності позитивної девіації як фактору відхилення від соціальних норм.

Кордони творчості особистості та її креативності, геніальності охоплюють дії від нестандартного вирішення простого завдання до

⁸⁵ Фромм Е. Революція надії / Е. Фромм // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: хрестоматія / [упоряд. В. Лях; пер. С. Кошарний та ін.]. – К., 1996. – С. 135–192.

⁸⁶ Гальтон Ф. Наследственность таланта: законы и последствия. – М.: Мысль, 1996. – С.115.

створення об'єктивно нового в певній діяльності – це говорить про специфічні індивідуальні якості особистості. Сама природа творчості спонукає особистість до девіантних форм поведінки в житті. Межа між позитивною і негативною девіантністю проходить через особистість, дотримання або відхилення нею суспільних правил та соціальних норм, у нашому випадку відхилення від норм і породжує творчість, креативність, і як результат геніальність⁸⁷.

Саме у цьому контексті слід звернути увагу на те, що відхилення в напрямі обдарованості в певній сфері часто супроводжується проявом девіантної поведінки в повсякденному житті, яка і вимагає позитивно орієнтованої профілактики. Обдарована, креативна особистість виявляється здебільшого непристосованою до соціальних реалій життя не здатна правильно розуміти і оцінювати вчинки та поведінку інших людей, проявляє надситуативну активність, спонтанність, наївність, трансцендентальність, стає залежною від думок і поведінки інших та як результат – невідповідною до труднощів повсякденного життя і адекватного сприйняття соціальних норм.

Якщо при делінквентній поведінці спостерігається протистояння у взаємодії з реальністю, то при поведінці, пов'язаній з творчістю, креативністю та іншими проявами обдарованості, можна спостерігати ще один з проявів девіантної поведінки – ігнорування реальності. Особистість існує в реальності («тут і тепер») й одночасно як би живе у власній реальності, не роздумуючи «об'єктивної реальності». Людина розцінює реальний світ як щось незначне, несуттєве і тому не бере жодної участі у взаємодії з ним, не реагує на стиль емоційного ставлення до вчинків і поведінки оточуючих, при цьому вона перебуває у відчуженому стані. Обов'язкові контакти з соціумом сприймаються у цьому випадку обдарованою особистістю як необов'язкові, тобто такі, що є неважливими для особистісного розвитку, оскільки вся її внутрішня складова поглинута творчо-креативним актом.

Саме тому позитивні девіантні прояви можуть виявлятися у наступних клінічних формах: агресії; аутоагресії (суїцидальній поведінці); зловживанні речовинами, що викликають стан зміненої психічної діяльності (алкоголізм, наркотизація, тютюнопаління); порушенням харчової поведінки (переїдання, голодування); аномалії сексуальної поведінки; психологічному захопленні («трудоголізм», колекціонування, «параноя здоров'я», фанатизм – релігійний,

⁸⁷ Гишинский Я. И. Творчество как позитивная девиантность / Под общ. ред. д.ю.н., проф. Я. И. Гишинского и д.ю.н., проф. Н. А. Исаева. – СПб.: ООО Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2015. – 279 с.

спортивний, музичний); надціннісні психопатологічні захоплення («філософська інтоксикація», клептоманія); характерологічні та патохарактерологічні реакції (емансипації, групування, опозиції); комунікативні девіації (аутизація, надмірна комунікативність, конформізм); аморальну поведінку.

Усі ці форми можуть бути обумовлені позитивним типом девіантної поведінки, тому в цьому випадку і слід обирати позитивно спрямовану профілактику, яка націлена на посилення захисних факторів особистості, виховання особистісно розвиненої, стійкої до впливу зовнішніх негативних чинників людини, здатної протистояти множинним факторам ризику та надмірним захопленням творчістю.

За визначенням С. Савченко, позитивно спрямована профілактика орієнтується не на проблему і її наслідки, а на потенціал здоров'я людини, що захищає від виникнення проблем, освоєння і розкриття ресурсів психіки і особистості, підтримки молодого людини допомогу їй в самореалізації. Як вважають В. Кулганов і В. Белов, позитивність повинна полягати в тому, що профілактична робота повинна приносити радість учасникам, створюючи атмосферу перспективи здорового стилю життя, сприяти максимальному розкриттю кращих людських якостей та особистісному дозріванню в активній творчій життєвої позиції. А. Колеченко визначає мету позитивно спрямованої профілактики як формування стратегічної мотивації (далеких перспектив) та формування рис соціально успішної особистості яка вдосконалюється у процесі творчої діяльності, здатної самостійно справлятися з виявами девіантної поведінки та власними труднощами і життєвими проблемами⁸⁸.

Профілактика позитивних проявів девіантної поведінки – це комплекс заходів, спрямованих на попередження клінічних форм девіантних проявів поведінки. Основними принципами позитивно спрямованої профілактики девіантної поведінки, зокрема її клінічних проявів, ми можемо означити такі: науковості, соціальної активності, системності, комплексності, життєтворчості, а умовами успішної їх реалізації в процесі профілактичної роботи є комплексність, послідовність, диференційованість, своєчасність виконання⁸⁹.

Науково-аналітичний зміст процесу прояву позитивних девіацій визначає завдання профілактики клінічних форм девіантних проявів поведінки: конструктивний і змістовний аналіз накопиченого наукою і

⁸⁸Гишинский Я. И. Творчество как позитивная девиантность / Под общ. ред. д.ю.н., проф. Я. И. Гишинского и д.ю.н., проф. Н. А. Исаева. – СПб.: ООО Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2015. – 279 с.

⁸⁹ Сминщикова Э. В. Позитивные девиации как фактор прогрессивного развития личности в современном социуме: дисс. ... канд. юрид. наук. – Краснодар. – 2012. – С. 5.

практикою досвіду профілактики девіантної поведінки; діагностування і прогнозування умов, причин і факторів, які обумовлюють виникнення девіантних проявів; визначення шляхів і способів педагогічної профілактики девіантної поведінки у обдарованих особистостей; вибір та розробка різних методів педагогічної профілактики націлених на самовиховання та самоконтроль; формування позитивного ставлення до різновидових проявів особистісної життєтворчості; залучення до культурно-масової, оздоровчої роботи та здійснення контролю вільного часу.

Існують різні форми профілактичної роботи націлені на попередження клінічних форм проявів девіантної поведінки, це зокрема: організацію соціального середовища; інформування; активне соціальне навчання соціально-важливих навичок; організацію діяльності, альтернативної девіантній поведінці; організацію здорового способу життя у тому числі і морально-інтелектуального; активізацію особистісних ресурсів, мінімізацію негативних наслідків девіантної поведінки. Їх комплексне використання призведе до нівелювання та попередження клінічних форм проявів девіантної поведінки обдарованої особистості.

У свою чергу на творчість, креативність і геніальність, як вияв позитивних девіацій впливають соціальні фактори, серед яких ми виокремлюємо суспільно-культурні, традиційно-ментальні, освітньо-родинні, які об'єднують суспільні норми і стандарти, звичаї й традиції, навчально виховне та родинно-сімейне середовище⁹⁰. З огляду на це зауважимо, що вияв творчо-креативної дії особистості зумовлює її позитивну девіантність, що в свою чергу виступає відхиленням від соціальних норм. Девіантність творчо обдарованих, креативних і геніальних особистостей, допомагає зрозуміти себе і навколишній світ, насолоджуватися життям; змінювати соціальні норми, формувати нові суспільні устрої, а наукові відкриття сприяють прогресу різних суспільних сфер життєдіяльності і життєтворчості.

Теоретичний аналіз проблеми прояву позитивних девіацій як фактора відхилення від соціальної норми засвідчує, що позитивні девіації особистості необхідно розуміти як соціально-духовний феномен, що суперечить суспільним нормам та певною мірою, потребує профілактики і корекції. Окрім того, позитивні девіації особистості можуть мати інтеграційні наслідки для соціального життя суспільства, оскільки здатні стати прикладом групової солідарності, каталізатором суспільних змін, видозміною соціальних норм.

⁹⁰ Петришин Л. Й. Формування креативності майбутніх соціальних педагогів: теоретико-методичний аспект: монографія / Л. Й. Петришин. – Т. : Астон, 2014. – 400 с.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВНОГО СЕРЕДОВИЩА

3.1. Соціально-психологічні особливості формування субкультурних девіацій у дітей та підлітків

Процес соціалізації індивіда розгортається (і має оцінюватися) як за лінійною логікою нарощування просоціальних орієнтацій останнього під впливом соціуму, так і за логікою нелінійною, що може виявлятися у формі неприйняття ним застарілих соціальних норм або тих, які суттєво розбігаються з його життєвими диспозиціями. Нелінійності соціалізувальному процесові може надавати ускладнений фізіологічний і психологічний статус індивіда, ті чи ті його залежності (ігрова, наркотична тощо), якась особлива позиція батьків, вихователів, наставників, релігійний вплив, вплив дитячої та молодіжної субкультур тощо. Така нелінійна активність тих, кого соціалізують, і тих, хто соціалізує, може порушувати налагоджену систему соціалізації, але нерідко саме вона є важливою умовою вдосконалення, оновлення і розвитку цієї системи¹.

Зауважимо, що в період різких зламів у суспільстві часто порушується єдність буття і свідомості, виникає невідповідність взаємодії суб'єктів і соціальних інститутів, неадекватність соціальної політики і моралі. Розмитість норм, ослаблення соціальної регуляції спотворює духовні і культурні підвалини. Відбувається розрив між прагненням до швидкого зростання матеріального добробуту і відсутністю важелів саморегуляції, заснованих на високій культурі, духовності. Тому в періоди, коли суспільні відносини зазнають суттєвих трансформацій, збільшується можливість проявів девіантної поведінки.

Проблема девіантної поведінки та її корекції завжди була важливою у педагогіці, психології, кримінології, але останнім часом вона набуває масового характеру. Девіація, девіантна поведінка займають свою особливу нішу серед психологічних феноменів. Вони існують поряд з такими явищами, як психічна хвороба, патологічний стан, невроз, психосоматичні розлади тощо. Названі феномени

¹ Татенко В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір : монографія / Віталій Татенко. – К.: Міленіум, 2017. – 184 с.

розглядаються з точки зору медичної норми на осі «здоров'я – хвороба». Девіантна поведінка не може розглядатись з позицій патопсихології або дефектології, оскільки вона виражає соціально-психологічний статус особистості на осі «соціалізація – дезадаптація – ізоляція»².

Девіантна (відхильна) поведінка – це поведінка індивіда або групи, яка не відповідає загальноприйнятим нормам, внаслідок чого відбувається порушення цих норм³.

У психологічній енциклопедії⁴ вказано, що девіантна поведінка – це дії людини (девіанта), які порушують офіційно встановлені в суспільстві чи неофіційні в певній соціальній групі моральні і правові норми, що призводять до її покарання, ізоляції, виправдання або лікування... Іноді для характеристики відхилень у поведінці використовують терміни «делінквентна поведінка» (протиправна, злочинна, кримінальна поведінка) або «асоціальна поведінка» (антисуспільна). Ці терміни не рівнозначні. Поняття «девіантна поведінка» є найширшим і охоплює ці два поняття. До того ж зазначимо, що перші прояви відхильної поведінки іноді спостерігаються в дитячому та підлітковому віці і пояснюються відносно низьким рівнем інтелектуального розвитку, незавершеністю процесу формування особистості, негативним впливом сім'ї та найближчого оточення, залежністю підлітків від вимог групи та прийнятих у ній ціннісних орієнтацій. Девіантна поведінка у дітей та підлітків часто є засобом самоствердження, виражає протест проти реальної або надуманої несправедливості дорослих. Відхильна поведінка може поєднуватись з досить хорошим знанням моральних норм, що вказує на необхідність формування у досить ранньому віці моральних звичок.

Загалом виокремлюють такі рівні розвитку девіантної поведінки⁵:

- поведінка, що є несхвалюваною іншими (епізодичні витівки, каверзи, бешкетництво);
- поведінка, що осуджується іншими (періодичні витівки, бешкетництво);
- морально негативні прояви і вчинки;

² Юринець О. О. Лекції з основ корекційної педагогіки / О. О. Юринець. – Віртуальна електронна бібліотека Володимир-Волинського педагогічного коледжу. – 02 лютого 2013. – Режим доступу: http://vvpk.at.ua/index/pochatkova_osvita/0-8.

³ Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) [Електронний ресурс] / упор.: В. Г. Панок, Ю. А. Луценко – К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. – С. 23.

⁴ Психологічна енциклопедія / [Автор-упорядник О.М. Степанов]. – К. : «Академвидав», 2006. – С. 254.

⁵ Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки: Курс лекцій [Електронний ресурс] / О. І. Бондарчук. – К. : МАУП, 2006. – С. 14. – Режим доступу : <https://subject.com.ua/pdf/24.pdf>.

- делінквентна поведінка;
- злочинна поведінка;
- деструктивна поведінка тощо⁶

Проблему девіантної поведінки аналізували такі науковці, як О. Бондарчук, З. Білоусова, О. Двіжова, О. Дроздов, М. Кікалішвілі, Н. Максимова, Л. Міщик, М. Скок, В. Татенко, Т. Титаренко, М. Фіцула, С. Яковенко та ін. Вони виділяють такі **фактори ризику девіантної поведінки**⁷.

Біологічні: наслідки спадковості; вплив природного середовища; порушення роботи ферментативної та гормональної систем організму; вроджені психопатії; мінімальні мозкові дисфункції внаслідок органічного враження головного мозку.

Психологічні: акцентуації характеру; інфантилізм; підвищений рівень тривожності; різноманітні реакції (емансипації, групування з друзями, відмови, компенсації, захоплення (хобі); задоволення почуття цікавості; потяг до самоствердження; потреба змінити психічний стан у стресовій ситуації.

Соціально-економічні: зниження життєвого рівня населення; майнове розшарування суспільства; обмеження соціально схвалених способів заробітку; безробіття; доступність алкоголю та тютюну.

Соціально-педагогічні: зростання кількості сімей з конфліктними та асоціальними стилями виховання.

Соціально-культурні: нівелювання морально-етичних цінностей, рівня культури населення; поширення кримінальної субкультури; руйнування духовних цінностей; наростання числа неформальних об'єднань, в яких домінує культ сили; пропаганда в засобах масової інформації насильницьких та безвідповідальних стереотипів поведінки.

Залежно від способів взаємодії з реальністю та порушенням тих чи інших норм суспільства **прояви девіантної поведінки** поділяються на **5 видів**⁸:

⁶ Кікалішвілі М. В. Девіантна поведінка: поняття та ознаки / М. В. Кікалішвілі // Вісник Академії адвокатури України. – 2011. - № 3(22). – С. 115.

⁷ Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) [Електронний ресурс] / упор.: В. Г. Панок, Ю. А. Луценко – К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. – С. 23-24.

⁸ Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) [Електронний ресурс] / упор.: В. Г. Панок, Ю. А. Луценко – К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. – С. 24.

Делінквентний вид девіантної поведінки – сукупність протиправних вчинків та злочинів, які не відповідають формально зафіксованим соціальним та юридичним нормам.

Адиктивний вид девіантної поведінки – поведінка, що зумовлюється залежністю від різних хибних пристрастей.

Патохарактерологічний вид девіантної поведінки – поведінка, що зумовлюється патологічними змінами характеру, що сформувалися в процесі виховання.

Психопатологічний вид девіантної поведінки – ґрунтується на психопатологічних симптомах та синдромах – це прояви тих чи інших психічних порушень та захворювань.

Девіантна поведінка, що ґрунтується на суперцінностях – це виявлення обдарованості, таланту, геніальності в якійсь сфері діяльності, які виходять за рамки звичайного, нормального сприйняття.

За С. Сарануловою, проявами девіантної поведінки можна вважати наступні⁹ :

- *Алкоголізм та наркоманія* як прояви девіантної поведінки.
- *Агресія* як форма прояву девіантної поведінки.
- *Суїциди* як крайня форма відхилення у поведінці.

Характеризуючи вікові особливості девіантної поведінки особистості, слід зазначити, що у дошкільному віці говорити про девіантну поведінку як таку не доводиться через відсутність стійких моральних переконань у дітей. Разом з тим саме у цей період закладаються перші уявлення про добро і зло, моральні норми, загалом, перший досвід спілкування із соціумом, особливості якого закладають специфіку самосприйняття, ставлення дитини до себе, до інших, до моральних норм. Уже 3-4-річна дитина здатна певним чином організовувати власну поведінку (в простих формах). У цьому віці можуть виявитися розв'язність, зухвальство, ледарство, пожадливість, безцеремонність, брехливість тощо як сигнали майбутніх відхилень у процесі соціалізації дитини. При цьому за ступенем негативних наслідків розрізняють *неслухняність* як найпоширенішу в дитячому віці форму опору вимогам і проханням батьків, моральним нормам суспільної поведінки, що проявляється у витівках, бешкетництві тощо; облудність (спочатку як прояв фантазування особливого складу психіки дошкільника, що не переслідує мети скривдити когось, пізніше – свідоме ухиляння від істини з непорядною метою, через страх перед покаранням тощо), *дитячий негативізм* (впертість,

⁹ Саранулова С. Неординарна та девіантна поведінка дітей / С. Саранулова // Світло. – 2001. – № 1. – С. 43-45.

примхливість, недисциплінованість), *проступок* – навмисне порушення вимог дорослого, можливо, і без злого умислу, але з усвідомленням, що це погано, яке поступово може стати повторюваним¹⁰.

Термін девіантна поведінка можна застосовувати щодо дітей тільки з 9-10- річного віку, оскільки в більш ранньому віці самоконтроль та необхідні уявлення про соціальні норми відсутні. Так, не можна назвати девіантною поведінку трирічної дитини, яка повторює десь почуті нецензурні слова¹¹.

Девіантна поведінка поєднується з хорошим знанням норм моралі та законів. Але розуміння того, що так поводитись не можна, не зупиняє індивіда, який обрав саме такий спосіб самоствердження.

Девіантна поведінка найбільш яскраво проявляється у підлітковому віці і пояснюється порівняно невисоким рівнем інтелектуального розвитку, особистісною незрілістю, залежністю від вимог групи і прийнятих в ній ціннісних орієнтацій, наявністю великої кількості суперечностей соціально-психологічного характеру у цьому віковому періоді. Девіантна поведінка у підлітків може виступати у якості засобу самоствердження, протесту проти дорослих. Девіантні підлітки часто виявляють цілий ряд особливостей, які свідчать про значні емоційні порушення. Вони, як правило, імпульсивні, дратівливі, запальні, агресивні, конфліктні.

Найбільш повною та зручною є класифікація девіацій О. Змановської, за якою виділяється дві групи: *деструктивна* (антисоціальна та асоціальна поведінка) та *аутодеструктивна* (адиктивна та суїцидна поведінка). Вчена виділяє **чотири основні групи причин**, які зумовлюють протиправну поведінку, і відповідні типи делінквентної особистості, а саме: *ситуативний, субкультурний, патопсихологічний, антисоціальний*¹².

На думку О. Дронової¹³, девіантна субкультура утворює своєрідний психологічний простір, який має тенденцію до самовідтворення і розширення за рахунок зовнішнього іміджу, кримінальної «романтики», спрощених взаємостосунків. Девіантна

¹⁰ Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки: Курс лекцій [Електроний ресурс] / О. І. Бондарчук. – К. : МАУП, 2006. – С. 32. – Режим доступу <https://subject.com.ua/pdf/24.pdf>

¹¹ Юринець О. О. Лекції з основ корекційної педагогіки / О. О. Юринець. – Віртуальна електронна бібліотека Володимир-Волинського педагогічного коледжу. – 02 лютого 2013. – Режим доступу: http://vvpk.at.ua/index/pochatkova_osvita/0-8.

¹² Змановская Е. В. Девиантология: (психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед / Е. В. Змановская. – М. : Издательский центр «Академия», 2003. – 288 с.

¹³ Дронова О. С. Девіантна субкультура неповнолітніх як чинник їх агресивної поведінки / О. С. Дронова // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т. XI, Ч. 4. – К., 2009. – С. 94-102.

субкультура виглядає привабливою для багатьох неповнолітніх, оскільки вони не мають достатньої для самостійного життя сформованості, значного життєвого досвіду, здатності відрізнити зовнішню атрибутику від сутності, опозиційно реагують на втручання дорослих у їхнє життя. У ній вигадливо поєднуються елементи злочинної (тюремної, блатної, злодійської) субкультури, які посідають домінуюче становище, і звичайної підлітково-юнацької культури (вірність друзям, романтика любовних переживань, пристойні уподобання та способи проведення дозвілля, тютюнопаління тощо).

Якщо психічний розвиток індивіда розгортається в умовах і під впливом асоціального оточення, то цінності цього оточення сприймаються ним як норма, привласнюються і відтворюються у поведінці. Таким чином формується *субкультурний* тип делінквентної особистості.

Дитина одразу після народження опиняється в стані повної залежності від соціального оточення, що сприяє формуванню потреби в афіляції, тобто прагнення бути прийнятою, захищеною, отримувати і надавати допомогу. З двох місяців дитина потребує постійного контакту з батьками; починаючи з 2-3 років виключно важливим регулятором поведінки для неї стає схвалення дорослого; потреба у контактах з однолітками примушує дошкільника вчитись поступатись, стримуватись, розуміти і враховувати інтереси інших. Привертають увагу діти, які не прагнуть заслужити похвалу, не переживають провини, не шкодують про свої вчинки. Таким чином проявляється схильність до соціопатії, яка, розвиваючись, може призвести до делінквентності. Причини соціопатії є різними¹⁴.

Втечі з дому та бродяжництво. Бродяжництво є однією з крайніх форм аутсайдерства. Соціальні аутсайдери – це люди, які через об'єктивні або суб'єктивні причини не змогли знайти собі місця в суспільстві і опинились «на дні». Бродяжництво – це специфічний спосіб життя, який формується в ході поступового розриву соціальних зв'язків особистості і часто поєднується з іншими видами девіантної поведінки.

Ґрунтуючись на даних А. Нурієвої, класик підліткової психіатрії Андрій Лічко, в залежності від мотивації, виділяє такі типи втеч з дому: *емансиповані*, які здійснюються через прагнення позбутися опіки та контролю з боку батьків та вихователів і поєднуються з крадіжками, алкоголізацією та наркоманією; *імунітивні*, які

¹⁴ Юринець О. О. Лекції з основ корекційної педагогіки / О. О. Юринець. – Віртуальна електронна бібліотека Володимир-Волинського педагогічного коледжу. – 02 лютого 2013. – Режим доступу: http://vvpk.at.ua/index/pochatkova_osvita/0-8.

відображають прагнення позбутися жорстокого поводження; *демонстративні*, що зумовлені прагненням привернути до себе увагу; *дромоманічні*, детерміновані невмотивованим потягом до зміни місця перебування та вражень¹⁵.

Втечі з дому і бродяжництво, що повторюються, бувають в основному у хлопчиків переважно в період від 7 до 16 років (частіше в період від 7 до 13 років). Починаючи з 14-15 років, вони проявляються рідше, а потім поступово припиняються. Потенційними безпритульними і бродягами є випускники дитячих будинків та інтернатів у тому випадку, якщо вони не можуть знайти роботу та житло. Особливу групу бродяг складають «вуличні діти», які втекли з дому. Число таких дітей останнім часом зростає і наближається до показників 1918-1920 років¹⁶.

Аналізуючи феномен бродяжництва, звернемо увагу на *«вуличних дітей»*, *«безпритульних»*, *волоцюг*, *«безхатченків»*, зазначимо, що у них теж є сформована своя, специфічна, субкультура. Сьогодні дитяча безпритульність – це хвороба, всі прояви якої якісно завуальовані. Якщо раніше ми могли спостерігати у повсякденному житті за цією категорією дітей, то сьогодні життя безпритульників приховане від нас. Деяких з них неможливо ідентифікувати у натовпі. Багато років назад їх можна було впізнати по обірваному, брудному одягу, помарнілому обличчі, зацькованому погляду. Сьогодні вони зовні нічим не примітні – дивлячись на деяких із них, неможливо сказати, що це «дитина вулиці» – у них доволі пристойний одяг, мобільні телефони, особисті гроші. У мережі Internet навіть з'являються повідомлення про наявність закритого офіційного сайту безпритульників. Сучасні волоцюги поділяються на «брудних» та «гламурних». У них особливий спосіб життя, свої цінності, свої закони виживання. Сьогодні з'являється все більше підстав говорити про адаптацію дітей до вулиці. У такої організації свого життя вони не бачать недоліків. Дискомфорт виникає лише тоді, коли їх помічають, тоді доводиться маскувати своє сховище. Як безпритульники вони намагаються бути не поміченими, їх повсякденне життя не може бути спостереженим та проаналізованим у суспільстві. Їх статус використовується як один зі способів заробітку, саме тоді вони заявляють про себе як про членів суспільства, а в іншому їх зовнішня взаємодія обмежується тими, кого ми відносимо до соціального дна

¹⁵ Студопедія. Характеристика делінквентної поведінки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://studopedia.com.ua/1_300995_harakteristika-delinkventnoi-povedinki.html.

¹⁶ Юринець О. О. Лекції з основ корекційної педагогіки / О. О. Юринець. – Віртуальна електронна бібліотека Володимир-Волинського педагогічного коледжу. – 02 лютого 2013. – Режим доступу: http://vvpk.at.ua/index/pochatkova_osvita/0-8.

суспільства. Зауважимо, що діти, які адаптовані до умов вуличного життя, не почуваються обмеженими.

Словниковий запас сучасних волюг також має свої особливості. Разом з тим, у його складі існує багато виразів, які доволі часто є в лексиконі тих, хто перебуває в місцях позбавлення волі. Аналіз відеоматеріалів, особистих творів безпритульників, бесіди з такими особами дозволив виділити деякі з них.

Зокрема, зміст казок безпритульних дітей значно відрізняється від змісту звичайних казок, які читають батьки, вихователі, няні своїм дітям. В них виділяється певна стилістична спрямованість: використання ненормативної лексики, специфічного жаргону, згадування сексуальних сцен, певних способів жебрацтва – такі твори навряд чи вигадас дитина із повноцінної сім'ї і, скоріше за все, навряд чи стане їх слухати. Сцени, які описуються у казках, є для неї незнайомими, чого не скажеш про безпритульних дітей. В сюжетах згадуються і «стрілки», про які так люблять розповідати безпритульники, і клей, і батьки алкоголіки, і «менти», і жебраки в інвалідних візках, і наркоманії, хворі на СНІД – все це відображає умови вулиці, в яких відбувається соціалізація безпритульної дитини. При цьому все це сприймається ними як нормальне явище, без виділення очевидного всім негативу середовища.

Доволі специфічно характеризуються безпритульними дітьми і правоохоронні органи. При цьому це можна спостерігати як в документальному фільмі, з репортажами для випусків новин, так і в дитячих творах з їх «Біблією». Як правило, слово «міліціонер», а сьогодні «поліціант» частіше замінюється такими дітьми словами: «мусор» та «мент». У сюжетах казок вони не виступають позитивними героями: «щемлять нормальних пацанів», беруть участь у «розборках» і гинуть не героїчною смертю.

До вищесказаного потрібно зауважити, що однією з форм делінквентної поведінки виступає *вандалізм* – безглузде знищення культурних та матеріальних цінностей, різноманітні види руйнівної поведінки. *Вандали*¹⁷ (від лат. *Vandali*), переносно – неуки, варвари, руйнівники культурних цінностей. Більшість актів вандалізму здійснюється особами чоловічої статі 11-25 років. Попри існуючі уявлення соціально-психологічне дослідження не виявило кореляції між схильністю до вандалізму у підлітків і їхнім рівнем інтелекту та належністю до соціальних груп з низьким рівнем освіти та культури.

¹⁷ Словник іншомовних слів / [за ред. О. С. Мельничука]. – К. : Головна редакція УРЕ, 1975. – С. 118.

Д. Кантер¹⁸ запропонував таку класифікацію мотивів вандалізму: 1) корисливі цілі; 2) помста; 3) гнів як вияв нездатності іншими засобами впоратись зі стресом; 4) нудьга, яка породжує прагнення розважитись, набути нові враження, пережити гострі відчуття, небезпеку та пов'язана з порушенням заборон; 5) дослідження; 6) естетичні переживання; 7) засіб самоствердження, визначення меж власних можливостей, привернення до себе уваги.

Однією з форм вандалізму, за Ю. Клейбергом, є *графіті*¹⁹. Термін походить від італійського «*graffito*» – «писати каракулі», «нашкрябати», і означає недозволені написи, знаки, зроблені на об'єктах громадської та приватної власності (на будинках, парканах, у транспорті, ліфтах, туалетах, на столах тощо). Графіті містять різноманітні повідомлення, вислови, малюнки, символи, які можуть носити нецензурний, непристойний характер. Тією мірою, якою графіті виражають деструктивні імпульси людської природи, вони сприяють засвоєнню зразків агресивної поведінки.

Мотиви, що спонукають підлітків до публічних малюнків, – різні. Це і прагнення ствердити особистісну або групову ідентичність, висловити протест проти соціокультурних норм, пізнати свою сексуальність, розважитись, і бажання виразити свою озлобленість, і прояв творчості тощо.

На думку Ю. Клейберга, графіті так само як і розбите скло, сміття, сприймаються як симптом деградації, ослаблення механізмів соціального контролю, що породжує в людей почуття незахищеності. Крім того, відчуття безладу знижує поріг стримування від деструктивних дій, що, в свою чергу, збільшує вірогідність подальших руйнувань. Разом з тим, графіті виступає одним із яскравих прикладів того, як девіантна поведінка трансформується у вид мистецтва, у творчість.

Спираючись на теоретичні джерела та дослідження В. Змановської й узагальнюючи вищесказане, виділимо специфічні особливості девіантної поведінки. Зокрема, це такі:

1. Не відповідає загальноприйнятим або офіційно визнаним соціальним нормам.

2. Викликає негативну оцінку з боку оточення, яка може мати форму осуду, соціальних санкцій аж до кримінального покарання. Слід пам'ятати, що санкції, виконуючи функцію запобігання небажаним

¹⁸ Юринець О. О. Лекції з основ корекційної педагогіки / О. О. Юринець. – Віртуальна електронна бібліотека Володимир-Волинського педагогічного коледжу. – 02 лютого 2013. – Режим доступу: http://vvpk.at.ua/index/pochatkova_osvita/0-8.

¹⁹ Там само.

поведінці, можуть призводити до такого негативного явища, як стигматизація особистості – навішування на неї ярликів. Поступово ярлики девіанта формують девіантну ідентичність, посилюють ізоляцію, перешкоджають позитивним змінам, зумовлюють рецидиви.

3. Завдавати реальної шкоди самій людині та оточенню, тобто може бути деструктивною або аутодеструктивною. Названій ознаці не відповідають такі соціальні явища, як радикалізм, креативність та маргінальність. Тому їх не можна вважати девіантною поведінкою. Хоч вони також є відхиленням від соціальних норм і викликають роздратування у консервативно налаштованої частини населення, але є скоріше корисними для суспільства, ніж небезпечними. Так, радикальні особистості прагнуть корінних перетворень в суспільстві, що стимулює прогресивні зміни в ньому. Креатори, відрізняючись нестандартністю, оригінальністю, виступають в якості першовідкривачів та дослідників. Маргінали протиставляють себе більшості, розширюючи таким чином межі соціальних норм.

4. Її можна охарактеризувати як постійну, тривалу, багаторазову. Так, якщо дитина одного разу поцупила якусь річ, визнання такої поведінки як девіантної буде не коректним. Дана ознака має винятки. Наприклад, навіть одноразова спроба самогубства є небезпечною і розцінюється як девіація.

5. Має відповідати загальній спрямованості особистості. У походженні девіантної поведінки важливу роль часто відіграють, по-перше – дефекти правової та моральної свідомості, по-друге – егоїстичний зміст потреб особистості, по-третє – слабкість волі, емоційна нестійкість і вразливість, негативні звички та якості характеру. Така поведінка не може бути наслідком нестандартної або кризової ситуації, наслідком самооборони.

6. Перебуває в межах медичної норми. Девіантна особистість може займати будь-яке місце на осі «здоров'я – передхвороба – хвороба».

7. Супроводжується різними проявами соціальної дезадаптації.

8. Має виразну індивідуальну, вікову та статеву своєрідність. Індивідуальні відмінності зачіпають мотиви, форми прояву, динаміку, частоту та виразність поведінки, а також ставлення особи до власних девіацій – як до небажаних, неприємних для себе, тимчасових, чи як до привабливих²⁰.

З позицій субкультурного типу девіацій можна узагальнено стверджувати, що не існує такого суспільства, в якому всі його члени

²⁰ Юринець О. О. Лекції з основ корекційної педагогіки / О. О. Юринець. – Віртуальна електронна бібліотека Володимир-Волинського педагогічного коледжу. – 02 лютого 2013. – Режим доступу: http://vvpk.at.ua/index/pochatkova_osvita/0-8.

поводилися б відповідно до загальноприйнятих вимог та норм поведінки. Термін «соціальне відхилення» позначає поведінку індивіда або групи, яка не відповідає загальноприйнятим нормам, внаслідок чого ці норми ними порушуються. Соціальні відхилення можуть проявлятися в різних формах. Наприклад, «діти вулиці», підлітки-злочинці, хакери, бродяги, відлюдники, аскети, святі, генії, художники-новатори, вбивці, хікікоморі (не виходять з дому, просиджуючи дні і ночі за комп'ютерами), скауери (ті, що обжираються попкорном, чіпсами), фурі (носять пухнастий одяг), Лоліта-стиль (Lolita-fashion)²¹ та ін. – все це люди, які відхиляються від загальноприйнятих норм, або, як їх ще називають, девіанти.

Звідси *висновок*, що девіантна поведінка є наслідком невдалого процесу соціалізації особистості. У результаті порушення процесів ідентифікації та індивідуалізації людини така особа легко впадає в стан «соціальної дезорганізації», бо культурні норми, цінності та соціальні взаємозв'язки відсутні, вони послаблені або суперечать одні одним, що в результаті відбивається на їх світогляді. Такий стан називається аномією²² (стан індивідуальної і суспільної свідомості, що характеризується розладом системи цінностей) і є основною причиною девіацій.

Враховуючи те, що субкультурні девіації можуть проявлятися в різних формах (як негативних, так і позитивних) тому потрібно, вивчаючи цей феномен, застосовувати різні загальнонаукові та специфічні методологічні підходи (системний, диференційований, діяльнісний, інтегративний, інформаційний, аксіологічний, культурологічний, суб'єктно-вчинковий та ін.) і синтезувати їх в єдине ціле, що дозволить глибше зрозуміти ціннісно-сміслову ядро людського способу буття.

3.2. Відхилення в психосексуальному розвитку та статевій поведінці школярів різної статі

Будь-які відхилення у психосексуальному розвитку і поведінці можуть детермінувати сексуальні девіації, які для багатьох людей

²¹ Сітка В. І. «Покоління Z»: субкультурна парадигма / В. І. Сітка // International scientific-practical congress of pedagogues, psychologists and medics «Mind technologies: Science» [Text]: materials of proceedings of the International Scientific and Practical Congress «Mind technologies: Science», the 31th of March, 2017, Geneva (Switzerland) / Publishing Center of the European Association of pedagogues and psychologists «Science», Geneva, 2017, – P. 128.

²² Словник іншомовних соціокультурних термінів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovopedia.org.ua/39/53392/260666.html>.

стають причиною неможливості пристосуватися до сімейного життя і перетворюються на джерело особистих трагедій (у своєму дослідженні ми користуємось також термінами «перверсія», «парафілія», «інверсія»).

Існує декілька теорій виникнення перверсій: генетична, ендокринна, нейрогенна, нейроендокринна, конвенційна (умовнорефлекторна), психоаналітична тощо. Фоном, що сприяє виникненню перверсій і визначає їх вираження, є різні варіанти порушення термінів і темпів становлення сексуальності і деформація статевої поведінки.

Відхилення у статевій поведінці можна умовно розділити на три типи:

1) відхилення як сексуальне експериментування психічно здорових підлітків;

2) відхилення як наслідок незадовільної соціальної адаптації, неправильного статевого виховання;

3) відхилення, зумовлені психічною патологією.

Відхилення першого типу можна вважати «умовними», «несправжніми», тимчасовими, оскільки вони не суперечать психофізичній природі підлітка. Одноразовий сексуальний експеримент при сприятливому соціальному мікрокліматі і належному статево-вихованні не може призвести до скільки-небудь негативних наслідків для фізичного чи психічного здоров'я і розвитку підлітка. Такі прояви сексуальної поведінки, як, скажімо, оповідання анекдотів чи «реготання» з малюнків і зображень еротичного змісту, є природними реакціями здорових хлопців і дівчат.

Відхилення другого типу можна назвати справжніми відхиленнями, позаяк вони спричинені педагогічною занедбаністю підлітка, його неспроможністю самостійно знайти адекватний віковій та соціально сприйнятій спосіб задоволення сексуальної потреби.

Третій – патологічний тип відхилень у статевій поведінці, в основі якого соматичні збочення. Його ми в нашому дослідженні не розглядаємо.

Відхилення перших двох типів мають соціальні, педагогічні, психологічні та психосексуальні причини. До *соціальних* причин можна віднести наступні:

– розбіжність між офіційними і неофіційними вимогами до статевої поведінки, між макро- і мікрогруповими еталонами. Суміш давно застарілих моральних догм, пережитків минулого, святенницьких, різносоціальних, різнонаціональних уявлень

спричинює різноманітні, незрозумілі, на перший погляд, відхилення у статевій поведінці;

- складні умови статевої соціалізації, негативний вплив сім'ї;
- розтління та зваблювання дітей дорослими.

Педагогічні причини – це передовсім недоліки в організації та проведенні виховання. Тривалий час воно було «безстатеве» і взагалі система статевого виховання як така була відсутня. Це призводило до хаосу у вихованні хлопчиків і дівчаток, визначенні їх статевої ролі і поведінки. Статеве виховання проводилось за принципом недозволеності, замовчування, напівправди, що диктувалося пережитками репресивної статевої моралі і подвійного стандарту, застарілими установками, які не відповідали перспективам суспільного та культурного розвитку.

До **психологічних** причин відхилень у статевій поведінці належать такі: низький інтелектуальний розвиток; низька самооцінка; психічна закомплексованість; несприйняття будь-яких вимог, настанов і корекцій з боку вчителів, батьків, ровесників.

Причини **психосексуального** характеру: порушення гендерної ідентифікації і сексуальних орієнтацій; відсутність навичок спілкування з іншою статтю, недоліки у формуванні гендерної поведінки; несприйняття тих засобів вгамування сексуальної напруги, які прийнятні у певному суспільстві; психосексуальна травма (згвалтування); рання сексуальна ініціація; сексуальна загальмованість і пригніченість чи підвищена сексуальна потреба й активність; неадекватний приклад матері й батька з точки зору статевої поведінки – домінування у сім'ї матері чи авторитаризм і деспотизм батька; деструктивні переживання проявів статевого дозрівання, що породжують замкненість, відчуженість від інших людей, конфлікти з ровесниками, дорослими; порушення статевої поведінки за різною формою і спрямованістю під впливом механізму імпрінтингу крізь призму фіксації еротичних переживань (онанізм і биття, розгляд геніталій і биття).

Будь-яке з відхилень під впливом негативних соціально-педагогічних чинників може перетворитися з факту підліткового експериментування на справжнє порушення у статевій свідомості і поведінці. Так, залякування підлітків хворобами і дискримінацією в суспільстві внаслідок мастурбації чи гомосексуального петтінгу замість надання достовірної наукової інформації про їх виникнення та індивідуальні особливості перебігу не лише часто не попереджає подібні сексуальні прояви, а в кращому разі породжує інтерес до цих явищ, фіксує увагу, в гіршому – зумовлює бажання «перевірити» ефект

їх дії на власному досвіді, утвердитися в цій «ролі» або ж замкнутися. В останньому випадку дитина залишається наодинці зі своїми переживаннями, починає сумніватися у власній повноцінності, цуратися людей, втрачає повагу до себе як особистості.²³

Сексуальні порушення заважають людині успішно функціонувати як сексуальній істоті і позбавляють її пов'язаного з цим задоволення. Сексуальні девіації стосуються винятково спрямованості лібідо. Для них характерна незвичність вибору. В одному випадку дивним є об'єкт потягу, в другому – способи його реалізації, в третьому – необхідні для цього умови. Вони відомі під назвою «статеві збочення», «перверсії», «парафілії».

Розрізняють такі типи сексуальних девіацій: 1) *за вибором об'єкта* (нарцисизм, фетишизм, зоофілія, некрофілія, трансвестизм); 2) *за віком об'єкта* (педофілія, ефебофілія, геронтофілія); 3) *за метою сексуального потягу* (ексгібіціонізм, вуайєризм, садомазохізм); 4) *за особливостями формування сексуальної орієнтації* (гомосексуалізм, бісексуальність)²⁴.

Знання про існуючі статеві девіації можуть допомогти людям, у т. ч. молодим, правильно оцінювати свої дії і почуття, а також критично і з певною настороженістю ставитися до вчинків оточуючих. Деякі види статевих девіацій мають явно агресивний характер, спрямований на інших людей (садизм, педофілія, ексгібіціонізм). Володіючи необхідною інформацією, людина зможе самостійно і правильніше оцінити різні життєві ситуації і цим зменшити для себе ризик бути наляканою чи травмованою. Отже, знання про існування сексуальних девіацій – це надійний превентивний засіб особистої безпеки.

Враховуючи актуальність і поступову легалізацію одностатевого кохання у суспільстві, ми у своєму дослідженні особливу увагу приділили вивченню гендерних особливостей гомосексуальної орієнтації у школярів. Гіпотез походження гомосексуальності сьогодні є чимало, причому кожна тягне за собою важливі наслідки при політичних, правових чи релігійних тлумаченнях цього феномена. На жаль, головна проблема в тому, що ніхто достеменно не знає не тільки того, в чому причина гомосексуальності, а й того, чому більшість людей гетеросексуальні.

Серед численних гіпотез і теорій походження гомосексуальної орієнтації можна виокремити наступні:

²³ Кравець В. П. Сексуальна педагогіка : навч. посібн. для студ. вищ. навч. закладів / В. П. Кравець. – Тернопіль : ТНПУ, 2016. – С.109.

²⁴ Говорун Т. В. Стать та сексуальність: психологічний ракурс: навч. посібник / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 1999. – С. 302.

– гіпотези і теорії середовищної зумовленості (материнська гіперопіка, негативне сприйняття когось із батьків, негативний досвід контактів з різностатевими і позитивний – з одностатевими братами й сестрами тощо);

– гіпотези і теорії ситуаційної зумовленості та наущіння (гомосексуальне розбещення, гомосексуальні контакти з ровесниками, наслідки випадкових, гомосексуальних контактів);

– теорія вікарної зумовленості (гомосексуальні контакти в ізольованих одностатевих колективах);

– гіпотеза фантазійної зумовленості (під впливом порнографії і фантазій гомосексуального змісту);

– гіпотеза особистісної зумовленості (нарцисичний розвиток особистості, ускладнення у власній статевій ідентичності, у встановленні контактів з іншою статтю, сексуальна «втеча» у разі неуспішної сексуальної спроби іт.п.);

– гіпотези й теорії біологічної зумовленості (генетична, конституційна, ендокринна, ембріональна, органічне ураження головного мозку тощо).

Серед відомих теорій походження гомосексуалізму особливо виділяються наступні.

1. Концепція З. Фрейда. Вчений вважав, що гомосексуальність – це результат вродженої схильності всіх людей до бісексуальності. У нормальних умовах психосексуальний розвиток дитини відбувається за гетеросексуальним шляхом. Однак у деяких випадках, наприклад, у разі неправильного вирішення Едіпового комплексу, нормальний розвиток може зупинитися на «незрілій» стадії, що врешті-решт призведе до гомосексуальності.

2. Модель Бібера. За даними дослідження І. Бібера і його колег (Bieber et al., 1962), у багатьох гомосексуалів були надмірно владні матері і слабовольні, пасивні батьки; у гетеросексуалів подібне співвідношення батьків зустрічалось рідко. Вчений заперечував концепцію З. Фрейда про психічну бісексуальність і висловив думку, що гомосексуальність породжується страхом перед стосунками з особами іншої статі.

3. Біхевіористична теорія. У соціально-психологічних теоріях зазначається, що гомосексуалами люди стають в результаті наущіння (McGuire, Carlisle, Young, 1965; Gagnon, Simon, 1973; Masters, Johnson, 1979). З цієї точки зору процес сексуальної орієнтації зводиться до вироблення в ранньому віці психологічних умовних рефлексів у поєднанні з позитивним чи негативним підкріпленням за певну сексуальну поведінку. Таким чином, ранні сексуальні практики людей

можуть спрямувати їх в сторону гомосексуальної поведінки в результаті приємних сексуальних контактів з представниками своєї статі чи неприємних гетеросексуальних дослідів. Біхевіористський підхід дає змогу пояснити, чому деякі гетеросексуали у зрілому віці стають гомосексуалами. Якщо людина пережила неприємний гетеросексуальний досвід у поєднанні з вдалим гомосексуальними зустрічами, то вона може поступово перейти до гомосексуальності. Відомо, що деякі жінки, котрі піддалися зґвалтуванню, стають лесбійками (Grandlach, 1977).

4. Теорія Хукера, відповідно до якої люди народжуються статеві індіферентними і мають загальну схильність до гетеросексуальності, гомосексуальності та бісексуальності. І тільки згодом, під впливом сім'ї і суспільства та завдяки особистому статево досвіду, кожний робить свій вибір типу статевого партнерства.

5. Теорія Стормса, згідно з якою існує певний зв'язок між раннім статевим дозріванням з наступним відданням переваги еротичній активності з представниками своєї статі. М. Стормс стверджує, що раннє статеве дозрівання настає у віці приблизно 12–13 років, коли гомосексуальне експериментування звичне, а сильна установка ще не сформувалася. Підлітки, котрі рано досягли статевої зрілості, наділені певною сексуальною перевагою над тими своїми ровесниками, у кого процес статевого розвитку відбувається повільніше. Зрозуміло, що сильніший статевий потяг посилює вплив будь-якого сексуального досвіду, що приносить задоволення, однак у цьому віці гомосексуальні контакти значно доступніші, ніж гетеросексуальні.

Отже, єдиної думки про «причини» гомо- чи гетеросексуальності не існує. Проте не можна виключати, що деякі з перерахованих вище теорій походження гомосексуальності дійсно лежать в основі цього відхилення у певного кола осіб. Разом з тим здається абсолютно реальним, що через деякий час багато із запропонованих гіпотез будуть визнані неправильними.

На думку американського дослідника Г. Ремафеді, існують серйозні відмінності між чоловіками і жінками щодо гомосексуальної ідентифікації. Причини жіночого гомосексуалізму ті ж, що й чоловічого: страх перед чоловіками, емоційна прив'язаність до матері, ідентифікація з чоловіком, абсолютизація чоловічого, затримка у розвитку на стадії нарцисизму через авторитарну матір, переживання інцесту, спокушення лесбійками, і лише на 10 % – біологічне відхилення. Формування чоловічої ідентичності передбачає цензуру, чого немає у жінок. У ранньому дитинстві хлопчики, як і дівчатка, перебувають під впливом матерів і взагалі жінок, а потім вони повинні

відірватися від жіночого впливу і переорієнтуватися на чоловічі взірці поведінки. Жорсткий психологічний тиск з боку однолітків спонукає хлопців викорінювати в собі жіночність, і вони з цим завданням більш чи менш справляються. Однак тим, у кого фемінінних задатків було первісно більше, зробити це значно важче, процес дефемінізації в них затягується, породжуючи стійкі сумніви у своїй маскулінності. Хоч невідповідність гендерним стереотипам створює психологічні труднощі для всіх дітей, у хлопчиків, незалежно від їх майбутньої сексуальної орієнтації, такі проблеми зустрічаються значно частіше. Пояснити це можна по-різному. Ми вважаємо, що через тривале панівне становище чоловіків у суспільстві чоловічі якості традиційно цінуються вище від жіночих, і тиск на хлопців у напрямку дефемінізації значно сильніший, ніж на дівчат у бік демаскулізації. Жіночний хлопець викликає несхвалення і насмішки, а козак-дівка сприймається спокійно, а то й позитивно.

Вивчаючи ставлення школярів до гомосексуальності, ми запропонували їм кілька питань. Відповіді на питання «Як Ви ставитеся до гомосексуалів?» розподілилися (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Розподіл відповідей на питання
«Як Ви ставитеся до гомосексуалів?»**

Варіанти відповідей	юнаки, %	дівчата, %
– ніяк не ставлюсь, ніколи не думав/ла	29	37
– з розумінням і симпатією	2,6	9,3
– не бачу в цьому нічого особливого	19,2	32,5
– відчуваю огиду	48,4	21,2

Дівчата, як бачимо, терпиміше ставляться до одностатевого кохання (вони добріші, не бояться сексуальної агресії з боку геїв, у них краща адаптивність). Більшість юнаків вважають гомосексуалізм збоченням або стверджують, що не спілкуються з гомосексуалістами, тоді як дівчата вважають, що це особиста справа кожного, або проявляють байдужість до статевої орієнтації оточуючих. Демонстрація нетерпимості стосовно гомосексуалістів опитаними юнаками (порівняно з дівчатами-респондентками) пояснюється, мабуть, сильним побоюванням, як би їх самих не запідозрили в нетрадиційній сексуальній орієнтації. Чоловічий гомосексуалізм у багатьох традиційних субкультурах оцінюється однозначно (армія, в'язниця). До жіночого гомосексуалізму, мабуть, суспільство ставиться (і ставилося в усі часи) терпиміше або не вважає його таким

розповсюдженим і потенційно небезпечним для сім'ї і суспільства, як гомосексуальність чоловіків.

Цей висновок підтверджується і розподілом думок школярів про те, як варто чинити з гомосексуалістами. Кількісні показники подано у табл. 2.

Таблиця 2

Думки школярів про те, як варто чинити з гомосексуалістами

	Стать	
	юнаки, %	дівчата, %
Вбивати	16,4	3,6
Ізолювати	33,3	19
Примусово лікувати	28,2	21,1
Надати право самим вирішувати свою долю	10,1	24,9
Допомагати грошима для лікування	4,2	5,3
Допомагати благополучно влаштуватися в житті	1,4	1
Морально підтримувати	1,6	4,5
Не помічати	10,8	14,5

Думки дівчат стосовно цього знову ж таки толерантніші. Про це свідчить рівень терпимості школярів щодо різних соціальних груп (кількісні дані вказані у табл. 3).

Таблиця 3

**Рівень терпимості школярів до різних соціальних груп
(1 – min, 8 – max)**

	Стать	
	юнаки, %	дівчата, %
Бомжі	4,9	5,6
Гомосексуалісти	2,2	3,8
Наркомани	3	3,5
Хворі на СНІД	3,6	4,1
Алкоголіки	3,7	3,7
Розумово відсталі люди	4,9	5,5

Хоч більшість опитаних у нашому дослідженні старшокласників негативно оцінюють можливість укладення одностатевих шлюбів, деяка частина респондентів проявила високий ступінь терпимості. Ця ж ситуація повторюється у відповідях на питання «Чи варто дозволяти одностатевим парам усиновляти дітей?»:

- варто дозволити – 26 % дівчат;
- не варто дозволяти – 100% юнаків і 61,1 % дівчат;
- не знаю – 12,9 % дівчат.

Таким чином, понад 25% опитаних дівчат вважають, що важливіше дати дитині-сироті сім'ю, а гомосексуалістів, котрі створили «сім'ю», не гуманно позбавляти можливості проявити батьківські почуття, і не задумуються при цьому про порушення нормальної статевої соціалізації дітей, поміщених у подібні «сім'ї», і подальше руйнування традиційної сім'ї. Відзначається також значно більша демонстрація опитаними юнаками (порівняно з дівчатами-респондентками) несприйняття подібної ситуації.²⁵

У ранні періоди сексуального розвитку гомосексуальні діти, зазвичай, не усвідомлюють власної відмінності від своїх друзів, хоч вони можуть зустрічатися з ворожим ставленням дорослих до деяких форм поведінки. Усвідомлення гомосексуальними дітьми того, що їх сексуальність відрізняється від інших, може відбуватись поступово чи з'явитись раптово, наприклад, тоді, коли друг протестує проти якихось дій і обзиває при цьому хлопчика «голубим». Час від часу діти, які не відчують сексуального інтересу до іншої статі, задаються питанням «А чи не гомосексуал я?». Однак отримати відповідь на це непросте питання немає звідки, доступної літератури – обмаль. На додаток до цієї проблеми підліток відчуває тиск з усіх боків: ровесники, батьки, учителі вимагають від нього відповідності гетеросексуальним нормам. Проявляти явно свою гомосексуальність він не може, бо обравши цей шлях для прояву своїх почуттів, може зіткнутись з неприємними наслідками.

Елементи поведінки, що називається гомосексуальною, можна виявити під час ретельного розгляду у таких випадках:

1. Тенденція залишатися в одностатевих групах, доки відбувається зміцнення статевої ідентичності.
2. Готовність брати участь у сексуальних іграх з особами своєї статі.
3. Емоційна закоханість у старших за віком дітей своєї статі.
4. Фантазування на гомосексуальні теми.
5. Гомосексуальне експериментування, особливо якщо це відбувалося неодноразово.
6. Домінування гомосексуальних почуттів аж до їх повної переваги.

²⁵ Кравець В. П. Статева соціалізація дітей і підлітків: закономірності та гендерні особливості : монографія / В. П. Кравець. – Тернопіль : ТНПУ, 2008 – С.82–90.

Жоден з цих пунктів не є вказівкою на винятково гомосексуальну орієнтацію. Насправді існування таких поведінкових паттернів лише підкреслює той потенціал, який ми всі маємо для гомосексуального реагування.

Усвідомлення особливостей своєї сексуальності часто припадає на пубертатний період. І якщо «звичайні» діти мають можливість отримати інформацію про зміни, що з ними відбуваються, то гомосексуальні підлітки позбавлені такої можливості. Замовчування гомосексуальності – це сьогодні норма виховання. Така ситуація призводить до того, що у підлітків формується почуття самотності, беззахисності, знижується якість соціальної адаптації. У підсумку підлітки можуть мати низьку самооцінку, невміння за себе постояти і це детермінує девіантну поведінку, агресію, може призвести до того, що будь-які стосунки з людьми сприймаються як дещо вороже, незрозуміле і небажане. Виникає соціальна ізоляція: відсутня підтримка з боку однолітків, батьків та інших значущих дорослих. Труднощі у соціалізації зумовлюють уникання будь-яких соціальних контактів, тому необхідна система інтеграції для гомосексуальних підлітків. Вирішенням, на нашу думку, може бути включення інформації про гомосексуальність як про варіацію сексуальної поведінки в освітні курси, в т. ч. для педагогів, розповсюдження просвітницької інформації.

Є підлітки, які інтуїтивно відчують свою гомосексуальну спрямованість і долають дискомфорт, що виникає, спілкуючись з гомосексуалами, читаючи відповідну літературу, тобто сприймаючи гомосексуальність як позитивне явище. Ті, які не приховують своєї гомосексуальної орієнтації, часто відчують вороже ставлення з боку однолітків і зустрічаються з проявом гомофобії (Martin, Hetriek, 1988). Підвищена схильність гомосексуалів до депресії і суїцидів є наслідком їх стигматизації і дискримінації. Незважаючи на те, що ставлення суспільства до гомосексуальності нині дещо змінилось, все ж старі негативні стереотипи уявлення про геїв і лесбіянок виявились дуже живучими. Підлітки-гомосексуали відчують постійний стрес від загрози стигматизації. Лише окремим з них вдається подолати страх і переламати ситуацію шляхом відкритого й усвідомленого прийняття гомосексуальної ідентичності.

Існування якоїсь загальної нормативної заборони і неприязні до «неправильних» орієнтацій формує своєрідну «солідарність спільноти» в її прагненні відстояти здорову моральність. Для хлопців-підлітків подібна солідарність «проти» спільного ворога створює емоційну основу стосунків з однолітками. Разом з тим загальність, що

сприйнята, робить дійсно актуальним для кожного з них визначення власної позиції щодо цього поділу на «своїх» і «чужих». Сумніви стосовно реальної чи уявної гомосексуальності, які виникають у підлітків у цей період самовизначення, можуть породжувати страх і тривогу і проявлятися у вигляді ненависті до гомосексуалістів. І. Кон вважає, що саме у цій вимушеній ненависті, а не у власній сексуальній поведінці, коріняться негативні стереотипи та образи гомосексуалістів: «Нездорова, спотворена та агресивна гетеросексуальність патологізує також і свідомість, і самосвідомість гомосексуалів, породжуючи в них захисні механізми, знижену самоповагу та інші хворобливі симптоми і синдроми, які пізніше психіатрична клініка інтерпретує як іманентні, вроджені властивості гомосексуальності. Це порочне коло може бути розірваним лише на рівні суспільної, а не індивідуальної свідомості...»²⁶.

У виникненні гомосексуалізму особливу роль відіграють дефекти виховання. Насамперед це ті моменти, які сприяють виникненню і закріпленню негативізму до іншої статі. Часто батьки зовсім не враховують цього і нерідко з найкращих побажань навіюють своїм дітям настороженість – хлопчикам до дівчаток, дівчаткам до хлопчиків, замість того, щоб правильно орієнтувати дитину на інтерес до іншої статі. Негативізму хлопчиків стосовно жіночої статі сприяють: по-перше, настанови батьків (особливо матерів): «оженишся – потрапиш під каблук»; по-друге, схильність дівчат апелювати до старших у всіх конфліктах з хлопчиками; по-третє, швидший розвиток і статеве дозрівання дівчат, те, що вони раніше «дорослішають»; по-четверте, більший конформізм дівчат, їх готовність займати керівні посади в школі; по-п'яте, схильність дівчат до надмірного опікунства (постійні настанови, повчання тощо).

Є причини, що зумовлюють негативізм дівчат стосовно чоловічої статі, але їх значно менше. По-перше, це настанови матерів, які нерідко приписують чоловікам різні недоліки; по-друге, це деякі особливості поведінки хлопчиків стосовно дівчат, особливо їх невмілі способи прояву уваги – штовхати, смикати за коси, виваляти в снігу, вдарити портфелем тощо; по-третє, це менша побутова пристосованість хлопців, їх менша акуратність, виконавськість. Спроби матері запобігти ранньому розбещенню і переконати дочку в тому, що всі чоловіки – негідники, часто формує негативне ставлення до чоловіків, яке може заважати становленню гетеросексуального потягу і спілкуванню з однолітками.

²⁶ Кон И. С. Лики и маски однополрой любви. Лунный свет на заре / И. С. Кон. – М. : ООО «Олимп», 2003. – С. 3241.

На формування гомосексуальності дитини суттєвий вплив чинить сім'я. У тому, що вони були улюбленцями матерів, зізнались 68 % гомосексуалістів, а в контрольних групах чоловіків з нормальною орієнтацією – 36 %. Неважко додуматися, в яких сім'ях зустрічається «підвищена» любов матері до сина. Передовсім це, звісно, неповні сім'ї, в яких матір віддає усю свою любов єдиному синові. Син же, позбавлений чоловічого взірця для наслідування, так чи інакше переймає у матері прихований потяг до чоловіків, що може стати причиною підсвідомого потягу хлопчика до чоловіків. Але надмірна материнська любов зустрічається і в невдалих повних сім'ях, де стосунки між подружжям коливаються від байдужості до ненависті, через що матір усю свою любов віддає синові, що разом з егоїзмом може зумовити і психосексуальні відхилення.

Неправильну сексуальну орієнтацію дитини часто задають батьки, котрі незадоволені статтю новонародженої дитини. Трапляється таке: в сім'ї чекали появи дівчинки, а народився хлопчик, тоді його починають виховувати «з жіночим ухилом»: купують ляльки, одягають як дівчинку, називають жіночим іменем. Або мама хвалить хлопчика за миття посуду, не заохочуючи до чоловічих занять. У 7–12 років дуже добре, якщо хлопчик грає у футбол, лазить по деревах і нічого страшного, якщо розіб'є коліна чи розквасить носа. Часто батьки, й особливо дід з бабою, милуються тим, що хлопчик тихо сидить, розглядає картинки, завжди біля мами. На таку дитину, зазвичай, не натішається батьки. Але ні до чого хорошого це призвести не може. Про те, що матері заохочували їх чоловічу поведінку і чоловічі заняття, сказали лише 17,5 % гомосексуалістів (53,4 % – в контрольній групі). Пуританський характер своїх матерів відзначили 70 % гомосексуалістів (42 % – в контрольній групі). Багато гомосексуалістів у дитинстві почувалися знедоленими, а в сімейних сварках об'єднувалися з матір'ю проти батька. Чимало нетрадиційно орієнтованих чоловіків у дитинстві відчували дефіцит чоловічого впливу, уникали змагальних ігор і бійок, почувалися самотніми.

А трапляється й протилежне – чекали хлопчика, а народилася дівчинка. І її виховують як хлопчика: стрижуть під хлопчика, привчають до традиційних для нього занять і форм поведінки, водять на футбол, називають чоловічим іменем (Богданка, Іванка, Василина тощо). І виростає така собі Пеппі Довгапанчоха. Виявляється, що всі ці батьківські «хитрощі» згубно позначаються на цілісному розвитку дитини, підігрують «дуалізм статевого потягу» (З. Фройд). Навіть невинні на перший погляд переодягання малюка у невідповідний його статі одяг, косички у хлопчиків і поголена потилиця – у дівчинки

можуть дати поштовх до розвитку у дитини різних сексуальних відхилень. А якщо у дитини є біологічна схильність до гомосексуальності, то це вирішить справу не на користь нормальної орієнтації.

Статеворолева трансформація (формування статевооролевої поведінки, властивої іншій статі, при правильній статевої самосвідомості) може виявитися не лише у вихованні батьками в «іншій статі», а й у разі порушення статевої ролі у сім'ї (надмірно владна матір, що грає роль лідера, і підпорядкований батько) чи неповних сім'ях, коли матір виховує сина «за своїм образом і подобою». У дівчат ізоляція від матері, недостатня материнська любов, відсутність ласки в дитинстві призводять в майбутньому до невластивих нормальним жінкам агресії і черствості, відсутності материнського інстинкту. Серед факторів, які провокують альтернативний сексуальний потяг, і неправильна поведінка батьків (перегляд з дітьми порнофільмів, неохайність батьків, «франтування» у нижній білизні чи голим тощо). Неохайна матір в неохайному халаті може викликати огиду у хлопчика до жіночого тіла і нездоровий інтерес до чоловічого.

Часто батьки одягають дітей в одяг іншої статі (особливо, коли він дістається їй у спадщину від старшої дитини). Коли така дитина з'являється на дитячому майданчику, її зустрічають, природно, за одягом, а останній на ній неадекватний. Така дитина для хлопців стає неприйнятною, а для дівчат хорошою подругою: наче як хлопець, але зовсім як вони. У результаті статеві ідентифікація виявляється різко порушена – дитина не розуміє, хто вона така. Одяг відповідає її уявленню про себе як особистість незрозумілої статі. Єдине, що вона точно про себе знає, – те, що вона не як усі. Крім порушення статевої ідентифікації, інші психічні структури – самооцінка, уявлення про себе, мотивація – формуються спотворено і часто непередбачувано. А пізніше можуть формуватися гомосексуальні нахили.

Уваги батьків заслуговує спроба хлопця відмовитися від хлопчачого одягу, іграшок, перевага спілкування з дівчатами чи, більше того, вибір жіночої ролі в іграх. Якщо ж хлопець прямо висловлює бажання стати дівчиною чи сподівання, що стане нею у майбутньому – це безпосередній привід для звернення до психіатра чи сексопатолога, якщо відсутній андролог.

Неадекватна статевооролева поведінка та інтереси в дитинстві становлять серйозну передумову дорослої гомосексуальності. Дослідження хлопчиків і дівчаток з атиповою статевооролевою поведінкою, проведене Р. Гріном, засвідчило: 94 % цих хлопчиків

почали переодягатися у жіночий одяг ще до 6 років, а 74 % – до 4 років. Дружити з дівчатками воліють 94 % фемінінних і тільки 2 % маскулінних хлопчиків. Фемінінні хлопчики не лише охочіше граються у жіночі ігри (ляльки, дім), а й нерідко вибирають у них жіночі ролі, чого маскулінні хлопчики не роблять ніколи. Хоч причини цієї фемінізації, як і сексологічний прогноз, можуть бути різними, порушення статево-ролевих стандартів поведінки в дитинстві більше доповнюється у пубертатному віці гомосексуальністю²⁷.

У формуванні гомосексуалізму на тлі затримки психосексуального розвитку без трансформації статевої ролі велике значення мають порушення комунікації з особами іншої статі, впливи мікросоціального середовища, а в деяких випадках психопатологічні причини. Невірна спрямованість статевого потягу виникає в результаті ослаблення реакції на первинні сексуальні подразники (коли підлітку, юнаку постійно доводиться мати справу з оголеним жіночим тілом у балетній студії).

На жаль, пропаганда гомосексуалізму набрала в сучасній Україні вражаючих масштабів. Ведеться вона як через ЗМІ, так і через впровадження в освітніх установах навчальних програм, що пропагують гомосексуалізм як норму поведінки. Особливо небезпечною є така пропаганда для дітей і молоді, котрі ще не здатні критично поставитися до подібної інформації. Тим більше небезпечною стає така пропаганда, коли її проводять викладачі. У зв'язку з цим бажано відгородити суспільство, передовсім молодь, від впливу гомосексуальної пропаганди. Гомосексуалізм достатньо агресивний. Щоб вберегти дитину від цього, необхідно:

– не варто приховувати від неї, що таке явище як гомосексуалізм існує в нашому житті, причому це не психологічне відхилення, це лише види людської сексуальності. Життя примушує нас нині бути толерантними, тобто дозволяти кожному бути індивідуальністю, вибирати яким йому бути, не карати за це, якщо, звісно, він не становить загрози для оточуючих;

– не треба нав'язувати дитині свої погляди. Кожний може ставитись до гомосексуалізму так, як хоче: приймати його чи засуджувати. Кожний може висловлювати своє ставлення. Але не можна змушувати дітей дотримуватись такої ж точки зору. Адже якщо дитина дружить з гомосексуалістом, то за вимогою батьків вона навряд чи перестане це робити;

²⁷ Кравець В. П. Сексуальна педагогіка : навч. посібн. для студ. вищ. навч. закладів / В. П. Кравець. – Тернопіль : ТНПУ, 2016. – С.152-154.

– якщо раптом батьки визнають, що їх дитина гомосексуальна, то кращим вибором для них буде прийняти свою дитину такою, якою вона є, чого б це їм не вартувало. Тільки так можна зберегти контакт з дитиною, надати їй підтримку, якої вона потребує. Адже для гомосексуаліста є лише два шляхи: або всіма силами приховувати свою сексуальну орієнтацію, брехати, прикидаючись «нормальним» і, отже, відмовитися від можливості бути щасливими, або чесно зізнатися у своїй гомосексуальній природі, прийняти себе таким, навчитися з цим жити. Цей вибір кожний робить сам.

Таким чином, вивчаючи особливості формування сексуальної орієнтації, ми прийшли до наступних висновків.

Ознаки певної сексуальної орієнтації проявляються до досягнення підліткового віку навіть за умови, що підліток не вступає у безпосередні сексуальні контакти. Зазвичай, емоції, пов'язані з гомогендерним потягом, з'являються приблизно за три роки до того, як індивід починає виражати свої переживання у вигляді тієї чи іншої сексуальної поведінки.

Стосунки та ідентифікація з батьками не впливають на сексуальну орієнтацію дитини суттєвого, як прийнято вважати. Певною мірою батьки можуть впливати на формування сексуальних домінант, однак цей вплив, на нашу думку, не можна назвати визначальним.

Основна сексуальна орієнтація індивіда визначається у підлітковому віці навіть тоді, якщо індивід у цьому віці не проявляє особливої статевої активності. Сексуальна орієнтація і домінанти у зрілому віці є продовженням і закріпленням попередніх сексуальних переживань, окремі з яких реалізуються значно пізніше.

Закономірності розвитку сексуальних почуттів і реакцій дітей і підлітків не можуть випливати з якогось одного соціального чи психологічного джерела. Вони складаються під впливом багатьох факторів, що становлять життя людини і вивчені недостатньо.

Існує низка біологічних передумов формування сексуальної орієнтації. Ці вроджені фактори можна назвати сексуальною схильністю, що проявляється в результаті різних психологічних і соціальних впливів. Отже, на сексуальний розвиток людини впливають природа і досвід у комплексі разом з багатьма іншими факторами.

Вирішальне значення для формування і закріплення сексуальних установок індивіда має соціальне середовище, тобто група людей, з якими індивід себе постійно асоціює.

Єдиного «природного» способу ведення статевого життя чи вродженого інстинкту, який визначає статево поведінку, не існує.

Різноманітність сексуальної індивідуальності свідчить про те, що жоден спосіб вираження сексуальності не є єдиним.

Якими б причинами не викликалися різні девіації, всі вони мають низку спільних властивостей: а) девіації є результатом радше наuczіння та індивідуального досвіду, ніж помилок природи; б) ступінь розповсюдженості тієї чи іншої девіації пов'язаний з культурними нормами і способами життя народу; в) девіації коріняться в особливостях дитячого і підліткового сексуального досвіду; г) девіації частіше вражають чоловіків, ніж жінок.

3.3. Діалогізація дитячо-батьківських стосунків як умова становлення повноцінної особистості дитини в сім'ї

Становлення повноцінної особистості дитини залежить насамперед від системи стосунків у сім'ї. «Всі ми родом з дитинства», «Все – і хороше, і погане – людина одержує в сім'ї». Ці педагогічні сентенції відомі, напевне, всім. Ученими доведено, що у сім'ях дітей з девіантною поведінкою спостерігаються певні порушення у системі сімейних стосунків: гіперопіка зі сторони матері, байдужість батьків до дитини, жорстке, агресивне ставлення з боку одного з батьків тощо. Тому, на наше глибоке переконання, гармонізація сімейних стосунків є ефективним чинником профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі. Відтак, зрозуміло, що без радикальної перебудови традиційного сімейного виховання, не слід очікувати серйозних успіхів у сфері становлення повноцінної особистості: самостійної, відповідальної, упевненої у собі, ініціативної, творчої, з чіткими моральними настановами.

Орієнтація на особистість – загальна риса всіх освітніх проектів нашого часу. Філософія освіти досліджує особистісно зорієнтовану освіту через категорії суб'єкта, свободи, саморозвитку, цілісності, діалогу, творчості. З позиції психології концепція особистісно зорієнтованої освіти збагачується уявленнями про функції особистості в життєдіяльності людини, про ціннісно-смислову сферу, рефлексію, переживання, особистісний досвід і діалог як механізм розвитку особистості.

Особистісне начало в людині, зароджуючись ще в ранньому дитинстві, порушує лінійність, запрограмованість виховного процесу, надаючи йому риси вибіркової, саморозвитку, цілісності, опосередкованості. Психологи і педагоги, які розвивають концепцію особистісно зорієнтованої освіти, одноставні в тому, що освіта – це не

формування особистості із наперед заданими властивостями, а створення умов для повноцінного прояву і відповідно розвитку особистісних якостей дитини.

Проте, можна констатувати той факт, що ставлення до особистості в освітній практиці, і насамперед у практиці сімейного виховання відповідає панівній у суспільстві парадигмі: особистість і до сьогодні розглядається як те, що потрібно «активізувати», «спрямовувати», «формувати». Якщо в освіті ще помітні деякі прогресивні зміни, то у сфері сімейного виховання панують традиційні стереотипи.

Звідси випливає необхідність рішучого подолання стереотипів старого мислення у сімейному вихованні. Коротко зупинимося на найтипівіших з них.

Найбільш поширеним є ототожнення виховання з маніпулюванням дитиною, її поведінкою. Відповідно до цього стереотипу, виховання – це корекція поведінки дитини діями батьків. Насправді, дитина це не шматок глини, з якого виліпиш все, що захочеш. Дитина – особистість, яка здатна відчувати, переживати, сприймати, розмірковувати, хотіти, і, спираючись на свій унікальний досвід, мати свою власну точку зору, та вибирати, як їй поводити себе у тих чи інших ситуаціях. Надзвичайно важливо зрозуміти, як дитина бачить свою сім'ю, себе, як інтерпретує те, що відбувається. Саме її особистісне ставлення є результатом внутрішньої активності дитини і має для неї певний сенс, який не завжди є очевидним зі сторони, але саме ставлення, а не зовнішні обставини визначають поведінку дитини, є основою розвитку її особистості. Ми вважаємо, що почуття і переживання дитини є тим компасом, який допоможе досягнути бажаної мети у вихованні. Тому становлення особистості дитини у сім'ї – це взаємний процес, у якому батьки, виховуючи своїх дітей, і самі виховуються. *Дитина – це вільна (а, отже, автономна) особистість; виховання – це перш за все самовиховання батьків.*

Ще одним стереотипним уявленням про сімейне виховання є переконання батьків про те, що ця сфера добре контролюється і усвідомлюється ними. Кожен із батьків схильний думати, що добре розуміє і себе, і свою дитину. Ми впевнені, що можна контролювати і достатньо добре усвідомлювати свої дії і вчинки, але справжні переживання не лише дітей, але і батьків практично не контролюються і усвідомлюються достатньо погано і часто спотворено. Потрібна особлива праця на рівні внутрішнього і зовнішнього діалогу. *Виховання передбачає вміння слухати.*

Наступний стереотип стосується батьківської самопожертви. Виховання ж, на нашу думку, передбачає повноцінну суб'єкт-

суб'єктну взаємодію, яка базується на врахуванні потреб та інтересів як дітей, так і батьків, їхніх психологічних кордонів, толерантності у стосунках. *Повноцінне виховання неможливе без справжньої рівності, захищеності інтересів не лише дітей, але і батьків.*

Ще один стереотип, пов'язаний з негативним ставленням традиційного сімейного виховання до так званої словесної педагогіки як неефективної. *Справжнє виховання передбачає культуру мовлення на рівні внутрішнього Я, з використанням Я – висловлювань, організацію розгорнутого діалогічного спілкування.*

Традиційно батьки вважають, що процес формування впевненої у собі, позбавленої комплексів, самостійної, з чіткими моральними настановами особистості повинен базуватися на постійному критичному оцінюванні, систематичному контролі поведінки дитини з обов'язковою вказівкою на помилки, проблеми, упущення, порівняння з кращими зразками, учнями тощо. Насправді, процес становлення повноцінної особистості дитини, її позитивної Я-концепції базується на трьох основних видах досвіду, які необхідні для становлення Я, а саме: 1) увага і повага до неї; 2) справедливе ставлення зі сторони інших; 3) визнання ними її цінності. Відповідно за таких умов відбувається внутрішній процес формування структури Я: 1) увага і повага до самої себе; 2) справедливе ставлення до самої себе; 3) визнання власної самоцінності²⁸. Саме ці здатності необхідні для того, щоб людина стала автономною, автентичною і продуктивною.

Вищезазнані та інші стереотипи унеможливають реалізацію особистісно-зорієнтованих підходів у практику сімейного виховання. Тому ми вбачаємо нагальну необхідність впровадження інноваційних форм навчання батьків та майбутніх батьків з метою зміни ціннісно-смислових установок у сфері сімейного виховання, *розвитку діалогу як найбільш ефективного механізму розгортання особистісного потенціалу дитини.*

У нашій освітній програмі, яку ми презентуємо нижче, діалог виконує двоєдине завдання:

- 1) умова повноцінного становлення особистості дитини у сім'ї;
- 2) ефективна форма навчання інноваційним підходам у сфері сімейного виховання.

Інакше кажучи, у процесі навчання ми будемо за допомогою діалогічної взаємодії поглиблювати саморозуміння та адекватне розуміння поведінки, переживань, думок дитини, розвивати вміння асертивно встановлювати психологічні кордони, адекватно

²⁸ Ленгле А. Жизнь, наполненная смыслом. Прикладная логотерапия / А. Ленгле. – М.: Генезис, 2004. – 128 с.

висловлювати свої переживання та почуття, розвивати ціннісне ставлення до особистості дитини, тобто загалом *вибудовувати повноцінний діалог у взаєминах з дитиною*. Тобто, з одного боку, розвиток діалогу, діалогічних дитячо-батьківських взаємин, виступають метою нашої освітньої програми, а з іншого, – освітній діалог – це організаційна форма нашого навчання, яка дозволяє дуже ефективно, долаючи негативні педагогічні стереотипи, змінити ціннісно-сміслові настанови у сімейному вихованні і розвинути батьківську компетентність.

Для того щоб осягнути реальні і потенційні можливості діалогу необхідно зрозуміти його сутнісні характеристики, які наразі активно обговорюються у філософській, психологічній, культурологічній та педагогічній літературі.

Зверненість суспільства до гуманізації і гуманітаризації освіти актуалізують проблему діалогу у вихованні. Дослідження М. Бахтіна, В. Біблера, С. Братченка, М. Бубера, О. Галицьких, М. Кагана, З. Карпенко, М. Кларіна, А. Ленгле, Ю. Лотмана, К. Роджерса, В. Серикова та ін. дали можливість визначити діалог як унікальне середовище становлення високоморальної особистості. Філософи вважають діалогічність властивістю життя. Діалог дає можливість людині набути здатність заглиблюватись у себе, усвідомлювати власні переживання, відкривати світ почуттів. Сократ винайшов механізм прояснення сутності явищ через діалог. Він був переконаний, що за браком власної мудрості він не може вчити чому-небудь, і бачив своє завдання, щоб, ведучи бесіду, ставити все нові і нові запитання, спонукати тим самим людину саму відкривати знання.

Таким чином, діалог розкривається як процес прилучення особистості до культури, спосіб реалізації самопізнання, особистісного становлення. Психологи і філософи одностайні в тому, що духовні цінності неможливо передати шляхом пояснення, заучування, наказу, жорсткого контролю, зовнішнього монологічного впливу. Лише вступаючи з іншою людиною в реальний діалог, людина розуміє саму себе, стає потенційно невичерпною, виходить за рамки уявлень про себе.

У цьому контексті істотним чином змінюється роль педагога. Він повинен виявляти, знати і враховувати зміст суб'єктивного досвіду учня, включати його у зміст освіти та допомагати йому осмислювати цей досвід, прожити і пережити його у контексті суспільно-історичного досвіду. Суб'єктивний досвід набувається у процесі осмислення і вирішення особистістю її власних проблем. Викладач повинен конструювати такі навчальні ситуації, котрі актуалізують

сміслові переживання, вимагають прояву суб'єктних позицій учнів. Елементом проектування стає не фрагмент змісту освіти, а подія в житті особистості, що дає їй цілісний життєвий досвід. Оскільки, згідно з культурно-психологічним підходом, найвищі цінності людства повинні ніби знову народитися в досвіді особистості, інакше вони не можуть бути нею адекватно присвоєні, тобто набути для неї особистісного смислу. Роль педагога – допомогти виокремити все те цінне, що міститься в досвіді кожного, узагальнити та систематизувати цей досвід, забезпечити інтеграцію наукових знань та життєвого досвіду.

Діалог виступає тут як спосіб життєдіяльності суб'єктів освіти. Стирається принципова межа між змістовим і процесуальним аспектами навчання: процес стає джерелом особистісного досвіду. Відтак, взаємодія суб'єктів освіти набуває рис міжособистісного спілкування. При цьому викладач виступає як особистість, а не як функціонер, оскільки його внутрішній особистісний світ стає частиною змісту освіти.

Діалогічні стосунки у процесі навчання неминуче приводять до зміни соціальних ролей вчителя і учня та становлення таких суб'єктних позицій, коли викладач не стільки вчить, скільки створює умови для самоактуалізації і саморозвитку особистості дитини, здійснюючи смислопокладання в освітній процес.

Психологічним механізмом, що «запускає» зміни смислової сфери особистості, виступає актуалізація смислового переживання у процесі освітнього діалогу. Усе це сприяє становленню нових смислових структур, котрі раціоналізуються та емоційно проживаються та переживаються учасниками процесу, подією наповнюються та осмислюються. У цій ситуації і педагог, і учень починають взаємодіяти у єдиній самоорганізованій системі, що спрямована на спільний пошук щодо досягнення освітнього змісту.

Важливо ще раз підкреслити, що діалог – це спілкування центроване на процесі, а не на результаті. Співбесідники не ставлять за мету вплинути один на одного, але при цьому діалог створює оптимальні умови для реального впливу на розвиток особистості, оскільки особистісне зростання обов'язково передбачає свободу самореалізації.

У реальному спілкуванні досягнення рівноправності є дуже непростою проблемою. Особливо у ситуаціях, де співбесідники мають об'єктивні ознаки нерівності (у спілкування керівника і підлеглого, дорослого і дитини, педагога і учня тощо). К. Роджерс підкреслював, що можливість реалізації гуманістичного підходу у навчанні і

вихованні істотно залежить від готовності дорослого «поділитися своєю владою»²⁹. Комунікативні права і відповідальність у діалозі покликані зафіксувати межі моєї свободи, вивести іншого з-під впливу влади вихователя і перейти, таким чином, до невіддільних стосунків. Це означає перестати ставитися до іншої людини як до речі, до об'єкта і визнати її суб'єктність, поставитися до неї як до особистості. У діалозі співбесідник – не об'єкт впливу, а «суб'єкт звертання» (М. Бахтін)

Є спроби гармонізувати права учасників і в педагогічному процесі. Наприклад, ідеї «педагогіки спіробітництва» (Ш. Амонашвілі та ін.). Практика просвітницької роботи із сім'ями польського психотерапевта З. Шпевак наочно демонструє реальну можливість і високу продуктивність (з точки зору завдань особистісного зростання, а також вирішення конкретних міжособистісних проблем) рівноправних діалогічних стосунків навіть у дуже складних ситуаціях взаємодії нерівноправних (за об'єктивними критеріями) співбесідників – батьків і дітей.

Сучасні педагогічні дослідження особливу увагу звертають на умови організації навчального діалогу. Насамперед важлива готовність до діалогу педагога. Вона передбачає прийняття особистістю діалогу як особливої ситуації спілкування, що вимагає адекватної поведінки, дотримання деяких правил, утримання у свідомості мети діалогу, не вдаючись до буденного вияснення особистих амбіцій і пріоритетів, не редукуючи усе багатство діалогу до емоційного вияснення стосунків.

Відповідно до вищеозначених теоретичних засад, приступаючи до конструювання освітнього середовища з метою навчання батьків і майбутніх батьків інноваційним підходам у сімейному вихованні, ми базувалися на таких методичних припущеннях.

Оптимальним середовищем актуалізації смислотвірного потенціалу особистості, а, отже, і необхідною умовою не просто осмисленого засвоєння інформації, але становлення, розвитку, зміни, збагачення ціннісно-сміслових ставлень і настанов у сфері сімейного виховання, є освітній діалог. Потенціал освітнього діалогу, на нашу думку, буде найбільш ефективно реалізовуватися у тому випадку, коли освітній матеріал буде характеризуватися такими *змістовими особливостями*:

а) *контекстуальність* щодо внутрішнього світу особистості, коли текст, що вивчається, є в «контексті» особистісно-смісловій сфері учасників освітньої програми; це актуалізує особистісні смисли, а не

²⁹ Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Р. Роджерс; пер. с англ. М. М. Исениной. – М. : Прогресс : Универс, 1994. – 479 с.

поверхнєве відтворення і забезпечує прояви морального вибору, мотиваційного обґрунтування життєдіяльності тощо;

б) *відкритість* як спосіб представлення в освітньому матеріалі відкритих для доповнення, нестійких, невірноважених, парадоксальних (феноменальних) фактів, які не мають однозначного тлумачення; спосіб їх пізнання – критична рефлексія, яка дозволяє звертатись до смислотворчості особистості замість механічного заучування; при цьому відбувається постійне прояснення суб'єктом своїх смислових значень явища, яке розглядається, завдяки чому відбувається включення ненаукових уявлень в контекст науки, що забезпечує появу особистісного смислу;

в) *метафоричність* навчально-виховного матеріалу як механізм активізації синкретичного емоційного схоплення цілісної ситуації (в єдності асоціативних, інтуїтивних, логічних зв'язків) і актуалізації смислового потенціалу особистості;

г) *ігрові форми* навчальної взаємодії з притаманною для гри свободою, змагальністю, що актуалізує проблему самореалізації особистості і дозволяє їй у деякій мірі реалізувати свої потенції, створюючи власний світ, особливий простір, програючи в ньому свої ролі і моделі реальності; через імітацію життєвої ситуації, яка дозволяє апробувати цю цінність у дії і у спілкуванні з іншими людьми, порівняти з іншими цінностями³⁰.

Усе це дозволяє діалогізувати освітній процес та перетворити так зване істинне, об'єктивне, а, отже, анонімне, знеособлене і відчужене знання у «живе», особистісно та суб'єктивно пропущене й осмислене.

З метою створення умов для розгортання повноцінної діалогу в групі учасниками приймаються правила роботи в групі. У правилах віддзеркалені характеристики реальних процесів і явищ, які існують у прототипах моделюючої реальності. До переліку важливих правил можна віднести наступні:

– кожен учасник має можливість висловитися, якщо у нього є бажання;

– всі учасники групи поважають цінності і погляди кожного, навіть, якщо не згодні з ними;

– обговорюються ідеї, пропозиції, а не люди, що їх висловили;

– всі учасники роблять зауваження коротко і по суті;

– кожен учасник, навіть захищаючи свою точку зору, відкритий для сприйняття чужих ідей, думок та інтересів інших учасників;

³⁰ Радчук Г. К. Сімейне виховання: освітній тренінг для батьків /Г. К. Радчук, О. В. Тіунова. – Тернопіль: «Лілея», 2008. – 114 с.

– усі розбіжності, конфлікти, що виникають під час роботи, розв'язуються мирним шляхом з урахуванням інтересів учасників і правил роботи;

– всі учасники прагнуть створити відкриту, ділову, дружню атмосферу.

Організуючи заняття у формі освітнього діалогу, ми використовували різні інтерактивні методи, які допомагають розгорнути суб'єкт-суб'єктну взаємодію між учасниками освітньої програми, а саме: рольова гра; групова дискусія; робота в малих групах; творчі завдання; мозкова атака; інтерактивна міні-лекція; колаж; рефлексивні коментарі; повчальні історії, яскраві метафори, казкові розповіді; психогімнастичні, ігрові, тренувальні вправи, вправи на активізацію, рефлексію тощо. Усі ці методи навчання дають змогу задіяти не лише свідомість людини, але і її почуття, емоції, інтуїцію, вольові якості, тобто залучають до процесу навчання цілісну особистість.

Власне вищеозначені методичні аспекти освітнього діалогу стали основою побудови освітньої програми «Діалог як умова становлення повноцінної особистості дитини в сім'ї», яку ми успішно реалізуємо впродовж десяти років як у роботі зі студентами як майбутніми батьками, так і в роботі з батьками.

Структура освітньої програми:

«Діалог як умова становлення повноцінної особистості дитини в сім'ї»

Дана освітня програма складається з цілої низки окремих тематичних модулів. Модуль – це відносно самостійна одиниця («цеглинка»), з яких вибудовується оригінальна конструкція конкретного тренінгу. Модуль має власні цілі, його можна використовувати у складі інших тренінгів і навіть самостійно. Логіка освітньої програми полягає у наступному: кожен модуль, реалізуючи свою мету, допомагає учасникам як батькам чи майбутнім батькам поступово усвідомити свій суб'єктний потенціал, далі – усвідомлювати цю суб'єктність як серцевину повноцінної особистості у дітях і поступово, долаючи стереотипи, відпрацьовувати навички повноцінного діалогу з дітьми. Для досягнення мети у кожному модулі використовуються різні інтерактивні методи (рольові ігри, міні-лекції, робота у малих групах, творчі завдання тощо).

Модулі взаємно доповнюють один одного і кожен з них вносить свій вклад в реалізацію основних завдань освітньої програми загалом.

Тематичні модулі програми тренінгу:

1. Концептуальні засади тренінгу (усвідомлення концептуальних засад освітньої програми та основних шляхів сімейного виховання).

2. Світ дитини: особливості становлення (розвиток цілісного бачення становлення особистості дитини; засвоєння знань про вікові особливості її психічного розвитку, актуалізація дитячих спогадів, особистісної інтерпретації становлення особистості дитини).

3. Спілкування з дитиною (розширення знань про механізми і особливості комунікативної взаємодії з дітьми, розвиток комунікативних умінь і навичок).

4. Самооцінка дитини (усвідомлення центральних механізмів особистісного розвитку, розвиток уміння конструювання сприятливих умов для становлення стрижневих особистісних властивостей, розвиток навичок самоаналізу і рефлексії).

5. Особистісний простір у сім'ї (розширення знань про психологічні кордони особистості, відпрацювання вмінь асертивної поведінки у різних ситуаціях).

6. Усвідомлення наслідків негативної поведінки дітей (усвідомлення і критичне осмислення стійких стереотипних установок у сімейному вихованні, відпрацювання вмінь конструктивної взаємодії у ситуаціях негативної поведінки дітей).

7. Емоції та поведінка дитини (розширення і збагачення знань щодо ролі емоційної сфери у становленні особистості дитини, відпрацювання вмінь емпатійного реагування на дитячу поведінку).

8. Діалогічна взаємодія в сімейних конфліктах (конструювання оптимальних умов для вирішення конфліктних сімейних ситуацій, відпрацювання вмінь конструктивної (діалогічної) взаємодії).

9. Підсумки (узагальнення результатів навчання, побудова реальних планів утілення одержаних знань, умінь та навичок у життя)³¹.

Таким чином, підсумовуючи можна стверджувати, що діалог є, справді, максимально адекватним середовищем розвитку особистості дитини в сім'ї і водночас має статус інноваційної психодідактичної форми навчання. Світ діалогу – це особливий світ спілкування людей як вільних особистостей, тому він може слугувати мірилом реалізації особистісно-розвивального потенціалу конкретних форм педагогічного спілкування. Концепція діалогу дозволяє краще зрозуміти і альтернативні способи міжособистісної взаємодії (авторитарний, ліберальний, маніпулятивний та ін.), окреслити

³¹ Радчук Г. К. Сімейне виховання: освітній тренінг для батьків /Г. К. Радчук, О. В. Тіунова. – Тернопіль: «Лілея», 2008. – 114 с.

орієнтири і засоби їх «діалогізації». Ефективність розробленої і апробованої у роботі з майбутніми батьками і батьками програми засвідчує необхідність її впровадження у практику розвитку батьківської компетентності.

Окрім того, апробована нами форма навчання – освітній діалог інтегрує культурологічні, аксіологічні, екзистенційні, феноменологічні уявлення про засвоєння знань на ціннісно-смысловому рівні, що може бути використано і в педагогічній практиці.

Відтак, орієнтація на розвиток дитини як особистості, індивідуальності і активного суб'єкта діяльності може бути реалізована лише на основі побудови діалогічної стратегії діяльності дорослого, що, в свою чергу, унеможливорює прояв різних девіацій в подальшому становленні особистості.

3.4. Егалітарність батьківсько-підліткової взаємодії як чинник попередження девіантної поведінки зростаючої особистості

«Як функціонує сім'я, так функціонує народ і так функціонує весь світ, в якому ми живемо»

Святий Іван Павло II

Євроінтеграція як нова соціальна реальність потребує оптимізації освітньо-професійної підготовки та формування активної громадянської позиції підростаючого покоління. Проголошена в національній освіті особистісна орієнтація на розвиток дитини як суб'єкта власного життя, на виховання конкурентоздатної, відповідальної та самодостатньої особистості передбачає створення творчо-розвивального та недискримінаційного середовища на принципах дитиноцентризму та паритетності статей, в якому забезпечується повноцінний розвиток особистості, незалежно від її статі, віку, дієздатності, раси, культури, віросповідання, етнічності тощо, «майбутня життєва траєкторія людини» (В. Кремень)³².

Мова йде про визнання самоцінності дитинства, особистісно орієнтоване навчання, громадянське виховання і соціалізацію дитини, формування у неї навчальних, соціальних, загальнокультурних і предметних компетентностей, ціннісних ставлень і толерантності, набуття життєвих компетентностей, необхідних для самовизначення й усвідомленого вибору життєвого шляху, реалізацію культуротворчої

³² Концепція Нової української школи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>

функції в новій, освітньо-розвивальній парадигмі, системний і суб'єктний підходи до статевої соціалізації дітей та молоді на засадах гуманізму та демократизму у контексті основоположних прав і свобод людини як релевантних Цілям сталого розвитку, затверджених Генеральною Асамблеєю ООН (2015 р.).

Актуальність інтеграції гендерної складової в освітню систему пов'язана, насамперед, із забезпеченням рівного доступу обох статей до різних сфер суспільного життя на основі принципу недискримінації, що в майбутньому визначатиме гідні умови життєдіяльності жінок і чоловіків. Як зазначає віце-прем'єр міністр України І. Климпуш-Цинцадзе «Недискримінація, рівність, права людини, – все це починається з освіти. Наші діти повинні усвідомлювати значення цих цінностей уже в середній школі. Ми робимо це не для наших закордонних партнерів. Ми робимо це для свого майбутнього, де немає місця таким ганебним речам, як, приміром, сексизм чи домашнє насилля»³³.

В умовах реформування загальної середньої освіти (Закон України «Про освіту» (ред. від 07.09.17), Концепція Нової української школи, Стратегія «Освіта: гендерний вимір – 2021») відповідно до міжнародних стандартів якості життя та освіти особливого значення набуває психолого-педагогічний супровід освітньо-виховного процесу, впровадження технологій формування і розвитку екологічно орієнтованого способу життя школярів, допомога в організації ефективної взаємодії педагогів з батьками школярів, підтримка і корекційна робота з учнями із ускладненнями в адаптації у шкільному середовищі тощо.

Сучасна затребуваність проблеми побудови батьківсько-підліткових ставлень «на рівних» стосується суперечливого процесу гендерної соціалізації молоді в Україні, де дівчата та юнаки все ще залишаються на роздоріжжі особистісного самовизначення, оскільки авторитарна шкільна та соціальна система утискає вияв особистого начала людини, стереотипізувала сфери самореалізації жінок і чоловіків, поширювала сексистські погляди щодо участі жінок у суспільно-політичній сфері, подвійні стандарти в оцінці значущості сімейних ролей тощо. Маніпулятивний стиль батьківсько-дитячих відносин і відображення зростаючою особистістю своїх фемінно-маскулінних властивостей є наслідком традиційної гендерної соціалізації, що обмежує особистість і в подальшому дорослому житті. На противагу йому, суб'єкт-суб'єктна взаємодія розглядається

³³ Впроваджуючи Стратегію гендерної рівності в освіті, ми творимо майбутнє без сексизму і домашнього насилля [Електронний ресурс]. – 2018. – Режим доступу : <http://link.pub/2020689>

як розгортання діалогічного спілкування про позиції рівноправності людей, яку опосередковує статево-рольовий компонент як чинник порушення паритетності статей³⁴.

Реалізація особистісно-егалітарного підходу у навчально-виховному процесі закладів освіти є соціально-психологічною детермінантою розширення культуротворчого ментального простору для всіх учасників педагогічної взаємодії «батьки – діти – вчителі» на засадах європейських демократичних цінностей: свободи, поваги до прав людини, гідності, справедливості, толерантності, що дасть змогу жити разом у рівності та гідності (Т. Говорун, Я. Василькевич, О. Кікінежді, І. Шульга).

Підлітковий період у багатьох психологічних дослідженнях і концепціях визнається «критичним», «перехідним», «складним». Це пов'язано із пубертатними змінами (фізичними, статевими), психологічними і соціальними трансформаціями в особистості підлітка (М. Боришевський, В. Васютинський, Т. Говорун, Ф. Дольто, Е. Еріксон, М. Кле, І. Кон, Г. Крайг, М. Савчин та інші вчені).

Згідно з культурно-історичною теорією розвитку (Л. Виготський)³⁵, «образ дорослості» як ідеальна форма «вдосконаленого дорослого життя» є центральною категорією, що задає цілісність дитинства, тому співвідношення реальної та ідеальної форм, їхнього взаємопереходу є вихідною точкою «роботи саморозвитку» (Д. Ельконін, Г. Костюк). Рефлексія як індивідуальна здатність підлітків до самозміни, до встановлення меж Я і «не Я» у контексті маскулінно-фемінного конструкту, є головною рушійною силою всіх сторін психічного розвитку, в тому числі і гендерного. Саме у цьому віці відбувається відкриття дівчатами та хлопцями нової ідеальної форми, як зміни внутрішньої позиції бачення гендерного середовища: «Я – Ми – світ/культура» (побудова власної дорослості), що склало методологічну основу нашого дослідження³⁶.

Присвоєння соціальних норм дорослих жінок і чоловіків сприяє тому, що у підлітків виникає і зміцнюється суб'єктивне переживання власної дорослості – основне психологічне новоутворення у підлітковому віці, що має неоднозначний зв'язок із рівнем реальної психічної, фізичної та соціальної зрілості індивіда. Його виникнення та

³⁴ Говорун Т. В. Гендерна психологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 308 с.

³⁵ Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.

³⁶ Говорун Т. В. Суб'єктивність як психологічна основа егалітарної педагогічної парадигми / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді // Вісник Київського університету: зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. [Проблеми емпіричних досліджень у психології] (до 120-річчя з дня народження С. Л. Рубінштейна). – К.: КНУ, 2009. – Т. 2. – С. 244–254.

прояви зумовлені характером стосунків, формами спілкування підлітка з дорослими та ровесниками. Найбільш зрілими та перспективними для особистісного розвитку підлітка проявами дорослості є «моральна та інтелектуальна дорослість», які формуються під впливом демократичних стосунків у сім'ї, школі, соціумі.

У контексті вихідного теоретичного положення нашої роботи є розгляд явища гендерної ідентифікації з позицій суб'єктно-діяльнісного та системного підходів як складного, різнорівневого утворення, що включає об'єктний особистісний гендерний простір мікро-, мезо- та макроявищ (індивід, середовище, діяльність) (С. Бем, У. Бронфенбренер, В. Васютинський, Т. Говорун, М. Кіммель, В. Кравець, С. Максименко, Д. Шеффер). Це дозволяє розглядати особистість підлітка як суб'єкта формування гендерних просторів Я-ідеального та Я-реального, власного вибору поведінки у патріархальній чи егалітарній системі координат.

Значущою сферою, у якій підліток апробує міру своєї дорослості, є стосунки з батьками та іншими дорослими, братами, сестрами та найближчими родичами. Процес емансипації від батьків у багатьох наукових джерелах розглядається одним із основних соціальних завдань розвитку підлітків. Згідно з даними зарубіжних і вітчизняних вчених, конфлікти підлітків з батьками здебільшого пов'язані із зовнішнім виглядом, шкільним життям, зміною ціннісних орієнтацій. Попередні стосунки з дорослими стають неприйнятними для підлітків, оскільки не відповідають їхнім уявленням щодо власної дорослості. В основі трансформацій лежить протест підлітка проти різних форм залежності від дорослих, а також активне утвердження своєї незалежності («Я сам / сама знаю, що мені робити!») (В. Васютинський, Н. Городнова, В. Романова, А. Фіделус, О. Янкович)^{37,38,39,40}.

У контексті дослідження соціально-психологічних детермінант гендерної соціалізації – ідентифікації підлітків як чинників профілактики девіантної поведінки нами було проведено експериментальне вивчення батьківсько-материнського впливу на особистісний розвиток дівчат і хлопців-підлітків. Значущими

³⁷ Городнова Н. М. Соціально-психологічні чинники становлення статевої ідентифікації підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н. М. Городнова. – К., 2006. – 24 с.

³⁸ Романова В. Г. Особливості статевої ідентифікації підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / В. Г. Романова. – К., 2002. – 19 с.

³⁹ Янкович О. І. Освітні технології у короткому викладі / О. І. Янкович, Л. М. Романишина та ін. – Тернопіль : Астон, 2013. – 160 с.

⁴⁰ Fidelus A. Odpowiedzialność wychowawcza na terenie szkoły / A. Fidelus // Studia nad Rodziną. – 2008. – No. 12/1–2 (22–23). – S. 249–258.

параметрами обрано статево диференціацію батьківсько-дитячих стилів виховання, а також сприйняття образів батьків як моделей-еталонів статеворольової поведінки⁴¹.

Психодігностичний інструментарій включав комплекс методів: методика семантичного диференціалу, модифікований тест С. Бем для виявлення фемінно-маскулінних властивостей; тест діагностики батьківського ставлення «Підлітки про батьків» (ADOR), тест соціально-психологічних зв'язків Л. Кондрашової⁴², наратив «Коли я відчув (ла) себе дорослим чоловіком / дорослою жінкою», тест незакінчених речень «Сучасний чоловік / сучасна жінка...», «Мидівчатка / Ми-хлопчики», «Ідеальний чоловік / ідеальна жінка...», «Ідеальна дівчинка / ідеальний хлопчик...», «Я б хотів / хотіла, щоб моя майбутня дружина / мій майбутній чоловік була/був ...», а також «Я, як майбутній чоловік буду... / Я, як майбутня дружина буду...». Система методів, застосовуваних у дослідженні, була визначена його вихідними методологічними передумовами, а також цілями й завданнями як усього дослідження, так і його окремих етапів.

При доборі завдань ми виходили з того, що, будучи вільними у виборі визначень статеворольових образів, гендерних рис, підлітки у своїх відповідях керуватимуться, в першу чергу, власним індивідуальним досвідом, інтеріоризованими статеворольовими установками з родини та найближчого соціального оточення. Апробація застосованих методик показала її відповідність методологічним принципам та теоретичному задуму дослідження. Вибірка склала 390 учнів 5–9 класів у віці 11–15 років, із них 204 особи – учні 5–7 класів (віком 11–13 років) та 186 осіб 8–9 класів (віком 13–15 років). Відсоткове співвідношення дівчат і хлопців – 50 % та 50 %.

Домінуючий напрямок гендерного самовизначення залежить від специфіки соціальної ситуації розвитку підлітка та міри його включення у демократичне середовище. Згідно з рейтинговими місцями спілкування підлітків, які оцінювались з позиції чинників розвитку гендерної ідентичності, батьки відіграють провідну роль і залишаються особливо впливовими особами для молодших підлітків обох статей на рівні з думкою однолітків зі школи та класу. Аналіз соціально-психологічних зв'язків підлітків засвідчує, що для розвитку гендерної ідентичності дівчинки-підлітка важливу роль відіграють

⁴¹ Кікінежді О. М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості : монографія / О. М. Кікінежді. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. – С. 640–649.

⁴² Кондрашова Л. В. Превентивная педагогика : учеб. пособие / Л. В. Кондрашова. – К. : Вища школа, 2005. – 231 с.

особи тотожної статі – мати, бабуся, подруги тощо, тоді як для хлопців – батько, дідусь, друг ($U=69,5$; $p=0,00006$). У молодших підлітків обох статей, порівняно зі старшими підлітками, була виявлена більша інтенсивність спілкування з батьками ($U=7$; $p=0,0017$).

Взаємкореляційні зв'язки значущості референтних кіл спілкування, які встановлені у вибірці підлітків, засвідчили незначні відмінності за статтю та віком. Загалом, для підлітків обох статей характерне однаково інтенсивне спілкування як з матір'ю, так і батьком ($r=0,41$; $p\leq 0,05$). Виявлені значущі кореляції між інтенсивністю спілкування з найближчим оточенням (бабуся, дідусь та брат, сестра) ($r=0,39; 0,33$; $p\leq 0,05$), дещо менше – з дідусем і братом (сестрою) ($r=0,35$; $p\leq 0,05$). Інтенсивність спілкування з родичами корелює з інтенсивністю спілкування з однолітками: друзями зі школи ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), друзями із класу ($r=0,39$; $p\leq 0,05$). Найбільша інтенсивність спілкування виявлена із однолітками (друзями із класу, школи та поза школою), як найбільш значущих осіб ідентифікаційного «Ми» ($r=0,36-0,39$; $p\leq 0,05$). Це можна пояснити однаковою соціальною ситуацією розвитку у даному віковому періоді, зростаючою потребою у рефлексії, початком відмежовування від батьків.

Нами був використаний тест Е. Шафера «Підлітки про батьків» (ADOR), згідно з яким виділяють 5 стилів ставлення: позитивне (POZ), директивне (DIR), вороже (HOS), автономію (AUT) та непослідовне (NED). Ця методика дозволяє отримати подвійні результати: з одного боку, оцінка підлітками батьківського стилю виховання та з іншого – проектування на батьків власного ставлення, прогностичність майбутніх сімейних ролей, поведінки, стилів виховання⁴³.

Застосування цього опитувальника дало змогу виявити установки, поведінку і методи виховання батьків очима дітей-підлітків. Обрана методика ґрунтується на положенні вченого про те, що виховні впливи батьків є такими, як їх бачать та описують діти, і які можна характеризувати за допомогою трьох факторних змінних: емоційне прийняття – емоційне відторгнення; психологічний контроль – психологічна автономія; прихований – відкритий контроль. Емоційне відторгнення розглядається як негативне ставлення до дитини, відсутність до неї любові і поваги, і в крайньому варіанті, як ворожість. Поняття психологічного контролю означає здійснення певного тиску і довільного керівництва дітьми, а, з іншого боку, – міру послідовності у здійсненні виховного процесу.

⁴³ Практикум по возрастной психологии / под ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко. – СПб. : Речь, 2001. – 688 с.

У результаті міжнародного наукового співробітництва лабораторії клінічної психології Інституту ім. В. Бехтерева з Інститутом психодіагностики (Братіслава, Словаччина), ця методика була апробована на підлітках 13–18 років у Росії і, на думку авторів модифікації, «є дуже корисною для відображення тих факторів сімейного виховання, які є прихованими...» (Л. Васерман, Т. Горькова та ін., 1994). Опитувальник містить 50 тверджень і передбачає роздільну оцінку досліджуваними стилів виховання батька і матері.

Нас цікавило, чи є достовірними відмінності у діадах «мати – син», «батько – донька» як гендерних лініях, стилях батьківсько-дитячих відносин? Як засвідчив кореляційний аналіз (за коефіцієнтом Пірсона), в одностатевих вибірках, у відносинах матері до дівчат і хлопців молодшого підліткового віку, спостерігаються значущі відмінності. Зокрема, у гендерній лінії «матерів – доньок» із позитивним інтересом тісно корелює автономний стиль ($r=0,44$; $p=0,019$), якого не виявлено в стосунках «мати – син» ($r=0,23$; $p=0,26$). У ставленні до хлопців позитивний інтерес матерів високо корелює із непослідовним стилем виховання ($r=0,5$; $p=0,012$), що може бути свідченням зв'язку матерів з дівчатами. Слід зазначити, що непослідовний стиль матерів у ставленні до доньок-підлітків має значущі кореляційні зв'язки із такими проявами батьківського стилю, як директивність ($r=0,47$; $p=0,012$), ворожість ($r=0,53$; $p=0,003$) та автономія ($r=0,52$; $p=0,005$).

У гендерній лінії «батько – донька» виявлені значущі кореляційні зв'язки між всіма типами ставлень. Особливо сильна кореляція зафіксована між автономним і непослідовним стилями, між ворожістю та позитивним інтересом ($r=0,39$; $p=0,043$), що свідчить про амбівалентність тата у ставленні до дочки та зумовлює труднощі у розвитку її ідентичності. Це свідчить про значне дистанціювання татів від своїх дочок. Подібна тенденція виявлена і щодо директивного стилю ($r=0,6238$; $p=0,001$). Неоднозначність зв'язку між двома тенденціями вказує на амбівалентне ставлення татів до доньок. У свою чергу, позитивний інтерес татів до дочок-підлітків позитивно корелює із директивністю ($r=0,62$; $p=0,001$), що вказує на більше дотримання татами авторитарних методів виховання, суворий контроль за їх поведінкою і водночас зростання відчуження між ними. Окрім того, виявлена сильна кореляція між позитивним інтересом, автономністю ($r=0,79$; $p<0,0001$) та непослідовністю ($r=0,69$; $p<0,0001$) є свідченням більшого дистанціювання та відчуження татів від дочок, ніж від синів.

Якісно інші стосунки у діадній лінії «тато – син» характеризуються підвищенням позитивного інтересу татів до синів, оскільки позитивний інтерес батька до сина має обернено

кореляційний зв'язок з ворожістю ($r=-0,38$; $p=0,05$). Це означає, що відбувається зниження директивності у батьківському ставленні ($r=-0,49$; $p=0,015$), що є свідченням сильнішої ідентифікації татів з синами, ніж з дочками. Виявлений сильний взаємозв'язок між всіма шкалами: директивністю і автономністю ($r=0,713$; $p<0,0001$), директивністю і непослідовністю ($r=0,711$; $p<0,0001$); непослідовністю і ворожістю ($r=0,62$; $p=0,001$), непослідовністю і автономністю ($r=0,77$; $p<0,0001$). У гендерній лінії «тато – син» ці тенденції відсутні.

Отже, у батьківсько-дитячих стосунках переважає непослідовність у ставленні до дівчат з боку батька і матері, а частіше повторювання поєднання директивності і ворожості вказує на значне дистанціювання, відмежування батьків обох статей у взаємодії з дітьми-підлітками. Виявлене поєднання непослідовності і негативізму також вказує на домінування авторитарного стилю спілкування батьків з підлітками обох статей як важливих факторів статевої їх соціалізації.

У дівчат-підлітків емоційний вплив ототожнюється з матір'ю, на що вказує більша емоційна близькість із нею, ніж із батьком. Більш відчутними з боку матерів є гіперопіка та помірний контроль, тоді як з боку татів дівчата відчують брак емоційного прийняття, тепла, захисту, дружніх стосунків та підтримки, що значно утруднює майбутню самореалізацію дівчат. Виявлений значущий кореляційний взаємозв'язок між фемінністю у дівчат та автономним стилем виховання матерями свідчить, на нашу думку, про їх ототожнення з їх гендерною жіночою роллю ($r=0,42$; $p\leq 0,05$). Отже, психологічна ідентифікація дівчат-підлітків з матерями більш сприятлива, тоді як із татами виявлено значне дистанціювання у стосунках.

У старших хлопців-підлітків прослідковуються подібні тенденції гендерної ідентичності. З боку матерів вони відчують вияв надопіки, підвищену директивність та контроль, що призводить до значного відмежування синів від матерів. У гендерній лінії «тато – син» існують теж певні протиріччя у стосунках. З одного боку, тати виявляють позитивний інтерес та довіру до синів, з іншого боку, – незадоволення формами їхнього дорослішання, скепсис щодо прояву «дорослих» (гіпермаскулінних чи фемінних) форм поведінки, що стає причиною розвитку тривожності у хлопців. Можливо, до цього призводить надмірна зайнятість татів на роботі, виконання ними традиційної ролі годувальника, формальне ставлення до виховання синів. Непередбачуваність і непослідовність поведінки батька як взірця в очах синів не є прикладом рівності у взаємостосунках і заважає, на нашу думку, формуванню у підлітків-хлопців впевненості в собі, незалежності, самостійності та їх фемінізації. Виявлені у ставленні

батьків до дітей статистично значущі зв'язки не підтвердили залежності від статі та типу ідентичності підлітків. Загалом гендерні особливості батьківсько-дитячих стосунків взаємопов'язані з непослідовним батьківським стилем поведінки. Батьки однаковою мірою допомагають як хлопцям, так і дівчатам, виявляють розуміння і підтримку у дитячих проблемах і турботах, радість з приводу успішного їх завершення, прислухаються до їхніх уподобань, хвалять за хороші вчинки та гарні оцінки. Негативне оцінювання ставлення батьків до дітей збігаються в оцінках обох статей.

Залежність розвитку статевої ролі образу «Я» дівчат і хлопців залежить від батьківських настанов – традиційних чи егалітарних, узгодженого впливу обох батьків на них. З боку матері відмічається зростання позитивного інтересу у сторону посилення гіперопіки, дещо знижується вимогливість, психологічний контакт матерів з дочками стає тіснішим і глибшим. Непослідовний стиль тата до виховання дитини полягає у амбівалентному ставленні, нечутливості, емоційній відстороненості. Отже, мати є більш емоційно значущою, впевненою та активною у ставленні до дочки, ніж тато. За такої ідентифікації гендерний Я-образ дівчат, відповідно, набуває андрогінних якостей: сили, впевненості, активності, самостійності тощо.

Щодо тенденцій батьківського впливу на статевої ролі розвиток образу «Я» синів, то можна говорити про значну ідентифікацію із татами. Проте сповідування непослідовного стилю спілкування з боку обох батьків, емоційного невтручання батька надалі дистанціює хлопців. Сини очікують від тата більшого захисту, традиційної директивності, авторитетності, прояву лідерських позицій як суто маскулінних рис поведінки. Стосунки хлопців з татами є більш амбівалентними і суперечливими, ніж з мамами. Тати пред'являють більше вимог до синів, існуючі соціальні норми досить жорстко регламентують міру емоційних проявів відносно сина-підлітка з боку матері. Переважання фемінних рис у дівчат спостерігається, насамперед, за надмірної опіки матерів з підвищеною директивністю (т. зв. «домінуюча гіперпротекція»), прийнятті татами дочок із відсутністю з їх боку наставництва, керівництва і співробітництва. Відстороненість позиції батька, його недостатня включеність у справи сина, відсутність захисту, все це значуще впливає також на зміст статевої ролі самосвідомості хлопців. За нормативних проявів цього параметру, в структурі андрогінної психологічної статі хлопців маскулінні якості поєднуються із фемінними (особливо у випадку поєднання позитивного інтересу тата, його емоційного прийняття з автономним та авторитетним стилем матері).

Таким чином, можна дійти висновку про більшу інтерналізованість (більше засвоєння традиційних гендерних жіночих ролей) дівчатами стереотипізованих очікувань батьківської сім'ї, у порівнянні з хлопцями. Водночас егалітарність поглядів сповідують обидві статі щодо репродуктивної, емоційно-експресивної функції, прийняття рішень щодо народження та виховання дітей; вирішення сімейних проблем і надання емоційно-моральної підтримки, виконання жінками маскулітного виду діяльності (водіння машини).

Порівнюючи рейтинг життєвих цінностей, зазначених дівчатами та хлопцями, можна дійти висновку про незначні їх гендерні відмінності. Зокрема обидві статі однаково важливими для себе вважають одруження з коханою людиною, продовження себе в дітях, отримання хорошої освіти, здобуття улюбленої професії, можливість стати знаменитим професіоналом, заробляти достатньо грошей, щоб утримувати себе, свою сім'ю, подорожувати по світу. Незначні відмінності проявляються в тому, що у представників чоловічої статі більшою мірою виражено бажання бути багатим («мати дуже багато грошей»), а у жіночої – «одержати хорошу освіту», «здобути професію, яка подобається». Проте виявлена тенденція свідчить про більшу стереотипізованість поглядів дівчат, їх несамостійність, залежність, орієнтацію на дотримання традиційних ролей. Причинами цього може бути орієнтація хлопців на освоєння ширшого соціального простору, їх більша віддаленість від домашніх справ та обов'язків, інтерналізація традиційних чоловічих ролей у батьківській сім'ї. Дівчата сподіваються на допомогу майбутнього чоловіка у догляді за дитиною та її вихованні, у сімейно-побутовій сфері (готування їжі, прибирання), що є свідченням їх залучення до хатньої роботи ще змалечку. Переважна більшість хлопців допускають егалітарність у поглядах, порівняно з дівчатами, позитивно ставляться до їх активності та ініціативи. Амбівалентність поглядів хлопців та більша орієнтація на статевотипізовані ролі у дівчат є, на нашу думку, свідченням дифузності гендерної ідентичності у підлітковому віці.

З'ясовано, що закарбування образу дитячо-батьківських стосунків в очах підлітка визначає специфіку його гендерних орієнтацій. Емпіричне вивчення впливу батьків на гендерне виховання підлітків за тестом ADOR виявило значущу кореляцію в оцінці еталонів гендерної поведінки у взаємоперехресних лініях «мати-син/донька», «батько-донька/син». Результати дослідження засвідчили статеву диференціацію особливостей поведінки у міжособистісних взаєминах «батьки-підлітки» і моделей-еталонів статеворольової поведінки. Рівень батьківських вимог щодо дотримання дівчатами традиційних

засад поведінки є значно вищим, ніж щодо хлопців. Дівчатка перебувають у більш дискримінуючих позиціях при спілкуванні з татами, хлопці- щодо спілкування з матерями. Тати порівняно з мамами є більш дистанційованими в спілкуванні як від доньок, так і синів, що свідчить про порушення гендерного паритету у вихованні дітей, звуженість самореалізації чоловіків у виконанні батьківської ролі, а також про те, що чоловіки часто слугують негативними гендерними моделями для наслідування. Диференційована презентація статей у полярних соціально-психологічних сферах призводить до виникнення труднощів у підлітків у гендерному самовизначенні як майбутнього сценарію життя зростаючої особистості. Усе це переконує в необхідності підвищення уваги громадськості, батьків, педагогів до гендерних засад сімейного спілкування, що потребує суттєвої модернізації національної системи освіти у напрямку визначення принципів, змісту та методів психолого-педагогічного супроводу егалітарної статевої соціалізації задля набуття підростаючим поколінням демократичного соціального досвіду, культури спілкування і співпраці у різних формах взаємодії, соціально-правової, екологічно доцільної і здоров'язберезувальної поведінки, розробки та впровадження гендерно-освітніх технологій як педагогічних інновацій впливу на статево свідомість молоді з метою гармонізації її особистісного та громадянського зростання.

3.5. Фасилітативний потенціал інтерактивних методів у психологічній профілактиці підліткових девіацій

Підлітковий вік є одним з найважливіших періодів у житті людини, який багато в чому визначає її подальшу долю. Це новий, поворотний етап у процесі становлення особистості, який небезпідставно дослідниками називається «перехідним», «пубертатним», «кризовим», «переломним», «періодом статевого дозрівання» тощо. Адже саме на цьому етапі розпочинаються значні біологічні, гормональні, фізичні зміни, статево дозрівання і закінчуються тоді, коли людина займає стабільну, самостійну роль в суспільстві.

З іншого боку, не варто забувати, що підлітковий вік – це не тільки період труднощів і суперечностей, але й пора реалізації та розгортання величезних можливостей зростаючої людини, пора найбільшої сприйнятливості до впливів середовища. Це вік фантастичних можливостей у сфері освіти і творчості, особистісного зростання і соціального розвитку. І саме від дорослих (батьків, педагогів,

наставників, соціальних педагогів, психологів та ін.) залежить спрямованість траєкторії розвитку підлітка в напрямку мобілізації переваг, позитивних сторін цього віку чи в бік проблем, труднощів і кризових явищ, які неминуче призведуть до різних видів девіацій.

Психологічні особливості підліткового віку знайшли своє відображення у дослідженнях як вітчизняних (Б. Баєв, І. Д. Бех, М. Боришевський, І. Булах, С. Максименко, В. Татенко, Д. Фельдштейн, А. Фурман, О. Чебикін та ін.), так і зарубіжних науковців (Р. Бернс, Л. Божович, Л. Виготський, М. Мід, Г. Шихи, Е. Еріксон та ін.). Психологічні причини девіантної поведінки підлітків висвітлюються у дослідженнях М. Алемаскіна, Б. Баєва, О. Бондарчук, Г. Бочкарьової, Т. Гуріної, В. Демиденка, О. Змановської, О. Ковальова, І. Кона, О. Лазурського, Н. Максимової, В. Мінської, О. Хархан та ін.

У психології (О. Бондарчук, В. Казанська, І. Кон, С. Кулаков, А. Реан та ін.) під девіантною поведінкою (від лат. *deviatio* – відхилення) розуміють систему вчинків чи окремі вчинки, які суперечать загальноприйнятим нормам (психічного здоров'я, права, культури чи моралі). Однак, як зазначає О. Бондарчук, відхилення від норми у поведінці можуть трактуватися як позитивні (мова йде про нестандартну особистість, з оригінальними, творчими, суспільно значущими ідеями, що свідчать про успішність процесу соціалізації і відіграють позитивну роль у прогресивному розвитку суспільства), так і негативні (не засвоюється позитивний соціальний досвід, наявні проблеми з адаптацією до моральних цінностей і норм поведінки, відповідно до вимог суспільства). Саме при виникненні негативних девіацій процес соціалізації особистості є порушеним, що проявляється у незбалансованості психічних процесів, неадаптованості, порушенні процесу самоактуалізації або у відхиленні від морального і естетичного контролю над власною поведінкою, яка стає соціально дезадаптованою⁴⁴.

Загалом, опираючись на основні положення різних теоретичних підходів, можна виділити декілька груп чинників девіантної поведінки підлітків:

- соціальні – несприятливі соціальні, економічні, політичні та інші проблеми, притаманні суспільству в період кризи;
- соціально-психологічні – негативний вплив особливостей взаємодії особистості з наближеним оточенням (досвід спілкування з

⁴⁴ Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки : Курс лекцій / О.І. Бондарчук. – К.: МАУП, 2006. – 88 с.

батьками, наявність угруповань однолітків з негативною спрямованістю тощо);

– педагогічні – недоліки сімейного та шкільного виховання (емоційний тон стосунків, тип контролю і дисципліни у сім'ї, стилі виховання, педагогічна занедбаність, важковиховуваність, ставлення педагога до учня);

– індивідуально-психологічні – характеристики, які спричинюють неконструктивну позицію особистості і ускладнюють процес її соціалізації (почуття неповноцінності, тривожність, особливості локусу контролю, рівень самоповаги, неадекватна самооцінка, конформність, некритичність тощо)⁴⁵.

Однак попри численні дослідження причин підліткових девіацій сьогодні все ще відчувається потреба в методологічному обґрунтуванні та практичному впровадженні ефективних програм психологічної профілактики девіантної поведінки неповнолітніх. У цьому контексті важливо звернутися до основних новоутворень підліткового віку: досягнення автономності і незалежності, а також формування ідентичності, тобто становлення творчого і незалежного Я.

Як зазначають Г. Крайг і Д. Бокум, засобом досягнення автономії і незалежності у підлітків може слугувати, з одного боку, конфлікт і бунтарство, а з іншого – саморегуляція – прийняття власних оцінок і регулювання своєї поведінки, переоцінка правил, цінностей і обмежень⁴⁶.

Найважливішим і найскладнішим завданням підліткового віку Е. Еріксон назвав процес формування ідентичності, від вирішення якого залежить успішність переходу в дорослість. В цей час підліток коливається між позитивним полюсом ідентифікації «Я» і негативним полюсом плутанини ролей. Перед ним стоїть завдання об'єднати в єдине ціле все, що він знає про себе, про свої ролі, осмислити, пов'язати з минулим і спроектувати на майбутнє. Це, в свою чергу, забезпечує безперервність його минулого, теперішнього і майбутнього. Формування ідентичності визначає структуру організації та інтеграції поведінки в різних сферах життя. Воно примирює схильності і таланти підлітка з попередніми ролями, які дали батьки, ровесники і суспільство. Допмагаючи людині зрозуміти своє місце в суспільстві,

⁴⁵ Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки : Курс лекцій / О. І. Бондарчук. – К.: МАУП, 2006. – 88 с.

⁴⁶ Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг, Д. Бокум. – [9-е изд.]. – СПб.: Питер, 2005 – 940 с.

воно є також основою для соціального порівняння. У підсумку почуття ідентичності сприяє забезпеченню напрямку, мети і сенсу життя⁴⁷.

При успішному протіканні кризи підліткового віку у хлопців та дівчат формується почуття ідентичності, при несприятливому – сплутана ідентичність, пов'язана з болісними сумнівами щодо себе, свого місця в групі, в суспільстві, з нечіткою життєвою перспективою. У випадку, коли кінцеве самовизначення виявляється з особистих чи соціальних причин ускладненим, виникає почуття змішування ролей: молода людина не синтезує, а протиставляє один одному свої сексуальні, етнічні, професійні і типологічні можливості і часто змушена остаточно і повністю приймати рішення на користь однієї з них. Змішаність ідентичності в підлітковому віці Е. Еріксон називає основною причиною відчуження на цій стадії вікового розвитку. У цьому випадку девіантна поведінка не є чимось унікальним⁴⁸.

Так само К. Роджерс проблему фундаментального відчуження від власної особистості називає головною проблемою у роботі психолога з сучасними підлітками. Зокрема, дослідник звертає увагу на те, що, будучи від природи наділеною потенційною мудрістю свого власного існування, намагаючись одержати чи утримати любов, схвалення і визнання, молода людина позбувається власного локусу оцінки, який мала в дитинстві, і переміщує його в інших. Дитина вчиться базовій недовірі до свого власного досвіду як керівному принципу поведінки, вчиться у інших численним знаним цінностям і приймає їх за свої навіть тоді, коли ті суттєво відрізняються від її власного актуального переживання. Оскільки ці цінності не ґрунтуються на власному досвіді дитини, вони перестають бути рухомими і мінливими, а стають фіксованими й відсталими⁴⁹.

Таким чином, накопичуються інтроєковані ціннісні взірці (*patterns*) – присвоєні без будь-яких свідомих зусиль особливості іншої людини, бажані або небажані зразки поведінки. Досить часто підліток, не наслідуючись довіритися своїм власним внутрішнім почуттям і переконанням, покладається на те, що нав'язано йому зовнішніми впливами. Критерієм для прийняття тієї чи іншої цінності слугує міра, в якій ця цінність сприяє задоволенню його потреб в любові і прийнятті. З цього приводу в більшості випадків має місце глибоке і не визнане підлітком розходження між цими знаними цінностями і тим, про що очевидно свідчить його власний досвід⁵⁰.

⁴⁷ Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / Э. Эриксон; [пер. с англ.]: общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – [2-е изд.]. – М. : Флинта, 2006. – 352 с.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Роджерс К. Свобода учиться / К. Роджерс, Д. Фрейберг. – М. : Смысл, 2002. – 527 с.

⁵⁰ Там само.

Саме підлітки особливо гостро відчувають кризу суперечності між цінностями і досвідом. Цінності більшості з них, як правило, інтроєковані і існують в якості фіксованих (таких, що нечасто досліджуються і перевіряються) понять. Приймаючи уявлення інших за свої, вони втрачають контакт з потенційною мудрістю свого власного існування, втрачають впевненість в собі, опиняються в глибинному розладі з самим собою, а це багато в чому пояснює їх жорстокість і незахищеність. «Глибинне розходження між нашими поняттями і тим, що ми дійсно відчуваємо, між інтелектуальною структурою наших цінностей і ціннісним процесом, який неусвідомлено протікає в нас, – частина фундаментального відчуження сучасної людини від самої себе»⁵¹.

Тому ефективною робота з підлітками буде тільки за умови усвідомлення цінності та унікальності кожної особистості, незалежно від її віку, статі, проблем і можливостей. Як зазначає К. Роджерс, «Коли ми відчуваємо і розуміємо, що нас цінують як людину, ми самі поступово можемо почати цінувати різні сторони самих себе»⁵².

Однак сучасна освіта зі своєю орієнтованістю на предметну реальність, без опори на цілісність системної побудови психіки людини; із зосередженістю на розвитку пізнавально-аналітичних здібностей особистості; спрямованістю на виробництво суми знань, засвоєння необхідних вмій та навичок, присвоєння суспільного досвіду, оволодіння заданою соціальною поведінкою, на жаль, не сприяє актуалізації смислових, ціннісних та рефлексивних особистісних процесів. Як констатують дослідники (Г. Берулава, Г. Балл, І. Д. Бех, В. Зінченко, С. Кульневич, Г. Радчук, Ю. Сенько, В. Сериков, В. Татенко та ін.), у системі традиційної освіти особистість сприймається не в її самотності і цілісності, а через призму функціонально заданих параметрів – успішності, «правильної» поведінки, мотивації тощо. За таких умов прилучення до світу має зовнішній, нав'язаний характер. Молода людина, будучи частиною світу, не має можливості внутрішньо прийняти цей світ, зрозуміти його і розвиватися разом з ним. Такі факти дегуманізації освіти неминуче призводять до різних типів відчуження, одним з яких є відчуження від власної особистості в підлітковому віці.

У цьому контексті очевидною стає необхідність переорієнтації сучасної системи освіти на нову парадигму, яка б, на відміну від традиційної, орієнтованої на стратегію впливу, базувалася на принципах взаємодії та партнерства, активності та самостійності,

⁵¹ Роджерс К. Свобода учиться / К. Роджерс, Д. Фрейберг. – М. : Смысл, 2002. – С. 399.

⁵² Там само. – С. 400.

ціннісно-сміслового та суб'єктного сприймання реальності. Не відмовляючись від соціальної детермінації і кінцевих цілей навчання, важливо забезпечити в його процесі повноцінне – вільне і творче – проживання дитинства і юності як самоцінних і соціально значущих періодів життєвого ствердження людини.

Особливої актуальності сьогодні набувають основні положення гуманістичної (особистісно-орієнтованої) та гуманітарної (ціннісно-сміслової) парадигм. Так, особистісно-орієнтована освіта – це не формування особистості з заданими властивостями, а створення умов для повноцінного прояву і відповідно розвитку особистісних функцій вихованців, тих їх проявів, які реалізують феномен «бути особистістю».

Особливо актуальною для сучасної освіти виявляється гуманітаризація освітнього середовища, спрямована на актуалізацію особистісного досвіду суб'єктів. Як зазначає Г. Радчук, саме гуманітарна освіта спроможна забезпечити умови для вільного самовизначення молоді людини «у світоглядному і соціальному просторі щодо усвідомлення нею власних цінностей у формі життєвих цілей, провідних мотивів, прагнень, потреб, принципів, осмисленого прийняття самостійних рішень»⁵³.

У цьому контексті психопрофілактична робота з підлітками повинна бути супроводжуючою, спрямованою на допомогу молодій людині в побудові індивідуальної траєкторії розвитку. Такий супровід сьогодні називають фасилітативним, і саме він забезпечує формування готовності особистості, що розвивається, до самостійного пошуку проблем і їх вирішення, розвиток її творчого потенціалу, вміння діяти і жити в нестандартних умовах, у швидко змінюваному світі, а основний механізм такого супроводу – фасилітацією.

Як зазначає К. Роджерс, «один із шляхів сприяння індивідам у їх руху до відкритості досвіду полягає у створенні взаємин такого типу, при якому людину цінують як окрему особистість, її динамічний внутрішній досвід емпатійно розуміють і приймають, їй надана свобода переживати власні почуття і почуття інших людей без будь-яких загроз. Саме такі стосунки сприяють зростанню і розвитку»⁵⁴.

На нашу думку, фасилітативним за своєю природою є середовище соціально-психологічного тренінгу. Сам термін «тренінг» (від англійського «to train», «training») має ряд значень – «виховання, навчання, підготовка, тренування». Груповий психологічний тренінг

⁵³ Радчук Г. К. Аксіопсихологія вищої школи: монографія / Галина Кіндратівна Радчук. – [2-ге вид., розш. і доп.]. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – С. 65.

⁵⁴ Роджерс К. Свобода учитися / К. Роджерс, Д. Фрейберг. – М. : Смысл, 2002. – С. 405.

виходить за ці рамки і використовується, у своєму найширшому розумінні, з метою психопрофілактики, розвитку, психокорекції і просвітництва.

Досвід обґрунтування та застосування психологічного тренінгу представлений у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників: В. Большакова, І. Вачкова, П. Горностая, Ю. Ємельянова, Т. Зайцевої, В. Захарова, О. Ковальова, О. Кандаурової, О. Лідерса, Т. Лях, С. Макшанова, Г. Марасанова, К. Мілютіної, Л. Петровської, В. Ромека, О. Сидоренко, О. Ситникова, В. Федорчука, М. Форверга, Н. Хрящевої, Т. Яценко та ін. Визначень групового психологічного тренінгу у наш час існує, напевно, стільки ж, скільки й авторів, що його описують. Спробуємо виявити найбільш загальне (ключове) поняття, важливе для формулювання самого терміну «соціально-психологічний тренінг».

Низка дослідників (Г. Андрєєва, О. Кондаурова, О. Прутченков, С. Макшанов та ін.) розглядають груповий психологічний тренінг як метод психологічного впливу. Зокрема, на думку О. Прутченкова, у ході соціально-психологічного тренінгу значно ефективніше вирішуються питання розвитку особистості, успішно формуються комунікативні навички. Тренінг дозволяє учасникам свідомо переглянути сформовані стереотипи і розв'язувати свої особистісні проблеми. Як правило, в ході тренінгу у більшості з них відбувається переосмислення чи зміна внутрішніх установок. Учасники поповнюють свої психологічні знання, у них з'являється певний досвід позитивного ставлення до себе, до оточуючих людей і до світу загалом⁵⁵.

Проте термін «вплив» відображає швидше характеристику процесу тренінгу як методу і не розкриває його повного змісту. Поняття «розвиток» (окремих якостей) також не є загальним для психологічного тренінгу. Адже в процесі тренінгу психологічні характеристики можуть не тільки розвиватися, але й сповільнюватися, а деякі навички і уміння формуються заново.

С. Макшанов вдало вводить термін «спрямовані зміни», який адекватно відображає ціль, процес і результат зміни, підкреслює їх усвідомлений характер і є ширшим за поняття «розвиток». Також «зміни» можливі без розвитку (коли трансформується ставлення людини до будь-чого), а розвиток без змін – ні. Зумисні зміни включають в себе і розвиток, і корекцію⁵⁶.

⁵⁵ Прутченков А. С. Социально-психологический тренинг в школе / А. С. Прутченков. – [2-е изд. перераб. и доп.]. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 640с.

⁵⁶ Психогимнастика в тренинге / под ред. Н. Ю. Хрящевой, С. И. Макшанова. – СПб.: Речь, 2002. – 256 с.

Інші дослідники (Ю. Ємельянов, О. Захаров, Г. Ковальов, Б. Паригін, В. Федорчук, Т. Яценко та ін.) соціально-психологічний тренінг розглядають як один з активних методів навчання навичок спілкування в житті і суспільстві, професійних навичок і адаптації до нової соціальної ролі з відповідною корекцією Я-концепції та самооцінки. Однак термін навчання є важливою, але не ключовою, вичерпною характеристикою тренінгу як методу.

К. Рудестам називає тренінгову форму ядром навчаючого досвіду: «Спостерігаючи за взаємодією у групі, кожен учасник може ідентифікувати себе з іншими і використовувати той емоційний зв'язок, що виникає у групі при оцінці власних почуттів і поведінки. Всі переживання і досвід роботи у групі дозволяють кожному учаснику проаналізувати і переоцінити багато установок і переконань, що його обмежують. Також у процесі тренінгу учасники можуть змодельовати і випробувати різноманітні навички, які в подальшому вони зможуть перенести у звичайне життя»⁵⁷.

Отже, соціально-психологічний тренінг дозволяє працювати з особистістю, торкаючись глибинних внутрішніх структур, що важко коректуються іншими методами. При цьому хороша робота досвідченого ведучого-фасилітатора в особистісно орієнтованому психологічному тренінгу полягає не стільки у розвитку особистості, скільки в її «пробудженні» і активізації. Не можна змінити людину – людина змінює себе сама, тим чи іншим чином реагуючи на ситуації власної успішності чи неуспішності у них. На думку О. Прутченкова, важливе завдання тренінгу – допомога учаснику виразити себе своїми індивідуальними засобами, тобто характерними для кожного члена групи, а для цього спочатку потрібно навчитися сприймати і розуміти себе⁵⁸.

Таким чином, здійснений теоретичний аналіз дозволяє нам визначити соціально-психологічний тренінг як форму спеціально організованого спілкування, психологічний вплив якого ґрунтується на інтерактивних методах групової роботи.

Інтерактивний (лат. *inter* – префікс, що означає перебування поміж; лат. *actus* – приводжу в рух) – це рух, що відбувається між об'єктами: зовнішніми – окремими людьми, внутрішніми – активність, яка відбувається у самій людині і яка призводить до змін її поглядів,

⁵⁷ Рудестам К. Групповая психотерапия / К. Рудестам. – [пер. А. Голубева]. – изд. 2-е, междунар. – СПб.: Питер, 2001. – С. 64.

⁵⁸ Прутченков А. С. Социально-психологический тренинг в школе / А. С. Прутченков. – [2-е изд. перераб. и доп.]. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 640 с.

думок, поведінки тощо⁵⁹. Загалом інтерактивні методи сприяють організації та розгортанню суб'єкт-суб'єктної взаємодії між учасниками, забезпечують їх власну активність.

Попри значну різноманітність вправ, прийомів та методів тренінгової роботи, основними інтерактивними методами соціально-психологічного тренінгу впевнено можна назвати рольову гру, групову дискусію, мозковий штурм, аналіз конкретних ситуацій, кейс-метод. Їх фасилітативний потенціал сприяє актуалізації внутрішніх механізмів особистісного саморозвитку та самозміни кожного учасника.

Зокрема, основна суть рольової гри полягає у «програванні ролей», які дозволяють побачити члена групи не просто в процесі міжособистісної взаємодії в групі, а в процесі виконання певної соціальної ролі. Так, починаючи з першої стадії групової роботи, ігри сприяють подоланню напруження, розігріванню учасників соціально-психологічного тренінгу. У процесі ігрової діяльності підліток набагато швидше засвоює й опановує різні види вербальної та невербальної поведінки; вчиться долати бар'єри, відчуженість, «знімати маски», відкриватися, імпровізувати, творчо виражати своє «Я» тощо. Гра є універсальним методом для дітей і дорослих, вона виступає потужним психопрофілактичним, психокорекційним і психотерапевтичним інструментом, за допомогою якого розв'язуються різноманітні особистісні проблеми.

Рольова гра також сприяє розвитку комунікативної компетентності, актуалізації суб'єктної позиції, формуванню стійкої внутрішньої мотивації вчинків, діяльності, оцінок. До того ж у грі можна бути не тільки учасником подій, а й глядачем. Спостерігаючи збоку за ходом групових взаємодій, можна ідентифікувати себе з активними учасниками і використовувати результати цих спостережень при оцінці власних емоцій і вчинків.

На думку дослідників (І. Вачков, Н. Ключова, К. Фопель та ін.), групові дискусії в соціально-психологічному тренінгу – це спосіб організації спілкування учасників групи, основною метою якого є спільне обговорення будь-якого суперечливого питання, що дозволяє змінити думку, позиції й установки учасників групи в процесі безпосереднього спілкування. Така форма спілкування дозволяє зіставити протилежні позиції, побачити проблему з різних боків, уточнити взаємні позиції, що зменшує опір сприйманню нової інформації, а також використанню групової рефлексії через аналіз

⁵⁹ Фопель К. Технология ведения тренинга. Теория и практика / К. Фопель; [пер. с нем.]. – М.: Генезис, 2003. – 272с.

індивідуальних переживань, які підсилюють згуртованість групи й одночасно полегшують саморозкриття учасників.

Метод мозкового штурму застосовується у тренінгу як для обговорення всією групою учасників, так і для обговорення в малих групах. Його мета – сформулювати якомога більше ідей на задану тему. Мозковий штурм проводиться у два етапи: на першому етапі формують ідеї, на другому їх оцінюють. Зазвичай використовується велика шкільна дошка або аркуші фліп-чартного паперу, де один з учасників (або помічник тренера) записує ідеї так, щоб усі могли їх бачити. Це стимулює мислення і зручно для добору кращих ідей у ході оцінювання на другому етапі.

Метод аналізу конкретних ситуацій виконує багато різних функцій, слугує інструментом дослідження і вивчення певної проблеми, оцінки та вибору рішень. Значущість його полягає, насамперед, у поєднанні простоти в організації заняття з ефективністю результатів. Він стимулює звернення до досвіду інших, прагнення до набуття теоретичних знань для одержання відповіді на питання, які обговорюються. Використовують ситуації двох видів: «тут і зараз» – що і чому відбулося в групі з окремими учасниками; «там і тоді» – випадок з особистого життя, що має значення для учасника або групи.

Близьким до методу аналізу конкретних ситуацій є кейс-метод. Завдяки йому можна розвивати в підлітків здатність до самоаналізу та самостійного вирішення проблеми, формувати навички компетентного спілкування, стимулювати творче мислення.

Фасилітативним потенціалом наділений і сам феномен тренінгової групи. Адже в ситуаціях співпраці в різних за розмірами групах підлітки мають можливість допомагати і підтримувати один одного, розвивати позитивні міжособистісні взаємини, здатність взаємодіяти обличчям до обличчя, вчитися міжкультурному спілкуванню, необхідному для їх подальшого життя в суспільстві. У процесі взаємодій, які відбуваються в групі, усвідомлюється цінність інших людей і потреба в них. У групі окрема особистість вчиться приймати і бути прийнятою, довіряти і вселяти довіру, піклуватися про інших і бути оточеною турботою, надавати допомогу і отримувати її. Реакції, які виникають і пропрацьовуються в контексті групових взаємодій, можуть допомогти у вирішенні міжособистісних конфліктів за межами групи.

У групі підліток вчиться (що, насправді, дуже складно) бути відкритим власному досвіду, тобто відчувати свій внутрішній світ і все те, що відбувається всередині нього: почуття, переживання, реакції. Згодом до цих відчуттів можна буде звертатися як до «прямих

референтів» при формуванні більш точних уявлень про власну поведінку. Так само в групі учасники мають можливість подивитися на різноманітні ситуації з різних точок зору.

Реальною основою ціннісного процесу в підлітка К. Роджерс називає зворотний зв'язок⁶⁰. Тому ще однією потенційною перевагою тренінгової групи є можливість отримати зворотний зв'язок і підтримку від інших її членів, які мають схожі проблеми або досвід і здатні, завдяки цьому, надати істотну допомогу. Через зворотний зв'язок, що забезпечує відображення особистості відразу в багатьох ракурсах, учасники одержують інформацію, яка дозволяє постійно регулювати свою поведінку і реакції таким чином, щоб досягати максимально можливого самопідсилення. Саме завдяки ціннісному процесу підлітків, які рухаються до більшої відкритості своєму досвіду, вирізняє реальна спільність ціннісної спрямованості, що сприяє розвитку кожного з них. Адже, коли індивіда цінують і дають йому можливість вільно відчувати і бути, у нього, очевидно, виникає спрямованість на спільні цінності.

Фасилітативний супровід у тренінгу можливий лише за умови відповідних особистісних установок тренера-фасилітатора, які реалізуються в процесі його міжособистісної взаємодії з учасниками. Необхідними і достатніми умовами, які забезпечать фасилітативний супровід особистості, К. Роджерс називає: конгруентність (істинність, щирість), безумовне позитивне прийняття кожного учасника та емпатійне розуміння⁶¹.

Таким чином, як свідчить здійснений нами теоретико-методологічний аналіз, психологічні причини девіантної поведінки варто шукати в особливостях протікання кризи підліткового віку: в прагненні до свободи, автономності та незалежності, а також у пошуку власної ідентичності. Якщо за певних особистих чи соціальних причин кінцеве самовизначення виявляється ускладненим, виникає змішаність ідентичності, яка, в свою чергу, зумовлює відчуження, і, зрештою, проявляється у девіантній поведінці підлітка. Основні витoki різних типів відчуження дослідники вбачають в дегуманізації традиційної системи освіти, що актуалізує необхідність її переорієнтації на гуманістичну (особистісно-орієнтовану) і гуманітарну (ціннісно-смыслову) парадигми. У цьому контексті робота з підлітками, спрямована на психологічну профілактику девіантної поведінки, повинна будуватися на засадах фасилітативного супроводу. Фасилітативним за своєю природою є середовище соціально-

⁶⁰ Роджерс К. Свобода учиться / К. Роджерс, Д. Фрейберг. – М. : Смысл, 2002. – 527 с.

⁶¹ Там само.

психологічного тренінгу, основний потенціал якого зосереджений в інтерактивних методах групової роботи, а також в особистісних установках тренера-фасилітатора – конгруентності, безумовному позитивному прийнятті та емпатійному розумінні кожного учасника.

3.6. Психологічна профілактика віктимної поведінки молодших школярів

Звернення сучасних науковців, практичних психологів, небайдужих батьків і журналістів до проблеми булінгу дає можливість говорити про існування у сучасній початковій школі цькування та ворожості. В освітньому середовищі нерідко спостерігаємо відсутність делікатності та турботи один про одного, а також прояви невмотивованої агресії, патологічної негуманності, «дикунської» поведінки через знущання. Це може мати непоправні наслідки для психічного здоров'я дитини та її подальшого формування як особистості. Першочерговим, поряд із необхідністю надавати психологічну допомогу постраждалим від насилля особам, постає завдання проведення психологічної профілактики віктимної поведінки молодших школярів.

Аналіз наукової літератури свідчить, що у вітчизняній психологічній науці проблема віктимної поведінки є недостатньо вивченою. Водночас віктимність у зарубіжній науковій думці розглядається вже протягом тривалого часу. Велика кількість науковців присвятила свою увагу причинам та умовам, завдяки яким особа перетворюється в жертву насилля, чинникам зовнішньої віктимізації індивіда та внутрішнім диспозиціям, які істотно впливають на продукування її віктимної поведінки (М. Амір, Р. Гассер, М. Вольфганг, Г. Клейнфеллер, Г. Маннгейм, Б. Мендельсон, К. Міядзава, М. Селігман, Дж. Сутул, К. Хігуті, Б. Холиста, Г. Шнайдер, Г. Шульц та інші).

Г. Шнайдер запропонував подивитися на жертву крізь призму її фізичних, психічних і соціальних рис та ознак. Учений наполягав на тому, що не існує «природжених жертв». На його погляд, у ході філогенезу людина набуває певних фізичних, психічних і соціальних якостей, таких як фізичні та психосоматичні вади, нездатність до самозахисту або недостатня готовність до нього, особлива зовнішність, психічна або матеріальна привабливість, невпевненість у собі тощо. Саме ці риси та ознаки можуть зробити індивідів носіями тих

властивостей, які притаманні потенційним жертвам агресії, насилля⁶². На особливу увагу заслуговує думка ученого про те, що, якщо людина такого типу усвідомлює власну підвищену віктимогенність, то це полегшує засвоєння нею певних форм антивіктимної поведінки. Це дозволяє тим або іншим чином опиратися та долати загрозу насилля.

Цікавий погляд на досліджувану проблему знаходимо у К. Хігуті, який вивчав неповнолітніх правопорушників. Розглядаючи міжособистісні взаємини злочинця і жертви, вчений класифікував потерпілих за їх характеристиками. Науковець зазначив, що існують певні групи потерпілих, які відрізняються за такими важливими критеріями, як вік, стать, психічні властивості та емоційні стани. При цьому кожна група потерпілих характеризується й особливими ознаками віктимності⁶³.

Під час вивчення нашої проблеми стали в нагоді теоретичні судження З. Фрейда, котрий висунув припущення про те, що базова структура індивіда формується в ранньому дитячому віці та зберігається практично незмінною протягом усього наступного її життя. При цьому ставлення до людей, які оточують дитину в перші роки життя (у першу чергу її батьки), згодом проектується, переноситься на інших людей (трансфер), визначаючи тим самим її взаємодію у родині, групі, соціумі тощо⁶⁴.

Біхевіористське трактування віктимності (Г. Ліндсей, М. Олсон, Б. Хегенхан та інші) передбачає поділ жертви на три типи: нейтральний, жертва-співучасник і провокуюча жертва⁶⁵. Розглянемо детальніше ці типи жертв.

Нейтральний тип – це жертва, спосіб життя та поведінка якої адекватні, соціально позитивні, але в силу обставин вона перебуває у певних зв'язках з потенційним кривдником. Акт агресії (стимульно-реактивний прояв) обумовлений особистісними якостями кривдника.

Жертва-співучасник потерпає від своєрідного «співавторства» в акті кривдження. Співучасть виявляється у двох формах: активній та пасивній. Активна форма є свідомою участю в акті кривдження, згода на це. Під час пасивної форми жертва, хоч ніяк не виражає згоди на кривдження, усе ж допускає його в силу байдужності, наївності.

⁶² Шнайдер Г. Й. Криминология / Г. Й. Шнайдер ; пер. с нем. Ю. А. Неподаева ; под ред. и с предисл. канд. юрид. наук Л. О. Иванова. – М. : изд. группа «Прогресс» ; Универс, 1994. – 502 с.

⁶³ Хигути К. Виктимология делинквентности несовершеннолетних. / К. Хигути // Лекции по проблеме делинквентности несовершеннолетних. – М. : Мир, 1990. – С. 132.

⁶⁴Фрейд З. «Я» и «Оно». Труды разных лет / Зигмунд Фрейд. – Кн. 1. – Тбилиси : Мерани, 1991. – С. 193–392.

⁶⁵ Гарькавец С. О. Психология подліткової віктимності : монографія / С. О. Гарькавец. – Луганськ: Ноулідж, 2013. – С. 27.

Провокуюча жертва – це така жертва, яка своїми власними діями штовхає на кривдження, створює сприятливі обставини. Провокуюча поведінка може проявлятися як в активній, так і пасивній формах. Активна форма провокації спостерігається у тих випадках, коли потенційна жертва своїми діями прямо або безпосередньо викликає на себе агресію. Залежно від ступеня усвідомлення її дії можна поділити на пряму та опосередковану провокації. У прямій провокації жертва бере на себе ініціативу здійснення проти неї насилля, спричинення їй певної шкоди. В опосередкованій провокації в активній формі жертва своїми негативними діями викликає проти себе агресивну реакцію. Пасивна форма провокації виявляється в необережних або інших діях можливої жертви, що створюють умови для здійснення акту кривдження⁶⁶.

Важливим надбанням дослідників віктимної поведінки індивіда є виокремлені чинники віктимізації. Ними виступають психологічні характеристики та соціально-психологічні особливості особистості. До психологічних характеристик належать: активність-пасивність, спрямованість, недостатнє відгукування на потребу у піклуванні, конфлікти у родині, брутальність навколишнього соціального середовища, дефіцит схвалення, відставання у розвитку інтелекту, емоційна занедбаність, знижена особистісна відповідальність, деструктивне використання фантазії, наявні патологічні стани тощо. Соціально-психологічними особливостями віктимізації виступають: нездатність до самозахисту або недостатня готовність до нього, особлива зовнішність, психічна або матеріальна привабливість, невпевненість у собі, негативний минулий досвід, умови життя, урбаністичне перевантаження, провокуюча або сприятлива поведінка тощо.

На основі вивчення чинників віктимізації було визначено завдання профілактичної діяльності, спрямованої на актуалізацію особистісного потенціалу молодших школярів з метою зниження й запобігання проявам деструктивної поведінки. До таких напрямків належать:

1. Усунення недоліків сімейного виховання. Прогнозований результат: а) адекватне та позитивне світосприйняття; б) механізми самоідентифікації та диференціації від оточення; в) розвиток самосвідомості; г) навички продуктивного діалогу та взаємодії у соціумі; г) набуття прийомів продуктивної діяльності та отримання досвіду подолання перешкод і невдач під час її реалізації. Відомо, що саме сімейне виховання закладає основи взаємодії з оточенням,

⁶⁶ Гарькавець С. О. Психологія підліткової віктимності : монографія / С. О. Гарькавець. – Луганськ : Ноулідж, 2013. – С. 28.

визначає життєві установки, цінності, мотиви, цілі, якими людина керуватиметься впродовж життя.

2. Формування адекватної самооцінки. Будь-які відхилення у адекватності самооцінки є опосередкованим визнанням власної неповноцінності. У ситуаціях загроз самооцінці, позитивному ставленні до себе, елементам самоповаги учень чинитиме насильство щодо іншого; іншою лінією розвитку може бути перебування учня у ролі жертви. Прогнозований результат: адекватне розуміння своїх можливостей (інтелектуальних, фізичних, творчих тощо) для досягнення успіху.

3. Корекція емоційно-вольової сфери. Наростання емоційної напруженості характеризується неконтрольованістю почуттів, емоцій, переживань дітей. За таких умов напруженість веде до втрати почуття реальності, зниження самоконтролю, нездатності правильно оцінювати свою поведінку. Прогнозований результат: сформованість навичок саморегуляції, співпраці, умінь здійснювати правильний вибір форм поведінки.

4. Усвідомлення мотивів поведінки. Учні молодшого шкільного віку часто не можуть критично оцінити поведінку інших, оскільки не мають достатнього досвіду і знань. Наприклад, якщо дитина виховується у сім'ї, де образи стосовно один одного є нормою поведінки, то вона сприйматиме це як норму і не відчуватиме себе жертвою насилля. Прогнозований результат: сформованість гуманістичної основи спрямованості спонукальної сфери.

5. Корекція низького статусу в групі. Статус ізольованого учня («не такий, як усі») у класі веде до тривалого психологічного дискомфорту, що утворює сприятливі умови для перебування у ролі жертви шкільного насилля. Оптимальним шляхом розв'язання ситуації є корекція дискомфорту і напруженості за умови достатнього розумового, особистісного, вольового потенціалу особистості. Прогнозований результат: корекція соціального статусу окремих учнів.

6. Розвиток комунікативних умінь. Комунікативна компетентність пов'язана із психічним розвитком, практичною діяльністю, соціальною поведінкою. Прогнозований результат: навчання мистецтву спілкування між дітьми різної статі, умінням конструктивно виходити з суперечливої ситуації⁶⁷.

У зв'язку з цим, важливо наголосити на необхідності створення в молодших школярів конструктивних моделей поведінки та формувати

⁶⁷ Юрчик О. М. Психологічна профілактика шкільного насильства в початкових класах : дис. на здоб. наук. ступ. канд. псих. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Оксана Миколаївна Юрчик. – Івано-Франківськ, 2016. – С. 116–117.

прагнення дотримуватися цих моделей поведінки у повсякденному житті. Таким чином, ми отримали аргументовані підстави для розробки програми психологічної профілактики (первинної, вторинної, третинної) віктимної поведінки молодших школярів. Розглянемо цю програму детальніше.

1. Первинна психопрофілактика включала суму заходів, спрямованих на запобігання самому факту виникнення насилля у школі та проводилася з молодшими школярами. Програма первинної психопрофілактики передбачала проведення у школі інформаційної рекламної кампанії, створення інформаційного куточка «Дитинство без насилля» з методичною літературою, телефоном довіри, буклетами. Проблему насилля над дітьми та можливостей її розв'язання обговорили під час зустрічей з вчителями, батьками, розповсюдили плакати з метою підвищення рівня їх поінформованості. Спеціально організована робота з батьками та педагогами була орієнтована на створення умов для відпрацювання дорослими навичок ефективної взаємодії та спілкування з дітьми без насилля, агресії, конфлікту за принципом «не карати, а домовлятися», що є запорукою виховання гармонійно розвиненої, зрілої й відповідальної особистості.

2. На етапі вторинної психопрофілактики ми працювали із потенційними жертвами шкільного насилля. Мета тренінгу вторинної психопрофілактики серед учнів – формування у молодших школярів адекватної самооцінки, конструктивного міжособистісного спілкування, навичок саморегуляції, корекція соціального статусу, зменшення проявів тривожності у школярів, що в комплексі сприятиме профілактиці шкільного насилля. Програма включала тематичні блоки, що містять конкретні заняття. У структурі курсу виділено такі тематичні розділи: 1) «Я це Я!»; 2) «Мої стосунки з іншими»; 3) «Основи співпраці»; 4) «Шляхи та камені». Цілеспрямована робота з батьками потенційних жертв шкільного насилля проводилася у формі тренінг-семінарів, які відбувалися двічі на місяць (4 заняття по 2 години) і включали просвітницькі бесіди, тренінгові вправи та тематичне анкетування. Мета вторинної психопрофілактичної роботи з батьками полягала у підвищенні психолого-педагогічної поінформованості, грамотності батьків у питаннях ненасильницького виховання дітей. Активне соціально-психологічне навчання для вчителів дозволило з'ясувати ставлення педагогів до проблеми шкільного насилля, допомогло їм усвідомити функції щодо унеможливлення виникнення насилля серед дітей та своє місце в

загальній системі запобігання цьому явищу, сформувати у педагогів уміння та навички ефективної взаємодії з дітьми⁶⁸.

Програма вторинної психопрофілактики в середовищі дітей початкових класів конструювалася на основі теоретичної моделі групової роботи з молодшими школярами. Її стратегічними завданнями є: оцінка ставлення до себе та визначення шляхів формування позитивного уявлення про себе; навчання молодших школярів соціально-прийнятних способів вираження емоцій на негативну ситуацію; навчання дітей навичок самоконтролю; формування в учнів конструктивних форм поведінки у проблемній ситуації; усунення надмірного емоційного напруження й особистісної та шкільної тривожності; формування здатності усвідомлення власного емоційного світу та почуттів інших людей, розвиток ціннісно-сміслової сфери; розуміння власного внутрішнього потенціалу, можливих шляхів індивідуального розвитку.

3. На третьому рівні психопрофілактики ми використовували методи когнітивно-поведінкової терапії для роботи з дітьми, які мають яскраво виражені емоційно-поведінкові проблеми, та їх батьками. Основне завдання – корекція або подолання серйозних психологічних труднощів і порушень в емоційній і поведінковій сферах. Цей рівень вимагав великих зусиль і тривалого часу, оскільки доводилося працювати індивідуально з учнями – жертвами шкільного насилля, батьками чи особами, що їх замінюють.

На підтвердження сказаного наведемо приклад роботи з досліджуваним А. Хлопчику 8 років, виховується у неблагополучній сім'ї зі стійкими конфліктами у взаєминах між батьками. Піклуванням про онука щоденно займається бабуся. Кілька разів під час уроків у А. траплялися мимовільні виділення незначної кількості калу (енкопрез) за відсутності позиву до дефекації. У процесі боротьби дитини за здобуття контролю над випорожненнями труднощі поширилися і на інші сфери його життя. Як з'ясувалося, бабуся перегодує внука, тому в нього є надмірна вага. З цієї причини школяр став замкнутим, похмурим, успішність у школі знизилася, ігнорує виконання домашніх завдань. Через регулярні дражніння на його адресу і образи у нього завжди поганий настрій, проявляється дратівливість, плаксивість.

Для бабусі та хлопчика була створена індивідуальна програма, що передбачала психолого-педагогічні рекомендації та психокорекційні завдання. На жаль, роботи з батьками школяра не велося, бо вони

⁶⁸ Юрчик О. М. Психологічна профілактика шкільного насильства в початкових класах : дис. на здоб. наук. ступ. канд. псих. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Оксана Миколаївна Юрчик. – Івано-Франківськ, 2016. – С. 120–121.

відмовилися від співпраці. Бабусі запропонували розпочати лікування дитини; вести щоденник моніторингу поведінки, у якому фіксувати будь-які дії свої та дитини; не конфліктувати, перестати тривожитися й відкрито проявляти занепокоєння через такий стан хлопчика, бо це зумовлює в нього симптоми хвороби; не звинувачувати дитину і не змушувати переживати почуття провини. Бабусі пояснили, що треба винагороджувати дитину за бажані дії і не можна карати в разі проявів енкопрезу. Для дитини заздалегідь розробили схему отримання винагород за дотримання бажаної поведінки (зірочку за кожен день, протягом якого їй вдалося контролювати тримання стільця, та іграшку щотижня). За нашими спостереженнями, ці заохочення можна використовувати у роботі з дітьми молодшого шкільного віку, які хочуть позбутися проблем⁶⁹.

Під час індивідуальної роботи з хлопчиком ми використали вправу «А вони дражняться», запропоновану психологом Н. Коваленко. Учневі потрібно пригадати, як його дражнять в школі та спробувати розшифровувати «дражнилки», застосовуючи абрєвіатуру. Наприклад, гальмо – геніальний Андрійко легко може обчислювати. До інших «дражнилочок» підбираємо слова за таким же принципом. Варіантів може бути безліч. Ми помітили, що процес виявився для хлопчика важким, але водночас веселим і цікавим; при цьому найважливішим досягненням школяра було те, що він отримав новий досвід (розшифрування дражнилочок), який в майбутньому допоможе йому перестати ображатися на однокласників. Перевага цієї вправи над іншими полягає в тому, що дитина може посміятися над «дражнилками», які травмують її психіку, і в такий спосіб знецінити їх принизливе значення. У хлопчика було помічено адекватне розуміння й емоційне сприйняття цих слів, що допомогло йому перестати ображатися й не реагувати так болісно на них⁷⁰.

Цікавий підхід до проблеми профілактики віктимної поведінки школярів знаходимо у виданні Українського інституту дослідження екстремізму «Стоп шкільний терор». Автори пропонують проводити профілактику цькування у дитячому віці на індивідуальному, груповому та національному рівнях⁷¹.

⁶⁹ Юрчик О. М. Психологічна профілактика шкільного насильства в початкових класах : дис. на здоб. наук. ступ. канд. псих. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Оксана Миколаївна Юрчик. – Івано-Франківськ, 2016. – С. 147–148.

⁷⁰ Там само. – С. 149.

⁷¹ Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння булінгу [Електроний ресурс] / упорядкув. експерти Українського інституту дослідження екстремізму. – К., 2017. – 84 с. – Режим доступу: <http://uire.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Doslidzhennya-buling.pdf>. – Назва з екрану.

На індивідуальному рівні ведеться окрема робота з жертвою шкільного насилля. Основним засобом подолання комплексу жертви у дитини є гармонізація її самооцінки. Формування адекватної самооцінки має відбуватись кількома за паралельними напрямками:

а) роз'яснювальна робота для розуміння та прийняття дитиною своїх індивідуальних особливостей (колір волосся, ріст, фізіологічні зміни під час розвитку, інтелектуальні особливості, матеріальний стан тощо). Важливим є пояснення дитині, що у тому, що відбувається (цькуванні в школі) вона не винна. Є проблема, яку треба вирішувати, але вини немає. Варто зупинити снігову кулю самокартань та самобичувань дитини – з одного боку, а з іншого – зупинити процес виправдання дитиною поведінки тих, хто її цькує чи нічого не робить для того, щоб зупинити процес знущань;

б) фізичне удосконалення. Насамперед, йдеться про залучення дитини до занять спортом. Йдеться не лише про те, що фізично сильніші діти менш схильні до того, щоб ставати жертвою, але й як про засіб психологічного удосконалення;

в) спілкування з однолітками. Передбачає створення сприятливого середовища для дитини, в якому вона зможе налагодити контакти зі своїми однолітками. Батьки мають подбати про те, щоб створити дитині інші (додаткові) соціальні ролі. Йдеться про включення її до інших груп, зокрема різних форм позашкільної освіти – гуртки, секції, літні табори. Це дозволить дитині не лише знайти друзів за межами групи, в якій її цькують, але також сформує в неї уявлення про існування інших ролей (крім «жертви», що була нав'язана їй в одній групі (класі)). Соціальні контакти передбачають і формування у дитини соціальних навичок, у тому числі й спілкування з однолітками. Як правило, жертви позбавлені такого спілкування, а через те все більше самоізолюються від колективу. Тому дитину не лише необхідно привести до нового колективу, але й сформувати культуру спілкування для того, щоб вона могла налагодити контакти. Маємо на увазі навички стресостійкості, командної діяльності, висловлення незадоволення в разі системного здійснення насилля.

г) виявлення здібностей дитини та їх розвиток. Досягнення в певних сферах дозволять підняти авторитет дитини як для себе, так і в групі. Крім того, в напрямку «реалізація дитини» варто звернути увагу і на навчання. Особливо це стосується тих, хто стає жертвами через те, що не встигає опанувати шкільну програму.

Метою групового рівня є зменшення проявів насилля у межах дитячої групи. Даний рівень передбачає проведення групових акцій, під час яких дітям у ненав'язливій формі висловлюватиметься

засудження актів насилля взагалі, вказуватиметься, до чого вони призводитимуть, та здійснюватиметься активне включення у діяльність групи дорослого як медіатора. Груповий рівень включає у себе: позашкільні заняття з класом, роз'яснення класу поняття булінгу як явища, формування емпатії в групі та спроможності контролювати свої почуття, навичок антибулінгової поведінки.

Цими підходами передбачена робота з сім'єю. Значною мірою «жертвовність» дитини визначається особливостями виховання дитини. Зокрема, надмірною гіперопікою з боку батьків, які обмежують ініціативу та не дозволяють дитині самій акцентувати свої потреби і самостійно захищати свої права.

На національному рівні передбачається цілеспрямований вплив на громадську думку та зміни державної політики у сфері виховання та навчання дитини. Для України це питання актуалізується й тим, що знущання та інші форми агресивної поведінки стимулюються через популяризацію насильницьких моделей вирішення ситуації. Пов'язана з цим причина – поляризація світосприйняття (коли для єднання групи, усвідомлення спільних інтересів неодмінно потрібен зовнішній фактор – ворог).

Усе зазначене свідчить про те, що психологічна профілактика віктимної поведінки молодших школярів сприяє адекватному розумінню дитиною небезпечної життєвої ситуації, її основного змісту і наслідків та виробленню, реалізації ефективних стратегій поведінки у віктимно-небезпечних умовах освітнього середовища. Запропонована програма психологічної профілактики на трьох рівнях (первинна психопрофілактика, вторинна психопрофілактика, третинна психопрофілактика) мала позитивні наслідки та сприяла конструктивізації вибору стилів поведінки дітей у віктимогенній ситуації, зниженню загального рівня їхньої вразливості.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в методичному збагаченні дослідницької бази та її поширенні на інші вікові групи, а також у розробці і доказовому впровадженні нових результативних психопрофілактичних програм.

3.7. Соціально-психологічний супровід депривованої дитини в контексті попередження девіантної поведінки: від депривації – до життєздійснення

В умовах сьогодення визріла гостра необхідність модернізації в Україні державної політики захисту прав кожної дитини на засадах

забезпечення найкращих її інтересів. На жаль, наша країна зіткнулася зі складним соціально-психологічним явищем – новою хвилею депривованих дітей, різноаспектними характеристиками якої є як вивчені у вітчизняній науці, так і нові умови депривування, типи деприваційних чинників, деприваційний генез, види депривації, наслідки зростання дітей у цих умовах і шляхи їх ресоціалізації та інтеграції у соціум.

Депривовані діти входять до «групи соціального ризику» і є однією найменш психологічно захищених спільнот в Україні, акумулюючи в собі найскладніші проблеми психологічного, соціального становлення особистості. Через складний деприваційний генез окремим із них властива неадекватна операційно-функційна діяльність психіки, що часто не відповідає віковому розвитку особистості, стаючи у майбутньому причиною протиріч з моральними, правовими і соціальними нормами, визнаними у нашому суспільстві. Це часто виявляється у негативних девіаціях як реакціях на важкі життєві обставини (злочинності, алкоголізації, наркоманії, проституції, підлітковій делінквентності, аморальності, суїцидах).

Особливо гостро у психології постає аналіз проблеми «депривована дитина – суспільство». Через цупке плетиво деприваційних чинників вбачається континуальне розходження вказаних двох складових. Між ними, як прірва, – гіркий життєвих досвід дитини (складні життєві обставини родини, відсутність батьківської опіки, авторитарна гіперсоціалізація, режимні умови закритого закладу, військові дії та ін.). Завдання полягає у побудові міцного мосту, опорою якого, з одного боку (з боку суспільства), мають стати насамперед гарантії безпеки для життя і здоров'я дитини, забезпечення її права на сім'ю, створення умов для успішної адаптації в соціумі, вільний доступ дитини до соціальних і освітніх послуг залежно від її потреб, особистісно орієнтована модель виховання, а з іншого боку (з боку дитини) – її фізичне і психологічне благополуччя, віра у власні сили, здатність набувати соціальної суті людини, творчий характер життєдіяльності, можливість проектувати своє майбутнє, внутрішня відповідальність перед собою та іншими.

На сучасному етапі розвитку наукових знань проблема зростання дитини в умовах депривації недостатньо розроблена. У психології існують різні теоретичні та методологічні підходи до розкриття проблеми психічної депривації, проте наукова концепція не є завершеною. Свідченням цього є численні у науковій літературі теорії психічної депривації і підходи до її тлумачення, розширення чи звуження поняття відповідно до того, яка психічна потреба

розглядається найважливішою у розвитку і недостатнє задоволення якої потреби впливає вирішально на процес формування зростаючої особистості.

Термінологічна строкатість зумовила те, що нині вільно трактується поняття при характеристиках різних порушень у розвитку дитини, що може призвести до їх сплутування у дослідженнях та описах психологічних явищ, а також до не правильного вибору корегувальних засобів впливу. Так, до прикладу, терміни «депривація» і «психічна депривація» часто вживаються як синоніми і трактуються у двох значеннях: по-перше, як втрата чогось чи когось, обмеження у чомусь; по-друге, як стан через позбавлення дитини можливості задовольняти свої потреби.

Існуючі концепції психічної депривації по-різному розкривають витоки, прояви та наслідки виховання дитини за умов відсутності можливості для задоволення основних життєвих потреб. Інтерпретація деприваційного ефекту під час його оцінки залежить від концептуальних засад психологічної школи: психоаналізу (Д. Бенджамін, Д. Берлінгхем, Дж. Боулбі, К. Вольф, Д. Віннікот, Е. Еріксон, З. Фройд, А. Фройд, Е. Фромм, Р. Шпіц); теорії научіння (Дж. Гевірц, У. Денніс); когнітивного підходу (А. Бандура, Дж. Брунер), транзакційного підходу (Е. Берн, М. Фін). Але представники наукових шкіл не змогли однозначно змістовно витлумачити особливості деприваційного впливу через вузьку специфіку предмета їх аналізу.

Імпліцитно проблема соціалізації дитини в деприваційних умовах закладів інституційного догляду в контексті досліджень українських, російських, білоруських науковців активно обговорювалась в різних аспектах: специфіка психічного та особистісного розвитку (Г. Бевз, Л. Виговська, Д. Гошовська, І. Дубровіна, Н. Карасьова, В. Мухіна, Л. Осьмак, А. Прихожан, А. Рuzська, О. Сухолонова, Н. Толстих, І. Фурманов, Н. Фурманова); соціально-педагогічні умови соціалізації (Т. Аксьоненко, О. Аксьонов, О. Антонова-Турченко, Л. Канішевська, Н. Комарова, А. Маханько, І. Пеша); специфіка статевого розвитку (В. Брутман, Т. Говорун, Д. Гошовська, І. Дубровіна, Н. Касьянова, О. Кікінежді, Г. Прихожан, Т. Юферева); підготовка до самостійного життя (О. Безпалько, Л. Волинець, І. Зверева, М. Іщенко, О. Кузьменко, О. Чернявська, Т. Шульга, Н. Юдінцева); ресоціалізація (В. Глущенко, Я. Гошовський, І. Іванова, Т. Малкова, Н. Москаленко, П. Обіух, Л. Шипіцина). М. Буянов, В. Гурьева, А. Голик, І. Калачева, В. Ковальов, Г. Куфакова, Т. Осипенко, Г. Сухарева, І. Ярославцева розкрили проблему діагностики та систематики психічних розладів у

дітей із деприваційним генезом, описали їх соматичні, рухові, мовні, психічні і поведінкові розлади.

У психологію термін «депривація» увійшов завдяки англійському психологу Дж. Боулбі та його фундаментальній праці «Материнська турбота і психічне здоров'я», слідом за якою з'явився науковий напрямок з вивчення психічної депривації через нестачу сенсорних стимулів, соціальних контактів, стійких емоційних зв'язків⁷².

Більшість дослідників під психічною депривацією розуміють психічний стан людини, що виник унаслідок незадоволення певних потреб. Так, Й. Лангмейер і З. Матейчек розглядають означений феномен як динамічний психічний стан, що виникає в життєвих ситуаціях, де суб'єкт позбавлений можливості задовольняти основні (життєві) психічні потреби достатньою мірою і впродовж тривалого часу⁷³. До основних життєвих потреб можна віднести потреби в різноплановому і розвиваючому оточенні; в емоційних зв'язках з матір'ю, батьком, близькими людьми, які мають їх забезпечити; наявність домашнього затишку для дитини, відчуття комфорту, захищеності, безпеки, довіри; відчуття постійності та доброзичливості оточуючого середовища тощо.

Проте, на думку Ю. Терлецької, психічна депривація не зводиться до психічного стану людини, позаяк є складним психічним явищем. Про психічну депривацію (певний рівень її розвитку) можна говорити лише тоді, коли в психіці людини не сформувалися повністю (відсутні) чи сформувалися частково або викривлено, чи зруйновані певні параметри психічних процесів (показники й ознаки відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, уяви, волі, емоцій, почуттів), психічних властивостей (показники й ознаки характеру, здібностей, спрямованості, чутливості, вразливості, емоційності, ригідності, реактивності та ін.), психічних утворень (показники й ознаки знань, навичок, умінь, ціннісних орієнтацій, стереотипів, переконань, пі-програми поведінки і діяльності, образу «Я», свідомості, самосвідомості та ін.) внаслідок певного чи часткового незадоволення потреб. А коли параметри складових людської психіки не відповідають нормативним, то порушується нормальне їх функціонування і вони не спроможні забезпечувати ефективність

⁷² Bowlby J. *Child Care and Growth of Love*. – N. Y.: Penguin Book. 1961. – 250 p.

⁷³ Лангмейер Й. Психическая депривация в детском возрасте / Й. Лангмейер, З. Матейчек. – М.: Авиценум, 1984. – С. 19.

життєдіяльності суб'єкта на кожній віковій стадії його психосоціального розвитку⁷⁴.

Відштовхуючись від витоків слова «депривація» (у перекладі з англійської «deprivation» означає втрату чогось чи позбавлення), правомірно говорити про обмеження можливостей задоволення потреб. Уточнення «психічна» у терміні «психічна депривація» дозволяє вживати його для оцінки проявів у розвитку, їх ролі у структурі особистості дитини, яка формується, визначення ефективних шляхів її соціальної і психологічної підтримки.

З урахуванням цього термін «депривація» доцільно вживати у контексті аналізу несприятливих умов розвитку індивіда, в яких він не може задовольнити ті чи інші потреби упродовж тривалого часу. Термін «психічна депривація» означає ненормалізований процес функціонування психіки чи психічний стан, який сформувався за цих несприятливих умов. Діти, котрим властивий ненормалізований процес функціонування психіки і які є носіями цього стану/явища внаслідок тривалого перебування у деприваційних умовах, підпадають під визначення «депривовані діти».

Не всі діти, які не мають змоги задовольняти важливі для успішного психічного розвитку потреби через перебування у деприваційних умовах, є носіями психічної депривації. Навіть за умови уніфікованих несприятливих зовнішніх чинників, які впливають на дітей одного і того ж віку, можуть простежуватися розбіжності у психічному розвитку зростаючої особистості, що зумовлені специфікою взаємодії середовища життєдіяльності із специфічними рисами основного психічного складу кожної окремої дитини.

Й. Лангмейєр та З. Матейчек виокремлюють п'ять типів депривованої особистості дітей зі специфічними характеристиками:

1) тип «соціальна гіперактивність» – легко вступають у контакт, демонструють поверховість та непостійність спілкування; різко виражені тенденції демонстративної поведінки; цікавляться усім, що відбувається навколо них; соціальний інтерес переважає над інтересом до речей, ігор; не простежується ні агресії, ні соціальних провокацій;

2) тип «соціальні провокації» – агресивність, бійки, грубі порушення дисципліни, збиткування над молодшими дітьми, втечі з дому/закладу, крадіжки, бродяжництво, пропуски шкільних занять; дихотомічні контрастні емоційні прояви, інфантильність;

⁷⁴ Терлецька Ю. М. Вплив соціальної та економічної депривації науково-педагогічних працівників на їх професійну діяльність: автореф. дис. ...канд. психол. наук: 19.00.07 - педагогічна та вікова психологія / Юліана Миронівна Терлецька. – Острог, 2014. – 17 с.

3) тип «пригнічений» – пасивність, апатичність у новому соціальному оточенні; регресивні тенденції на усіх вікових етапах розвитку; інтерес над речами переважає над соціальними інтересами; такий стан утруднює діагностику, що є підставою для віднесення дітей до групи розумово відсталих;

4) тип «заміщення незадоволених афективних і соціальних потреб» – компенсаторна поведінка у відповідь на фрустрацію афективних та соціальних потреб, що характеризується ненаситністю в їжі, мастурбаціями, ранніми сексуальними зв'язками, аутичними тенденціями, нарцисизмом тощо;

5) тип «добре пристосовані діти» – стійкі до несприятливих життєвих обставин, легко пристосовуються до нових умов перебування та знаходять внутрішні резерви для розвитку; налагоджують стійкі емоційні зв'язки з окремими людьми; у дошкільному віці успішно граються з дітьми, у шкільному віці – задовільно і добре навчаються; спокійно і стримано вступають у контакт з новими людьми, часто є улюбленцями персоналу⁷⁵.

Вияви психічної депривації можуть охоплювати широкий діапазон змін особистості: від легких, що не виходять за межі нормальної картини розвитку, до дуже грубих уражень розвитку інтелекту, емоційно-вольової сфери, характеру, невропатичних ознак, а іноді й соматичних порушень.

У зв'язку з цим сучасні учені вважають за доцільне виокремлювати помірну, середню та важку ступінь вираженості проявів психічної депривації. Помірна ступінь проявляється у деякій нестійкості емоційно-вольової і мотиваційно-потребової сфер; середня – у нервово-психічних та соматичних розладах, деякому зниженні інтелектуального розвитку чи іррегулярному психічному розвитку; важка ступінь характеризується затримками у темпах психічного розвитку чи розумовою відсталістю.

Деприваційні умови соціалізації дитини (від дисгармонійних стосунків у родині до втрати дітьми батьківської опіки) розглядаються як провідні зовнішні детермінанти психопатологічного розвитку особистості, що зумовлюють виникнення психічних та соматичних захворювань, відхилень від норми, проявів асоціальної поведінки. Відхилення від норми можна умовно розділити на групи: фізичні (пов'язані з фізичним здоров'ям людини і визначаються медичними показниками); психічні (пов'язані з розумовим розвитком людини, його недоліками: затримка психічного розвитку, розумова відсталість,

⁷⁵ Лангмейер Й. Психическая депривация в детском возрасте / Й Лангмейер, З. Матейчек. – М.: Авиценум, 1984. – С. 93.

порушення мовлення, емоційно-вольової сфери); педагогічні (педагогічна занедбаність, безграмотність, важковиховуваність, небажання отримати шкільну/професійну освіту) і соціальні (сирітство, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, проституція, безпритульність, бродяжництво тощо).

Збіднення оточуючого середовища (сенсорного і соціального) негативно впливає на психічний розвиток дітей, котрі перебувають у деприваційних умовах, та має багатоманітні наслідки, основні з яких можуть полягати в уповільненні і дезорганізації розвитку психічних процесів; затримці процесу становлення орієнтувально-дослідницької поведінки; зниженні комунікативної активності і труднощах при взаємодії з оточуючими людьми; порушенні процесу життєвого самовизначення тощо. За цього неминучою є когнітивна незрілість у формі зниження пізнавальних інтересів, труднощів у набутті знань, розумінні/предбаченні подій, що зумовлює неспроможність повноцінного інтелектуального та особистісного розвитку.

В умовах сирітства чи виховання дітей у ситуаціях сімейного неблагополуччя, незадоволення основних потреб (органічних, потреби приналежності та любові, у безпеці, у нових враженнях) і звуження на ранніх етапах онтогенезу соціального поля активності призводять до формування депривованої особистості зі специфічним ставленням до світу, діяльності, оточуючих, до себе. Ускладнена спадковість, несприятливе протікання внутрішнього дозрівання, важкі умови життя в ранньому дитинстві підвищують ризик появи у дітей психічних і соматичних порушень.

Як правило, різноваріантні феноменологічні прояви психічної депривації співіснують чи накладаються один на одного, що ускладнює процес диференціації дітей. Але принципово однозначним є те, що врахування різних варіантів розвитку дітей в умовах депривації дозволить фахівцям вибрати шлях їх соціально-психологічного супроводу, який буде адекватним особистісному, соціальному і психофізіологічному статусу депривованої дитини.

Психічну депривацію потрібно аналізувати залежно від факторів, які її спричинили, ускладнень прояву та їх вираженості. Опитаючись на праці вітчизняних та зарубіжних науковців, можна стверджувати, що окремі категорії сучасних українських дітей перебувають в деприваційних умовах, не спроможні задовольнити основні життєві психічні потреби, демонструють зниження дієспроможності своєї психіки.

Так, у деприваційних умовах зростають діти, котрі перебувають у закладах інституційного догляду. З-поміж них – діти-сироти, діти,

позбавлені батьківського піклування, та діти із сімей, не спроможних забезпечити необхідний економічний, психологічний, соціальний рівень задоволення їхніх життєвих потреб. Діти, позбавлені батьківського піклування, – це діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами Національної поліції, пов'язаним з відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені з сім'єю, підкинуті діти, діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовились батьки, діти, батьки яких не виконують своїх батьківських обов'язків з причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України або території проведення антитерористичної операції, та безпритульні діти⁷⁶.

Як зазначив Уповноважений Президента України з прав дитини Микола Кулеба, у 2016 році із 7 млн. дитячого населення 107 000 дітей утримувалися в інтернатах, з них 8 % – сироти, 92 % – діти при живих батьках⁷⁷.

Будинки дитини, школи-інтернати, спеціальні школи-інтернати для неповносправних дітей, сиротинці, центри соціально-психологічної реабілітації для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, нині функціонують попри державну підтримку розвитку сімейних форм влаштування дітей: усиновлення, опіку та піклування, створення прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, професійних сімей патронатних вихователів. Така ізоляція від соціуму залишається найпростішим, але і найпагубнішим вирішенням проблеми знедолених дітей, оскільки псевдогармонійне виховання не згладить негативного впливу режиму закладової депривації, який блокує основні потреби зростаючої особистості та призводить до екзистенційного спустошення. В Україні частка таких дітей залишається високою.

Проведені нами дослідження доводять, що звуженість соціального оточення в інтернатних закладах, брак соціально-адекватних моделей

⁷⁶ Державна доповідь про становище дітей в Україні «Реалізація Конвенції ООН про права дітей в Україні: досягнення, проблеми, перспективи» (за період 2009–2016 рр.). – К.: Міністерство соціальної політики України, ГО «Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка», 2016. – С. 7.

⁷⁷ Уповноважений Президента України з прав дитини Микола Кулеба. Система інституційного догляду та виховання дітей та перспективи її реформування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reforms.in.ua/sites/default/files/kuleba.pdf>.

статеворольової поведінки, збіднені можливості апробації соціальних і гендерних ролей, недостатня психолого-педагогічна підготовленість вихователів до роботи з депривованими дітьми створюють несприятливі умови для особистісного становлення, розвитку у них психологічної готовності до самостійного життя. Найвідчутнішим наслідком сімейної депривації стає дифузне розщеплення образу «Я», розмита, неперсоніфікована гендера ідентичність, недиференційований чи статовоневідповідний тип гендерної поведінки, невпевненість у собі як у самодостатній жінці чи чоловікові, неспроможність створити гармонійні міжособистісні стосунки, значні труднощі у виконанні соціальних, подружніх та батьківських ролей⁷⁸.

Пережита в дитинстві депривація повноцінних сімейних контактів накладає відбиток на усвідомлення часу власного життя, що виявляється у невмінні дивитись у майбутнє, пов'язуючи його з минулим, у зацикленості на теперішньому з домінуванням короточасних цілепокладань. Дефіцит спілкування між батьками та дітьми призводить до появи страхів, відчуття покинутості, особистісної неповноцінності, меншовартісності, що негативно позначається на становленні образу «Я», породжує незворотні внутрішні конфлікти, які пагубно впливають на особистість та підвищують ймовірність її патологічного розвитку⁷⁹.

Окремої соціально-психологічної підтримки потребують діти, котрі з різних причин залишають дитячі будинки сімейного типу чи прийомні сім'ї до моменту свого повноліття і повертаються або назад в інтернатні установи, або ж переходять у нові форми сімейної опіки.

Комплексне вирішення проблем дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, з досвідом проживання в деприваційних умовах полягає насамперед у зміні загальнодержавної тенденції інституційного догляду відповідно до міжнародних стандартів, переосмисленні принципів забезпечення права дитини на сім'ю, належному соціально-психологічному супроводі дітей, переходу у сімейні форми опіки. Важливою є психолого-педагогічна підготовка сімей, котрі приймають дитину, вивчення та надання дієвої допомоги у вирішенні потреб дітей та приймаючих сімей. Психологічної підтримки

⁷⁸ Kiz', O. B. Gender identity of the deprived youth as an integrative psychological phenomenon / O. B. Kiz' // Scientific Proceedings of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Section: Pedagogy / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2012. – Вип. 5. – С. 44-52.

⁷⁹ Кізь О. Б. Життєві перспективи депривованого юнацтва: пошук себе у координатах минулого, теперішнього і прийдешнього // Матеріали XIII міжнародної науково-практичної конференції «Суспільні науки: нові питання» / О. Б. Кізь. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – С. 41- 44.

і заходів соціальної адаптації потребують також юнаки та дівчата, котрі готуються до виходу з різних форм опіки у зв'язку з повноліттям.

В Україні громадські організації стали ініціаторами та активними учасниками процесів деінституалізації, вироблення інноваційних рішень у галузі реформування інтернатів з урахуванням найкращих інтересів кожної дитини та за участі дітей. Так, представництво благодійної організації «Надія і житло для дітей» стало національним координатором в Україні кампанії «Відкриваємо двері дітям Європи», яка впроваджується з 2013 р. на рівні Європейського Союзу та у 12 країнах Європи, включаючи Україну. Кампанія закликає уряди європейських країн здійснити перехід від інтернатної системи догляду дітей до системи, яка заснована на вихованні дитини в сім'ї.

У серпні 2017 р. Уряд України затвердив Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки (далі – Стратегія), спрямовану на скасування інтернатної системи та побудову нової, яка забезпечуватиме догляд і виховання дитини в сімейному або наближеному до сімейного середовищі⁸⁰. Прийнята Стратегія є результатом консолідованої багаторічної партнерської взаємодії державних і громадських інституцій, наукових установ та окремих науковців, котрі упродовж останніх двох десятиліть доводили пагубність інституційних форм утримання дітей на усіх етапах їх вікового розвитку та обстоювали право кожної дитини на сім'ю.

Затвердженням зазначеної Стратегії уряд визнав, що інтернатна форма утримання довела свою неефективність як стосовно навчання, виховання та підготовки до самостійного життя дітей, так і щодо нераціонального використання фінансових та інших ресурсів. Держава у 2016 р. витратила на фінансування 751 інтернатного закладу України 7 млрд грн., з яких лише 15 % витрачено безпосередньо на потреби дитини (27 грн. на день: 1 грн. – лікування, 3 грн. – одяг, 23 грн. – їжа), решта 85 % – на оплату праці персоналу, комунальні платежі та інші видатки. Окрім того, потрібні довгострокові суспільні витрати на подолання наслідків травматичного виховання дітей: 90 % випускників не готові до життя в соціумі, 50 % схильні до правопорушень або скоюють злочини, 23 % стають бехзатченками⁸¹.

⁸⁰ Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/250190226#>.

⁸¹ Уповноважений Президента України з прав дитини Микола Кулеба. Система інституційного догляду та виховання дітей та перспективи її реформування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reforms.in.ua/sites/default/files/kuleba.pdf>.

Стратегія не обмежується лише виведенням дітей із інтернатних закладів, а передбачає розвиток превентивних і підтримуючих послуг для дітей і сімей, орієнтованих на задоволення потреб дитини та захист її прав у родинному оточенні. Ключове завдання – не лише закрити інтернати, а створити систему підтримки сімей, запровадити широкі можливості інклюзивної освіти, здійснювати вчасно превентивну роботу з родинами, розвивати соціальні послуги, щоб зберегти сім'ю для дітей і створити оптимальні умови для їхнього психічного розвитку й особистісного становлення.

Великим випробуванням для України стала поява категорії дітей із досвідом екстремальної депривації, до яких відносимо сучасних «дітей війни» – дітей, котрі постраждали від збройного конфлікту на Сході України та анексії Криму і для яких війна стала потужним психотравмуючим фактором.

З-поміж них є різні категорії дітей: діти-сироти, батьки яких загинули в ході військових дій, зникли безвісти, не повернулись з полону та ін.; діти, позбавлені батьківського піклування в час і в зоні АТО (залишені матір'ю в пологовому будинку, діти асоціальних батьків та ін.) чи які тимчасово залишилися без батьківського піклування; внутрішньо переміщені діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, та ті, що тимчасово залишилися без супроводу законних представників; діти з внутрішньо переміщених сімей (сімей в складних життєвих обставинах, багатодітних, прийомних та опікунських сімей, дитячих будинків сімейного типу), котрі переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення АТО в інші регіони України, не адаптовані до нових соціокультурних умов; діти, котрі залишилися проживати разом з сім'ями у прифронтовій зоні і до сьогодні чують вибухи снарядів, ризикують здоров'ям та життям; діти, котрі вимушено залишилися з сім'ями чи окремими родичами на непідконтрольних територіях і в силу цього позбавлені можливості підтвердити громадянство України та отримати державний захист; діти, котрі отримали поранення, фізичні/психологічні травми чи стали інвалідами; діти українських захисників, одні з яких стали сиротами/напівсиротами, зазнавши важких втрат, а інші перебувають у постійному страху втрати найріднішої людини – батька чи матері – та щоденно ризикують осиротіти.

Значний відсоток цих дітей стали заручниками складних життєвих обставин і є потерпілими від військових дій, проте не можуть підтвердити свій статус, не отримують належного державного захисту, не мають доступу до соціальних послуг, позаяк законодавство мирного

часу не адаптовано до викликів збройного конфлікту. Життя та здоров'я дітей, які проживають у так званій «буферній зоні» і точна кількість яких наразі невідома, постійно перебувають під загрозою. За даними Мінсоцполітики України у населених пунктах, що включені до переліку тих, які розташовані на лінії зіткнення, у Донецькій та Луганській областях проживає понад 26 000 дітей. Саме на цій території серед дітей є найбільша кількість неврахованих жертв війни. Вирішення їх проблем – у негайній розробці законодавчих норм щодо захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту; залученні громадського сектора до моніторингу дотримання прав дітей, котрі перебувають на території АТО; консолідованій діяльності державних і громадських інституцій задля зменшення впливу військового конфлікту на життя вразливих категорій дітей і їхніх сімей. Нагальною є розробка нормативно-правових актів, які мають створити законодавчу та організаційну основу для обліку, соціального захисту та надання дітям кваліфікованої психологічної допомоги.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 р. № 230-р схвалено Концепцію Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 р. У ній, зокрема, акцентується увага на питаннях забезпечення захисту прав та інтересів дитини в умовах воєнних дій чи збройного конфлікту, а саме: недопущення участі дітей у воєнних діях чи збройному конфлікті; забезпечення захисту прав дітей, які перебувають у зоні воєнних дій чи збройного конфлікту; впровадження комплексних заходів щодо створення умов для повноцінного життя та соціально-психологічної реабілітації дітей, які постраждали від воєнних дій чи збройного конфлікту⁸².

На сьогоднішній день статус «дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій чи військових конфліктів», має право отримати дитина, котра внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів: отримала поранення, контузію, каліцтво; зазнала фізичного, сексуального, психологічного насильства; була викрадена або незаконно вивезена за межі України; залучалася до участі в діях воєнізованих чи збройних формувань; незаконно утримувалася, у тому числі в полоні (може бути наявна одна, кілька чи усі зазначені обставини)⁸³.

⁸² Про схвалення Концепції Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції [...] Кабінет Міністрів України; Розпорядження, Концепція від 05.04.2017 р. № 230-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/230-2017-p>

⁸³ Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних [...] Кабінет Міністрів України; Постанова, Порядок від 05.04.2017 р. № 268 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-p>.

Проте почасти процедура надання статусу є для дитини травматичною через нечіткість критеріїв щодо обставин, які негативно вплинули на стан здоров'я і розвиток дитини, необхідність їх доведення заявником з боку дитини та самою дитиною. Зокрема, вимагається подання заяви в правоохоронні органи про вчинення кримінального правопорушення щодо дитини, довідки про залучення дитини до кримінального провадження як потерпілої або визнання дитини потерпілою; витягу з Єдиного реєстру досудових розслідувань про відкриття кримінального провадження за вказаною заявою про вчинення злочину щодо дитини та висновку експерта за результатами судової експертизи, проведеної в ході досудового розслідування (встановлює факт отримання дитиною поранення, контузії, каліцтва, зазнання фізичного, сексуального, психологічного насильства внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів).

Досвід екстремальної депривації залишає відбиток на психічному стані цієї категорії дітей, у частини з них – у формі посттравматичного стресового розладу (ПТСР), що виявляється в інтрузивних спогадах, униканні думок і розмов про важку подію та фізіологічному перебудженні. Він може мати різні наслідки, які великою мірою залежать від психологічних, духовних, соціальних ресурсів дитини, індивідуальної системи її стресостійкості. На ґрунті посттравматичного стресу у дітей різних вікових груп можуть виникати занепокоєння, полохливість, тривожність, нічні жахіття, емоційне відчуження, депресія, дратівливість, агресія, гнів⁸⁴. Такі діти потребують спеціалізованих, травмофокусованих форм психотерапевтичної допомоги, щоб справитися з травмою війни, уникнути тривалого перебування у стані стресу та прискорити відновлення⁸⁵.

В умовах депривації повноцінних батьківсько-дитячих взаємин зростають діти із дисфункційних сімей. Порушення повноцінного функціонування сімейної системи призводить до створення несприятливого морально-психологічного клімату для повноцінного розвитку особистості дитини у процесі її виховання і соціалізації. Відсутність батьківської любові, сімейного тепла, турботи, емоційного контакту, гармонійних взаємин, емпатійного спілкування слугує причиною глибоких дитячих переживань, депресії, тривожності,

⁸⁴ Сміт П. Діти і війна: навчання технік зцілення. Посібник / П. Сміт, Е. Дирегров, У. Юле // Видавнича серія Інституту психічного здоров'я Українського католицького університету. – 2015. – 87 с.

⁸⁵ Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ї з дітьми в період військового конфлікту : навч.-метод. посібник / В. Л. Андрєєнкова, І. С. Бандурка, З. Т. Золотухіна та ін. – К. : Україна, 2015. – 175 с.

відчуження, агресії, низьких показників саморегуляції, девіантних проявів, суїцидів.

Життєдіяльність сім'ї безпосередньо пов'язана із задоволенням потреб її членів, що відбувається шляхом виконання певних функцій (репродуктивної, виховної, соціально-статусної, господарсько-економічної, регулятивної, соціального контролю, комунікативної, феліцітологічної, психотерапевтичної, рекреативної/дозвілля та відпочинку тощо), які дозволяють забезпечувати найважливіші потреби кожного члена, а також загальносімейні та суспільні потреби. За цього виховна функція має наскрізний характер, пов'язана із кожною іншою функцією, позаяк передача суспільних норм, цінностей, досвіду стосується усіх сфер життєдіяльності як сім'ї, так і суспільства загалом. Виховна функція сім'ї реалізовується через систематичний виховний вплив на кожного її члена впродовж усього життя, самовиховання подружжя, взаємовиховання, виховання дітей і передбачає створення такого морально-психологічного клімату в сім'ї, який є найбільш сприятливим для повноцінного фізичного, психічного та особистісного розвитку дітей відповідно до їх вікових можливостей та індивідуальних особливостей.

Характерними соціально-психологічними ознаками дисфункційних сімей є: відсутність або значне порушення функціонування принаймні одного елемента в системі сімейних відносин (мети, порядку функціонування, енергетики); низька якість функціонування сім'ї аж до повного невиконання сімейних обов'язків її членами і, відповідно, незадоволення їх основних потреб; проблеми переходу сім'ї із однієї стадії життєвого циклу до іншої. У дисфункційній сім'ї її дорослі члени часто відтворюють неадекватні сімейні установки, зневажають погляди і почуття партнера, виявляють неузгодженість у формуванні внутрішньосімейних соціокультурних норм, ігнорують сімейні традиції, вирізняються конфронтацією ролевих позицій, конфліктними взаєминами, тенденціями до домінування, суперництва, виявляють ознаки дезадаптивної поведінки, схильність до маніпулювання партнером або дітьми.

До супутніх факторів деприваційних ситуацій у дисфункційній сім'ї можна віднести ті, які створюють передумови для ненормативного розвитку особистості дитини: нервово-психічне неблагополуччя батьків (розумова відсталість, вроджені чи набуті психічні вади, депресія); соціально-економічне неблагополуччя батьків (низький соціальний статус та культурний рівень, матеріальні нестатки, безробіття, бідність, побутова невлаштованість, соціальне відчуження, соціальний паразитизм); девіантна і деліквентна поведінка батьків (узалежненість: алкогольна, наркотична, ігрова; ризикована

поведінка; протиправна/криміногенна поведінка); фактор багатодітності; низький рівень психолого-педагогічної культури батьків (емоційне відкидання/холодність, гіперопіка/гіпоопіка, авторитарний/ігноруючий стиль виховання, психологічні бар'єри у подружніх/батьківсько-дитячих стосунках, дистанційованість у взаєминах, проекція на дитину власних небажаних якостей, нерозвиненість батьківських почуттів, різні види сімейного насильства та насильства над дітьми).

Сімейні відносини мають бути вільними від насильства і жорстокості між дорослими членами родини та по відношенню до дітей. Трагічність ситуації полягає в тому, що діти-свідки чи жертви насильницьких дій копіюють модель кривдницької поведінки агресора та відтворюють поведінкові матриці у власній поведінці, чинячи насильницькі дії у середовищі однолітків і новому соціальному оточенні, реалізуючи таким чином потребу у відреагуванні негативних емоцій, захисті психологічної безпеки. Пояснити цю закономірність можна у межах теорії диференційованої асоціації (Г. Тард, Е. Сатерленд, Д. Крессі, Р. Ейкерс, Д. Глейзер), у відповідності до якої девіантна поведінка – складна і диференційована форма поведінки, якій навчаються у взаємодії (інтерації) в межах малих соціальних груп. Цей процес включає засвоєння девіантної мотивації та техніки реалізації девіантної поведінки.

Насильство в сім'ї – це будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю⁸⁶.

Важливим напрямком діяльності з попередження насильства в сім'ї є профілактична робота, під якою розуміють заздалегідь сплановану продуману цілеспрямовану систему запобіжних заходів (психолого-педагогічних, просвітницьких, інформаційних та ін.) по створенню умов, що перешкоджають виникненню тих чи інших форм насильства в сім'ї, сприяють поліпшенню внутрішньо сімейної ситуації та призводять до зменшення кількості випадків жорстокого поводження з дітьми в родинах⁸⁷.

⁸⁶ Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (Науково-практичний коментар) / за ред. О. М. Рудневої. – Х. : Східно-регіон. центр гуман.-осв. ініціатив, 2005. – 160 с.

⁸⁷ Технологія підготовки педагогів до попередження насильства та агресії в сім'ї: методичні рекомендації / [Н. Ю. Волянук, Г. В. Ложкін, В. В. Папуша, К. В. Сулима, В. А. Бараннік, В. І. Карамушка, О. П. Щотка, Н. В. Гордієнко]; за заг. ред. Н. Ю. Волянук. – Р.: «Принт Хауз», 2011. – 184 с.

Первинна профілактика спрямована на попередження сімейних дисфункцій та віктимізації дитини в сім'ї і передбачає засвоєння впевнених, але неагресивних моделей поведінки у членів сім'ї, розвиток психосоціальної і гендерної компетентності, формування активного, адаптивного, високофункційного життєвого стилю, що забезпечує реалізацію прав, задоволення потреб і інтересів. Первинна профілактика включає інформаційно-просвітницькі заходи для учнів та їхніх батьків про недопущення насильства у родинному колі (тренінги, батьківські збори, заняття батьківських університетів, інтерактивні лекції, семінари, квести, вікторини, конкурси та ін.).

Вторинна профілактика спрямована на раннє виявлення сімейних дисфункцій, призупинення розвитку агресії, конфліктності у взаєминах педагогічними та психологічними методами. Вона включає заходи, спрямовані на виявлення ситуацій, які можуть спровокувати виникнення насильства у родині та щодо дітей; виявлення, усунення та подолання факторів, що сприяють скоєнню насильства щодо дитини конкретними особами.

Третинна профілактика насильства щодо дітей має за мету реабілітацію, терапію та інтеграцію в соціум дітей, що потерпіли від насильства. Вона включає засоби втручання після здійснення акту насильства, спрямовані на попередження рецидиву асоціальної поведінки агресора.

Упровадження дієвих форм попередження жорстокого поводження з дітьми передбачено в рамках проектів Українського фонду «Благополуччя дітей», яким, зокрема, створено інформаційно-ресурсний центр «Дитинство без насильства», розроблено програму «Без ляпасу», що включена до практичної частини корекційної програми для батьків, позбавлених батьківських прав. Важливим внеском у систему попередження насильства над дітьми є відкриття Міжнародним жіночим правозахисним центром «Ла Страда-Україна» окремої Національної дитячої «гарячої» лінії, що дає змогу отримати безкоштовні психологічні, юридичні, освітні консультації дітям⁸⁸.

Будь-який вид жорстокого поводження з дітьми у дисфункційній сім'ї шкодить фізичному, психічному, психологічному здоров'ю дитини. Потрібен час, аби залікувати фізичні рани, але ще більше часу і зусиль потрібно для того, аби залікувати зранену психіку і душу депривованої дитини, що постраждала від насильства. Визнання дитини рівноправною особистістю, подолання стереотипів

⁸⁸ Державна доповідь про становище дітей в Україні «Реалізація Конвенції ООН про права дітей в Україні: досягнення, проблеми, перспективи» (за період 2009–2016 рр.). – К.: Міністерство соціальної політики України, ГО «Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка», 2016. – С. 129.

батьківського ставлення до дітей як до своєї власності, сприйняття дитини як повноцінного учасника сімейних взаємин сприятимуть психологічному комфорту, захищеності, безпеці, задоволеності потреб дітей.

В умовах депривації повноцінних батьківсько-дитячих стосунків перебуває значний відсоток дітей із сімей трудових мігрантів. Дослідження становища дітей, здійснене МБФ «Карітас України» у семи містах Західної України, виявило, що виїзд батьків призводить до поширення дитячої безпритульності та бездоглядності, злочинності серед неповнолітніх, у тому числі через підпадиння під вплив дорослих, які втягують їх у протиправну діяльність⁸⁹.

Як правило, діти, в яких за кордон виїжджають обоє батьків, мати-одиначка чи батько-одинак, залишаються на догляд дідусів і бабусь похилого віку чи інших родичів. За оцінками українських науковців, гострі проблеми дітей трудових мігрантів зумовлюють порушення психоемоційного стану, психологічного здоров'я дитини (погіршення комунікативного спілкування з оточуючими; появу дратівливості, агресивності, тривожності, недовіри до оточуючих); відчуття самотності та власної неповноцінності; девіантної поведінки (розвиток алкогольної, наркотичної, ігрової залежностей); порушення шкільної дисципліни, зниження успішності, появи проблем у навчанні; деформації ціннісних орієнтацій щодо сім'ї як такої (викривлене уявлення про позитивну модель сім'ї; складності у формуванні поняття про повноцінну сім'ю); комунікативних проблем після повернення трудових мігрантів додому (ускладнення в спілкуванні та порозумінні дітей та батьків, незнання батьками своєї дитини) тощо⁹⁰.

Вирішення проблем дітей із досвідом проживання у деприваційних умовах дисфункційних сімей вбачаємо у виявленні таких сімей, вчасному наданні дітям та членам їх родин соціальної, психологічної допомоги задля припинення деструктивного впливу сімейних дисфункцій.

Сучасна українська сім'я потребує радикальної зміни її статусу у суспільстві, всебічної дієвої допомоги з боку держави та освітніх, громадських, релігійних структур. Стратегічною метою сімейної політики в Україні має бути зміцнення інституту сім'ї шляхом підтримки моделі соціально, економічно та духовно самодостатньої

⁸⁹ Лукавецька З. Діти трудових мігрантів. Проблеми, досвід МБФ «Карітас України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/16862/1/32-Lukavetska-254-262.pdf>

⁹⁰ Ковязіна К. Щодо вдосконалення соціального захисту дітей трудових мігрантів. Аналітична записка. – Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/825/>

родини, що побудована на паритетних засадах, забезпечує рівні можливості особистісної самореалізації для кожного члена.

Важливим є забезпечення доступності та розвитку послуг сім'ям з дітьми на рівні громади задля попередження депривування дітей у родинному колі, скеровування дітей до закладів інституційного догляду та створення нових можливостей отримання соціально-психологічної підтримки за місцем проживання, у власній громаді.

Відтак, створення оптимальних умов для підтримки соціально незахищених категорій дітей з досвідом депривації є одним з найважливіших завдань сьогодення, яке полягає в їх державному захисті, забезпеченні права на проживання в сім'ї, соціально-психологічній підтримці, ресоціалізації та інтеграції в соціум. Зазначене актуалізує проблему комплексного дослідження психічного розвитку та психологічного і соціального супроводу дитини в сучасних умовах різновидової депривації. Це стане умовою попередження проявів девіантної поведінки.

У контексті зазначеного можемо констатувати, що депривація сучасної дитини часто є неминучою психічною компонентою особистісного розвитку і виникає як наслідок специфічних умов життєдіяльності, що негативно відбивається на розвитку і формуванні повноцінної та самодостатньої особистості. Можна стверджувати, що депривовані діти становлять потенційну групу девіантів, котрі в процесі соціалізації не зможуть успішно адаптуватися до суспільства через обмежену або абсолютну відсутність можливості засвоєння позитивного соціального досвіду на різних етапах дитинства.

Невіднайдена депривованою особистістю власної психосоціальної ідентичності може призвести до десоціалізації, що характеризується численними проблемами, зокрема відчуженням особистості від навколишнього світу, основної маси людей, набуттям нею асоціальних або антисоціальних норм і цінностей через повернення у режим депривації чи тяжіння і входження у неконвенційні референтні групи. Тому перед психологічною наукою постає завдання віднайдена індикаторів ненормативної форми діяльності психіки дитини, котра перебуває в деприваційних умовах, виявів ознак і емпіричних показників психічної депривації задля надання дітям кваліфікованої психологічної допомоги і попередження можливий девіацій.

Орієнтовні напрямки компенсації деприваційних розладів визначені Й. Лангмейером та З. Матейчком на основі чотирирівневої моделі: реактивація (створення когнітивно диференційованого та відповідно різноманітного за стимуляцією навколишнього

середовища; створення умов для розвитку моторики та органів чуттів); редидактивне навчання (позитивне підкріплення адекватних реакцій та способів поведінки; шкільне навчання, доповнення і розвиток практичних знань та умінь); реєдукація (психотерапія та врегулювання взаємостосунків дитини із зовнішнім світом); ресоціалізація (залучення дитини до різноманітних соціальних ролей з метою засвоєння адекватного поведінкового репертуару)⁹¹.

Реабілітація є першим етапом ресоціалізації. Дослідження питань реабілітації вихованців закладів інституційного догляду виконані в рамках психологічного (Я. Гошовський, Й. Лангмейєр, З. Матейчек, А. Холмогорова, В. Юницький, Т. Юферева), педагогічного (М. Іванов, Л. Канішевська, Б. Кобзар), медичного (В. Брутман, В. Ковальов, Т. Матковська, А. Северний, Е. Михайлова та ін.), юридичного (Л. Савченко) напрямків, проте на сьогодні відсутня єдина концепція, яка б дозволила комплексно вирішувати питання реабілітації таких дітей.

Я. Гошовський розглядає ресоціалізацію як складний комплекс реабілітаційних, рекреаційних, реадaptaційних та інших заходів і технологій, завданням яких є повернення, прилучення депривованої особистості до усталених повноцінних норм і моделей просоціальної життєдіяльності⁹². Процес ресоціалізації депривованих підлітків розглядається ним як спеціально організована психолого-педагогічна розвивальна діяльність, спрямована на нейтралізацію дискомфортних і болісних сенсів ситуації актуального розвитку (режим депривації) та перехід до оптимістичної і якісно видозміненої перспективи найближчого недепривованого розвитку⁹³.

Соціальна психіатрія в межах інтегрального підходу до проблеми соціального сирітства вказує на етапність процесу ресоціалізації дітей (В. Брутман, А. Голік, А. Северний):

I. Вилучення дітей із несприятливих умов життя, послаблення дії деприваційних чинників соціального оточення, вирішення соціальних та правових проблем;

II. Психодіагностика порушень у дітей, розробка та реалізація програм психотерапії, психолого-педагогічної корекції наслідків депривації та травматизації, обґрунтування адекватної навчально-виховної програми;

⁹¹ Лангмейєр Й. Психическая депривация в детском возрасте / Й. Лангмейєр, З. Матейчек. – М.: Авиценум, 1984. – 334 с.

⁹² Гошовський Я. О. . Психолого-педагогічні основи ресоціалізації депривованих підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Я. О. Гошовський. – Київ, 2009. – С. 4.

⁹³ Там само. – С. 13.

III. Відтворення та компенсація соціальних зв'язків дитини та здійснення соціально-психологічного моніторингу ефективності ресоціалізації.

Основою для побудови індивідуальних програм реабілітації є діагностика особливостей психічного розвитку дитини, а наслідки деприваційного впливу потрібно аналізувати, використовуючи багаторівневий підхід у кожному окремо взятому випадку.

Велике значення мають не лише зовнішні, а й внутрішні ресурси дитини, її внутрішньоособистісний потенціал розвитку, що здатен компенсувати негативні зовнішні впливи. Тому поряд із забезпеченням дитини необхідними матеріальними засобами для існування потрібно водночас сприяти виробленню у неї важливих навичок у саморозумінні, самозбереженні, самозахисті, саморефлексії, самообслуговуванні, самопідтримці, самокерівництві, саморозвитку. Та найважливіше – це формування внутрішніх ресурсів зростаючої особистості, її життєздатності і життєстійкості для подолання різноманітних криз та труднощів.

Змінивши сприйняття самого себе на основі стійких і адекватних позитивних знань про себе, гармонізувавши “Я-концепцію”, можна вплинути на установки і здатність молодих людей адаптуватися до різноманітних життєвих ситуацій (формування позитивної мотивації вчинків, вибір певного стилю поведінки, способу реагування). Це дасть змогу їм приміряти свої реальні можливості з вимогами соціуму, співставити власну поведінку з очікуваннями інших людей, самоутвердитись, розв'язати свої внутрішні конфлікти, особистісно зрости.

Сьогодні перед педагогічною громадськістю постають завдання підготовки дітей до життя у вільному суспільстві, але такому, що характеризується хаотичністю, нестабільністю, нівелюванням загальнолюдських цінностей, необхідністю боротися за своє виживання. Тому якщо ми прагнемо мати морально та психологічно здорове підростаюче покоління, потрібно зробити все можливе, аби властива кожній дитині інтенція до саморозвитку, самовдосконалення актуалізовувалась у її діяльно-творчому ставленні до власного життя, власного розвитку, а також до навколишнього природного і соціального світу. Щоби діяти (гра, навчання, праця, сімейне життя) та ефективно творити (побут, наука, мистецтво, освіта, спорт, виробництво, спілкування, власне «Я»), потрібно бути в безпеці, відчувати гармонію соціальних взаємостосунків, розширювати поле внутрішньої комфортності.

Однією із умов оптимізації потенціалу життєдіяльності дітей із досвідом проживання в умовах депривації є усунення викривлень особистісного розвитку, збільшення психофізіологічних можливостей, збереження і примноження як фізичного, так і психічного здоров'я, повернення втраченого психологічного благополуччя, компенсація і корекція порушень у процесі соціально-психологічного супроводу розвитку дітей.

У зламні для сучасного українського суспільства періоди ресоціалізація вимагає більш цілеспрямованого регулювання процесів, пов'язаних із трансляцією соціальних норм, цінностей, потреб, цілей, мотивів, моделей поведінки. Оптимізація досліджень цієї проблеми можлива лише в рамках інтегративного підходу. За цього акцент потрібно робити на тісному взаємозв'язку соціальної, психологічної, педагогічної та медичної реабілітації.

Разом з цим умови сьогодення вимагають ініціації наукового дослідження, мета якого – аналіз та узагальнення накопичених різнопланових наукових напрацювань, емпіричних фактів з метою теоретичної розробки та емпіричної перевірки концепції психічної депривації та аналізу впливу чинників мега-, макро-, мезо- та мікрорівнів в нових соціокультурних умовах. Постає необхідність розробки психодіагностичного інструментарію для визначення індикаторів впливу деприваційних умов на психічний розвиток та особистісне становлення сучасної дитини. Це стане основою розвитку міжсекторного партнерства у сфері захисту прав дітей та організації консолідованої діяльності фахівців (представників місцевих служб у справах дітей органів виконавчої влади і місцевого самоврядування, центрів соціально-психологічної реабілітації дітей, притулків), громадських організацій, науково-дослідних установ, українських та зарубіжних експертів.

РОЗДІЛ 4

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ

4.1. Ретроспективний аналіз підготовки в Україні майбутніх учителів до роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки

Проблема роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки, є актуальною у педагогічній теорії та практиці України впродовж тривалого періоду – понад сторіччя. Вагомі дослідження щодо подолання дитячих девіацій проводяться не лише в педагогіці, а й у психології, фізіології людини, соціальній роботі як науці. Незважаючи на зусилля педагогів, психологів, лікарів, соціальних працівників, кількість дітей, узалежнених від психоактивних чинників, постійно зростає, зрештою, як і перелік речовин, що зумовлюють таку залежність. Збільшується також чисельність підлітків з комунікативними девіаціями, агресивною поведінкою тощо, причинами яких є інші фактори, крім психоактивних. Отже, посилюється потреба у фахівцях, що здатні здійснювати профілактичну виховну діяльність, серед яких – педагогічні працівники шкіл. У зв'язку з цим тривають наукові пошуки щодо вдосконалення підготовки майбутніх учителів до роботи з дітьми, у поведінці яких проявляються девіації. В. Вовк акцентує увагу, що в закладах вищої педагогічної освіти цього майже не вчать¹, а В. Оржеховська зазначає: «Сьогодні вчителю важко. Робота йому здається справжнім пеклом не тому, що він не хоче, а тому, що не знає, як допомогти дитині»². І з цим твердженням не можна не погодитися.

У контексті формування готовності до профілактичної діяльності, взаємодії з проблемними підлітками викликає інтерес досвід реалізації освітнього процесу у закладах вищої педагогічної освіти України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., здійснення його аналізу, виявлення перспективних напрямів використання позитивних ідей. Як відомо, з середини ХХ ст. у педагогічних інститутах (саме так тоді називалися заклади вищої педагогічної освіти) впроваджувалися нові

¹ Вовк В. П. Професійно-психологічна спрямованість майбутніх учителів початкових класів у їх підготовці до роботи із соціально занедбаними учнями / В. П. Вовк // Педагогічний дискурс, випуск 14, 2013. – С. 104.

² Оржеховська В. М. Діти вулиці потребують захисту / В. М. Оржеховська // Початкова школа. – 1999. – № 2. – С. 58.

форми роботи студентів з важковиховуваними дітьми. Однак набутий тоді соціально цінний досвід наставництва є незаслужено забутим й потребує відродження з урахуванням реалій сьогодення.

Студіювання наукової літератури, педагогічної преси, зокрема журналів «Радянська школа» (нині «Рідна школа»), «Вища освіта України», дисертаційних робіт, архівних джерел засвідчує, що з кінця 50-х років ХХ ст. у педагогічних інститутах було започатковано практику перевиховання студентами підлітків із девіантною поведінкою, що було не тільки важливою для суспільства справою, а й ефективною формою підготовки студентів до роботи з важковиховуваними дітьми. Окрім терміна «важковиховувані діти» використовувалися також терміни «важкі діти», «педагогічно занедбані підлітки», «малолітні правопорушники». Така термінологія суперечить принципам гуманізму у вихованні: в категоріально-понятійному апараті аж ніяк не відображалися підходи до дитини з позицій взаємодії «від серця до серця». Проте робота студентів характеризувалась як різнобічна, цікава. Вона відбувалася за сприяння викладачів кафедр педагогіки й психології. До неї залучалися лише ті майбутні вчителі, які мали трудовий стаж на виробництві чи в школі, пройшли службу в армії.

У педагогічній пресі 50-60-х років ХХ ст. є численні повідомлення про створення педагогічних загонів, діяльність окремих осіб, які здійснювали наставництво. Так, у Горлівському педагогічному інституті іноземних мов практику перевиховання дітей з девіантною поведінкою було започатковано у 1958 р. Її успішність засвідчують такі результати: «У 1962/63 навчальному році із 65 підлітками активно працювало 80 студентів. Вже на кінець першого півріччя до школи повернулося 30 малолітніх правопорушників»³.

Внаслідок практичної діяльності з дітьми, схильними до девіантної поведінки, було обґрунтовано алгоритм дій, якого необхідно дотримуватися у спільній з ними роботі. Основне завдання першого етапу полягало у встановленні контакту з підлітками. «Особливо важливо для студента-наставника з перших кроків налагодити дружні стосунки з вихованцями, – вважали у Бердянському педінституті. – Тут неприпустимо підкреслювати свою зверхність. Підліток з першої ж зустрічі має насамперед відчути, що перед ним старший товариш, який хоче допомогти йому обрати правильну дорогу в житті»⁴.

³ Халаїм А. Ф. Робота студентів з педагогічно запущеними дітьми / А. Ф. Халаїм // Радянська школа. – 1964. – № 12. – С. 83.

⁴ Перепелиця В. П. Організація наставництва над неповнолітніми / В. П. Перепелиця // Радянська школа. – 1975. – № 7. – С. 98.

Дослідники проблем перевиховання підлітків були переконані в тому, що, впливаючи на дітей, треба спиратися на їх позитивні риси. Позиція наставника «повинна бути такою, щоб виявити позитивні якості вихованця і спрямовувати у потрібне русло внутріколективні чи внутрігрупові та індивідуальні стосунки між наставником і підлітком і колективом, в якому він перебуває»⁵.

Другий етап – це залучення дітей до різнобічної діяльності. Студенти активно допомагали дітям у навчанні, оскільки прояви хуліганства часто були реакцією на негативні оцінки вчителів, зокрема організовували у педагогічних інститутах вечори з участю підлітків⁶. Студенти-наставники працювали у форпостах, житлових мікрорайонах, на дитячих майданчиках, організовували гуртки, ігри, змагання, виготовляли стенди, конструювали технічні прилади тощо⁷.

Аналіз особливостей взаємодії майбутніх учителів з дітьми, схильними до девіантної поведінки, засвідчує, що студенти фактично реалізовували алгоритм дій, властивий технологіям роботи з важковиховуваними дітьми, що відображений у працях сучасних учених А. Капської, Г. Локтіонової, В. Лютого, М. Пінчука та ін.⁸ Головними етапами перевиховання, як і основними етапами сучасної технології роботи з дітьми, у поведінці яких виявлено девіації, були: вплив на свідомість (бесіди з підлітками стосовно їх життєвих ідеалів, майбутньої професії); залучення до діяльності (участь у вечорах педагогічного закладу; навчальна, спортивна діяльність); вплив на емоційну сферу (залучення до тих справ, під час яких діти відчують емоційне піднесення).

У 60–70-х роках ХХ ст. термін «технологія» ще не набув популярності і спеціальні технології виховання підлітків з відхиленнями у поведінці не були обґрунтовані. Однак практична діяльність студентів обговорювалася на численних конференціях, семінарах, нарадах і очевидно стала джерелом для моделювання технологій у майбутньому.

Так, під час республіканської наради-семінару проректорів з навчальної роботи та деканів факультетів, яка відбулась у Чернігові в 1972 р., схвалювався досвід роботи Івано-Франківського педінституту

⁵ Перепелиця В. П. Організація наставництва над неповнолітніми / В. П. Перепелиця // Радянська школа. – 1975. – № 7. – С. 98.

⁶ Янкович О. І. Розвиток освітніх технологій у теорії та практиці вищої педагогічної освіти України (1957-2005): дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / О. І. Янкович. – Тернопіль, 2009. – С. 201.

⁷ Перепелиця В. П. Організація наставництва над неповнолітніми / В. П. Перепелиця // Радянська школа. – 1975. – № 7. – С. 98.

⁸ Соціальна робота в Україні : навчальний посібник / Луганський державний педагогічний університет імені Т. Шевченка, Християнський дитячий фонд ; І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, О. І. Янкович [та ін.]. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Київ : Центр навчальної літератури, 2004. – С. 139.

з підготовки студентів до проведення виховної роботи з учнями та «перевиховання майбутніми педагогами педагогічно занедбаних підлітків»⁹. Така діяльність перебувала під пильною увагою колективу вишу, а також виробничих колективів, з якими педагогічний інститут підтримував постійні зв'язки¹⁰.

Зазначимо, що серед причин девіантної поведінки, зазвичай, називалися сімейні проблеми, відсутність стійких ідеалів, проте недостатньо враховувалися *біологічні* (генетичні: розумово відсталі діти, дефекти мови, слуху, зору, фізичні, нервові зрушення, фізіологічні: дефекти мови, зовнішній непривабливий вигляд, який викликає негативізм серед тих, хто оточує), *психічні* (психічні розлади), *психологічні* (наявність у дитини психопатології чи акцентуації, які виражаються у нервово-психічних захворюваннях – психопатії, неврастенії, стан на грані норми) та культурологічні (традиції пияцтва; саме у 70-х рр. різко зросло споживання алкоголю) чинники.

Незважаючи на посилення виховних впливів, кількість дітей з девіантною поведінкою постійно збільшувалася, а отже, вдосконалювалися форми наставництва студентів над дітьми. Майже в кожному педагогічному інституті створювалися спеціальні педагогічні загони для роботи з підлітками, у поведінці яких виявлено девіації. Зокрема, певні здобутки було накопичено у Луцькому педагогічному інституті ім. Лесі Українки. У його річному звіті за 1981 р. акцентувалася увага на результативності такої діяльності: «З метою покращення професійно-педагогічної підготовки учителя-вихователя в інституті створена система постійно і тимчасово діючих педагогічних загонів, діяльність яких здійснюється на протязі навчального року і в канікулярний період. Студенти педзагонів проводять виховну і профілактичну роботу в середніх школах міста, в ЖЕУ, в сільських школах, піонерських таборах і таборах праці і відпочинку районів області, в інспекції по справах неповнолітніх. Робота з «важкими» підлітками починається із вивчення їх особистості, виявлення особливості їх характеру, відношення до допущених проступків і т. д. Студенти залучають підлітків до суспільно-корисної праці, до участі в гуртках технічної творчості, в спортивних секціях, проводять культурно-масову роботу. Крім того, педзагонівці взяли активну участь в операціях «Підліток», «Сім'я і школа», «Турбота». Їх робота отримала вищу оцінку інспекції (27 підлітків знято з обліку).

⁹ Гавриленко О. Республіканська нарада-семінар працівників педвузів / О. Гавриленко // Радянська школа. – 1972. – № 6. – С. 112.

¹⁰ Там само.

Влітку 1981 р. у складі педзагонів працювало 800 студентів; в т. ч. 400 – з підлітками за місцем проживання в ЖЕУ, 85 – в БММТ «Супутник», 15 педзагонів – у піонерських таборах, таборах праці і відпочинку області». Якщо врахувати, що в інституті навчалися 3063 студенти, то відсоток педзагонівців становить 26, з них 13 % працювали з важкими підлітками за місцем проживання¹¹.

Наставництво над підлітками було взаємовигідним як для дітей, так і для студентів. Зокрема, на цьому наголошували викладачі Бердянського педінституту, які вважали, що «наставництво студентів педвузу виявилось дуже корисним для багатьох педагогічно занедбаних підлітків, воно допомогло також краще з'ясувати причини цього небажаного явища. Цим самим значно полегшилися пошуки шляхів боротьби з ним. Та й для вдосконалення фахової майстерності майбутніх педагогів, формування у них стійких інтересів до виховної роботи з учнями, здійснення наукового підходу до неї наставницька діяльність студентів важить багато»¹².

На жаль, аналіз результатів діяльності з перевиховання здійснювався однобічно: виявлялися лише досягнення. Немає сумніву, що були й прорахунки. Проте нами не виявлені джерела, в яких би вони відображалися. Можливо, це було пов'язано з тим, що на той час існувала тенденція до популяризації успіхів. Замовчування негативного досвіду неабияк знижувало цінність наукових публікацій. Інший суттєвий недолік наставництва – надто мало студентів було залучено до такої роботи – менше 10 %. Проте масовість у справі перевиховання могла б тільки зашкодити. Значна частина студентів не володіла достатньо педагогічною майстерністю не тільки для наставництва над проблемними дітьми, а й для роботи зі звичайними учнями.

У 60–70-х роках ХХ ст. було зроблено висновок, що виховання людини – це найважливіша суспільна проблема, яка має вирішуватися не тільки навчальними закладами, а й усією громадськістю. Науковці закликали не вважати винною за прояви девіантної поведінки молоді і підлітків тільки школу. «Думати так – це значить не розуміти всіх виховних можливостей, якими володіє наше суспільство, де за виховання дітей (нагадаємо цю істину), крім школи, відповідають батьки, громадські організації, всі члени суспільства», – зазначав І. Синиця¹³.

¹¹ Підсумки виконання плану і результати діяльності Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки в 1981 р. / Державний архів Волинської області, оп. 7, спр. 909. – Арк. 69.

¹² Перепелиця В. П. Організація наставництва над неповнолітніми / В. П. Перепелиця // Радянська школа. – 1975. – № 7. – С. 99.

¹³ Синиця І. О. Навчати жити серед людей / І. О. Синиця // Радянська школа. – 1967. – № 5. – С. 45.

Проте роль центра виховання у соціальному середовищі відводилася школі, у зв'язку з чим набула актуальності проблема ґрунтовнішої підготовки майбутнього вчителя до позаурочної та позашкільної роботи. У 70-і роки ХХ ст. у навчальному курсі «Педагогіка» пропонувалося більше уваги приділяти темам позаурочної та позашкільної діяльності вчителя із учнями¹⁴. Зокрема, Д. Маргуліс наголошував, що досі навчальна програма й підручники з педагогіки жодною мірою не враховували завдання підготовки вчителя до соціального виховання, йшли за старою, віджилою традицією, за якою про школу і громадськість, про участь останньої у позаурочній виховній роботі говорилося між іншим і дуже мало. «В останній програмі з педагогіки для педінститутів, виданій у 1963 р., не тільки не зроблено наголосу на цьому питанні – в ній навіть немає, на відміну від усіх попередніх програм, – зазначав Д. Маргуліс, – теми про позакласну й позашкільну роботу»¹⁵. Він запропонував «ввести до навчальної програми з педагогіки окрему спеціальну тему «Школа і радянська громадськість у період розгорнутого будівництва комунізму».

Учені рекомендували поліпшити обізнаність студентів із питаннями різноманітності форм участі громадськості у роботі школи, ролі мистецької, літературної, спортивної, медичної громадськості в естетичному та фізичному вихованні дітей і молоді, тому що школа є далеко не єдиним вихователем дітей. Ігнорування виховних можливостей соціального середовища часто призводить до величезних втрат у вихованні дітей, зокрема й до хуліганства.

26 липня 1966 р. був виданий Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення відповідальності за хуліганство», в якому говорилося про те, що не варто «звалювати всю вину за хуліганські прояви серед молоді і підлітків тільки на школу, як це роблять іноді навіть компетентні в питаннях виховання люди», адже за виховання дітей, крім школи, відповідають батьки, громадські організації, всі члени суспільства¹⁶. Науковці акцентували увагу на необхідності підготувати учнів до життя, тобто не тільки вкласти в їхні голови запрограмовану суму знань, умінь і навичок, а й навчити їх жити серед людей, поважати їхній спокій і їхню гідність.

Водночас у вищій школі відбувалися пошуки шляхів поліпшення професійної підготовки вчителя, зокрема й до профілактичної роботи.

¹⁴ Маргуліс Д. П. Готувати студентів до позаурочної виховної роботи / Д. П. Маргуліс // Радянська школа. – 1965. – № 11. – С. 86–87.

¹⁵ Там само. – С. 86.

¹⁶ Синиця І. О. Навчати жити серед людей / І. О. Синиця // Радянська школа. – 1967. – № 5. – С. 45.

У 80-х роках ХХ ст. у всіх педагогічних інститутах розпочалося вивчення нової дисципліни «Основи педагогічної майстерності». У ретроспективі проблеми підготовки до профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки, і проблеми формування педагогічної майстерності майбутніх учителів практично не були взаємопов'язані. Необхідність упровадження педагогічної майстерності як навчальної дисципліни у цей період пояснювалася передусім потребою формування вчителя-майстра своєї справи, фахівця, який водночас став би актором, вихователем, старшим товаришем. У зв'язку зі складністю завдань, покладених на учителя, різноманітністю його суспільних ролей (вихователь, порадник, консультант, дослідник, провідник дорогами життя тощо) було здійснено спроби налагодити профорієнтаційну роботу, діагностувати рівень схильності до педагогічної праці. Проте системних досліджень на цю тему не було проведено.

Водночас зберігає актуальність висновок сучасної польської вченої А. Фіделюс про відповідальність студента за вибір майбутньої діяльності. Науковець досліджує проблему, чи кожен студент закладу вищої педагогічної освіти, за умови якісної підготовки, може ефективно виконувати професійні функції, зокрема профілактичні, чи все ж необхідно мати для цього професійні здібності¹⁷. Безперечно, результати таких наукових розвідок необхідно ширше висвітлювати.

Аналіз теорії та практики наставництва у закладах вищої педагогічної освіти другої половини ХХ ст., сучасних праць щодо роботи з дітьми з девіантною поведінкою засвідчує, що позитивними ідеями, які варто використовувати у підготовці майбутніх учителів, є:

– залучення студентів до роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки; відновлення наставництва як соціально цінної діяльності майбутнього фахівця;

– впровадження курсу за вибором студента «Профілактика в школі», викладання якого передбачало б зустрічі з фахівцями, що працюють з дітьми, у поведінці яких виявлені девіації; організацію профілактичних тренінгів;

– проведення просвітницької роботи серед абітурієнтів про функції вчителя в соціальному середовищі та особисту відповідальність за професійний вибір.

¹⁷ Fidelus A. Odpowiedzialność wychowawcza na terenie szkoły / Anna Fidelus // Studia nad Rodziną. – 2008. - № 12/1-2 (22-23). – S. 252.

4.2. Професійна підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики агресії підлітків

У сучасній системі суспільних відносин відбуваються зміни, які мають не лише позитивний, а й негативний вплив. Аналіз наукової літератури і практики життя свідчить про тенденцію поширення поведінки, що відхиляється від норми, як серед дорослого населення, так і серед підростаючого покоління. Особливо небезпечним вказане явище є у підлітковому віці. Статистика вказує, що багатьом школярам властиві підвищена нервозність, надмірна чутливість і гарячковість, вразливість та емоційна неврівноваженість. Найбільше непокоять батьків, педагогів, психологів, соціальних педагогів і громадськість такі прояви поведінкової активності дітей як жорстокість, цинізм, відчуженість, безвідповідальне ставлення до навчання.

Необхідність дослідження агресії підлітків зумовлюється загрозою її трансформації у стійкі особистісні якості, що призводить до зниження можливостей повноцінної соціалізації та реалізації особистісного потенціалу молодої людини. Складність профілактики агресії підлітків визначається передусім віковою специфікою, оскільки цей віковий період характеризується складними біологічними, психічними і соціальними змінами.

Проблема підліткової агресії є міждисциплінарною сферою наукового пізнання та предметом уваги дослідників різних галузей науки: філософії, медицини, криміналістики, психології, педагогіки, соціальної педагогіки та ін.

Логіко-теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми агресії дозволяє констатувати існування різних підходів до розкриття її природи, зокрема, як: інстинктивної поведінки (психоаналітичний підхід, З. Фройд; етологічний підхід, К. Лоренц; теорія вродженого злочинця, Ч. Ломброзо; мисливська теорія, Р. Ардрі); прояву спонукання (теорія «фрустрації–агресії», Дж. Доллард, Н. Міллер); когнітивних та емоційних процесів (когнітивна теорія агресії, Л. Берковіц, Д. Зільманн); теорія диференціальних емоцій, К. Ізард); набутої соціальної поведінки (теорія соціального наuczіння, А. Бандура) тощо.

Поширення агресії підлітків у шкільному середовищі, зумовлене соціально-економічними і політичними реаліями України та відсутністю належної уваги до цієї проблеми державних органів і громадських організацій, актуалізує завдання вдосконалення професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів до попередження цього явища у загальноосвітніх навчальних закладах.

У процесі здійснення дослідження щодо вдосконалення професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів до

профілактики агресії підлітків вважаємо за необхідне подати ключові поняття, якими ми будемо оперувати: «агресія», «агресивність», «агресивна поведінка», «агресивні прояви». «соціально-педагогічна профілактика, «професійна підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики агресії», «готовність майбутніх соціальних педагогів до профілактики агресії» та ін.

Агресія трактується як дія, що характеризується застосуванням сили стосовно іншої людини чи групи осіб, нанесення фізичної чи психологічної шкоди. Агресивність – це властивість особистості, яка полягає у готовності до агресивних дій; агресивна поведінка – це сукупність дій, які систематично повторюються і спрямовані на заподіяння психологічної або фізичної шкоди іншій живій істоті; агресивні прояви – це спосіб психологічного захисту, зовнішні форми реагування, що спричиняють шкоду живим або неживим об'єктам. З'ясовано, що ці поняття не є тотожними, проте існують у тісному взаємозв'язку. Це пояснюється тим, що властивості проявляються і в діях, і в процесах, і у відносинах, і у станах людини, а особливості та характер цих взаємовідносин і станів у процесі життєдіяльності формують властивість особистості.

Найбільш поширеними класифікаціями *видів* агресії є класифікація А. Басса і А. Даркі (фізична, вербальна, непрямая агресія, дратівливість, негативізм, образа, підозрілість, докори сумління, почуття провини)¹⁸ та Г. Бреслава (гетероагресія, аутоагресія; реактивна, раптова; інструментальна, цільова/мотиваційна; пряма, опосередкована; вербальна, експресивна, фізична)¹⁹.

На основі аналізу наукових напрацювань українських і зарубіжних дослідників та практики соціально-педагогічну профілактику агресії підлітків трактуємо як сукупність просвітницько-профілактичних заходів, що здійснюються у суспільстві загалом та навчально-виховних закладах, зокрема, і спрямовані на попередження або нейтралізацію чинників агресії, формування у підлітків умінь і навичок конструктивної взаємодії та спілкування, толерантної поведінки, створення атмосфери взаємоповаги, довіри та умов їх успішної соціалізації²⁰.

¹⁸ Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного подростка и условия его коррекции : учеб. пособие / Л. М. Семенюк. – М. : Флинта, 1998. – 96 с.

¹⁹ Бреслав Г. Э. Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности : учеб. пособ. для спец. и дилетантов (Серия: «Психологическая помощь») / Г. Э. Бреслав. – СПб. : Речь, 1997. – 97 с.

²⁰ Гайдамашко І. А. Професійна підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики агресії підлітків : Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Гайдамашко Ірина Аркадіївна. – Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2013. – С. 89 .

Здійснення соціально-педагогічної профілактики агресії передбачає врахування особливостей цієї дії у підлітковому віці. Агресивні форми поведінки підлітків нерозривно пов'язані з особливостями розвитку цього вікового періоду (фізичні та психофізіологічні зміни, почуття дорослості, тенденція до дорослості, суперечності підліткового віку, формування самооцінки, розвиток самосвідомості, характерологічні особливості, індивідуально-типологічні характеристики агресивних підлітків, інтимно-особистісне спілкування, фрустровані потреби, особливості взаємовідносини з референтною групою).

У процесі здійснення соціально-педагогічної профілактики агресії підлітків важливим є врахування чинників, що спричиняють появу цього явища. З огляду на це важливе значення має розуміння, аналіз і попередження факторів, які спричиняють виникнення у підлітків агресії. Провідними факторами, які спричиняють виникнення підліткової агресії є: *біологічні* (спадковість, ендокринний вибух, спосіб життя вагітної жінки, органічне ураження головного мозку); *психологічні* (нервовість, дратливість, надмірна імпульсивність, тривожність, емоційність, демонстративність, неадекватна самооцінка, недостатній розвиток інтелекту, комунікативних умінь, саморегуляції та сформованості вольових якостей); *соціальні* (недоліки сімейного і шкільного виховання, вплив соціуму, засобів масової інформації, особливості взаємодії з ровесниками та ін.); *ситуативні* (фізичне самопочуття, стресова ситуація, конфлікт, боротьба за особистий простір, перебування у стресогенному середовищі тощо).

Особливе місце у вирішенні проблеми підліткової агресії належить соціальним педагогам загальноосвітніх навчальних закладів, оскільки шкільне середовище має значний потенціал щодо профілактики і подолання вказаного явища. Різні аспекти профілактичної діяльності соціальних педагогів висвітлені у дослідженнях І. Козубовської, Т. Меншикової, В. Оржеховської, Є. Приступи, Н. Сейко та ін.

Професійна підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики агресії підлітків трактується нами як важлива складова цілісного процесу фахової підготовки у вищих закладах освіти. Нами уточнено сутність поняття «готовність майбутніх соціальних педагогів до профілактики агресії підлітків» як динамічного інтегративного особистісного утворення, що характеризується позитивним ставленням до професії, усвідомленим прагненням і спрямованістю на організацію соціально-педагогічної діяльності з профілактики агресії підлітків, високим рівнем володіння психолого-педагогічними і спеціальними знаннями й технологіями профілактики агресії.

На базі кафедр соціальної педагогіки і соціальної роботи Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та кафедри педагогіки Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії було проведено дослідно-експериментальну роботу з удосконалення підготовки майбутніх соціальних педагогів до профілактики агресії підлітків. Базуючись на аналізі суті соціально-педагогічної діяльності і соціально-педагогічної профілактики, положень Державних галузевих стандартів освіти зі спеціальності «Соціальна робота» (освітньо-кваліфікаційний рівень «бакалавр»), нами окреслено основні завдання дослідження: формування мотивації у майбутніх фахівців до реалізації у процесі професійної діяльності профілактики підліткової агресії; засвоєння знань та формування професійних умінь і навичок.

Мотивація студентів до здійснення профілактики агресії підлітків забезпечується через їх ознайомлення із статистикою, фактами та ситуаціями, що визначають значущість проблеми агресії, а також усім розмаїттям матеріалів і технологій, які окреслюють сутність проблеми агресії підлітків, її подолання та профілактики. При цьому у процесі професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів значна увага приділяється необхідності осмислення студентами засвоєних знань. У зв'язку з цим на заняттях майбутні фахівці залучаються до розумово-пошукової діяльності з використанням таких методів як дискусія, проблемні запитання, актуалізація життєвого досвіду студентів та уже наявних знань з попередніх навчальних курсів; вирішення проблемних ситуацій, виконання вправ та завдань, які визначають складність і необхідність попередження та подолання агресії підлітків; залучення студентів до взаємодії з агресивними підлітками у реальних умовах під час проходження різних видів практики, що сприяє усвідомленню всієї повноти особистої відповідальності за вирішення означеної проблеми, тощо.

Розуміння майбутніми соціальними педагогами актуальності означеної проблеми і необхідності здобуття цілісної системи науково-теоретичних знань та оволодіння технологіями профілактики підліткової агресії, безумовно, сприяє формуванню у них особистісно-ціннісного ставлення до агресії підлітків та її вчасного й результативного попередження.

Закономірно, що у дослідно-експериментальній роботі з удосконалення підготовки майбутніх соціальних педагогів до профілактики агресії в підлітковому середовищі ми особливу увагу звертали на вдосконаленню змістово-технологічного забезпечення

досліджуваного процесу. Вважаємо за доцільне розкрити цей аспект проведеної роботи детальніше.

Змістова складова професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» визначається освітньо-професійною програмою «Соціально-педагогічна діяльність» зі спеціальності 231 «Соціальна робота» і реалізовується у процесі теоретичної, практичної підготовки, позааудиторної і самостійної роботи та волонтерської діяльності.

У процесі контент-аналізу програм навчальних дисциплін було з'ясовано, що практично всі навчальні дисципліни у більшій чи меншій мірі сприяють формуванню готовності майбутніх соціальних педагогів до здійснення профілактики агресії підлітків у процесі їх професійної діяльності.

Так, вивчення майбутніми соціальними педагогами навчальних дисциплін психолого-педагогічного циклу передбачає оволодіння ними знаннями з теорії і методики навчання та виховання, усвідомлення ідеї гуманізму як основи педагогічної діяльності, засвоєння особливостей міжособистісних взаємовідносин (під час вивчення дисципліни «Загальна педагогіка»); опанування знань про основні пізнавальні процеси (увага, пам'ять, уява, мислення тощо) та їх розвиток, засвоєння основних особливостей «Я-концепції» та механізмів психологічного захисту (під час вивчення дисципліни «Загальна психологія»). У процесі вивчення навчальних дисциплін «Вікова психологія» та «Педагогічна психологія» студенти засвоюють знання про психологічні особливості підліткового віку: соціальні ситуації розвитку, провідна діяльність, основні новоутворення в підлітковому віці («Вікова психологія»); особливості шкільного середовища, роль ровесників у формуванні особистості підлітка; особливості взаємовідносин у педагогічному колективі та співпраці з батьками («Педагогічна психологія») та ін.

У процесі опанування дисциплін фахової та спеціалізованої підготовки майбутні соціальні педагоги засвоюють знання щодо основних теоретичних положень соціально-педагогічної діяльності, особливостей соціалізації особистості, роботи з сім'єю, асоціальних явищ («Соціальна педагогіка»); технологій соціально-педагогічної діяльності, особливостей роботи з педагогічним та учнівським колективом («Технології соціально-педагогічної діяльності»); основних форм і методів соціально-терапевтичної діяльності, специфіки соціально-психологічного тренінгу («Соціальна терапія»); особливостей, принципів, методів і форм соціального консультування підлітків, сім'ї, педагогічного колективу («Соціальне

консультування»); особливостей конфлікту, його причин, видів, етапів та шляхів вирішення конструктивним шляхом («Соціальна конфліктологія»); алгоритму та етапів здійснення соціального діагнозу, методики діагностики підліткових груп («Соціальна діагностика»); форм і методів превентивної роботи, рівнів профілактики, превентивної роботи соціальних педагогів у навчально-виховних закладах («Превентивна педагогіка»); змісту методів і напрямів корекційної роботи, особливостей корекції групової поведінки («Корекційна педагогіка»).

З метою удосконалення підготовки майбутніх соціальних педагогів до профілактики агресії підлітків у процесі дослідно-експериментальної роботи нами здійснено спробу у більшій мірі використати потенційні можливості дисциплін «Превентивна педагогіка», «Соціальна діагностика» та «Соціальна конфліктологія». На основі аналізу навчальних програм зазначених дисциплін та відповідно до вимог кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих закладах освіти нами розроблено і включено до змісту означених навчальних дисциплін навчальний матеріал з проблеми профілактики агресії підлітків.

У межах навчальної дисципліни «Соціальна діагностика» майбутнім соціальним педагогам було запропоновано для вивчення змістовий модуль «Соціальна діагностика агресії», на лекційних і практичних заняттях якого студенти II курсу вивчають особливості та методи діагностики агресії підлітків, їх батьків і педагогів (спостереження, експертна оцінка, опитування, проективний метод) та відповідні діагностичні методики.

При опануванні навчальної дисципліни «Превентивна педагогіка» студенти III курсу вивчають змістовий модуль «Превентивна робота соціального педагога з попередження агресії підлітків», який спрямований на систематизацію і поглиблення їх знань та формування умінь і навичок з профілактики агресії підлітків. Майбутні соціальні педагоги ознайомлюються з проблемою агресії у підлітковому віці, особливостями її прояву, прогресивними ідеями вітчизняного та зарубіжного досвіду щодо її попередження, специфікою взаємодії соціального педагога з підлітками, батьками та педагогами а також формами, методами і технологіями профілактики та подолання агресії підлітків.

Студентам III курсу в межах нормативної дисципліни «Соціальна конфліктологія» запропоновано тему «Агресивні прояви в конфліктних ситуаціях», у процесі вивчення якої вони ознайомлюються з особливостями та сутністю прояву агресії як

захисної реакції у конфліктних ситуаціях, особливостями, функціями та видами агресії підлітків, основними техніками та прийомами їх профілактики.

Для студентів розроблено дистанційний курс «Соціально-педагогічна профілактика агресії підлітків», що складається з трьох змістових модулів: «Теоретико-методологічні основи феномена «агресія»», «Соціальна діагностика агресії підлітків», «Соціально-педагогічна профілактика агресії підлітків». Під час опанування окремих змістових модулів і тем цього курсу студентам запропоновано виконати різноманітні завдання для самостійної роботи, а саме: охарактеризувати ознаки агресивного підлітка; описати діагностичні методики, які визначають наявність і види агресії підлітка, визначають причини її виникнення; розробити алгоритм проведення комплексної діагностики агресії підлітків; підготувати реферативне повідомлення на задані теми; розробити бесіду для батьків щодо гармонізації взаємовідносин з дітьми та пам'ятку для педагогів щодо оптимізації взаємин в учнівському колективі тощо.

Практична підготовка майбутніх соціальних педагогів здійснювалася у процесі неперервної практики. З цією метою програми практик доповнені завданнями. Так, програма соціально-виховної практики доповнена такими завданнями: охарактеризувати заходи, які доцільно провести з метою створення сприятливого психологічного мікроклімату у підлітковому середовищі; описати ситуації, в яких були присутні прояви агресії, та охарактеризувати шляхи її подолання; провести виховний захід, орієнтований на профілактику або подолання агресії у підлітків. Програма *діагностичної* практики доповнена такими завданнями: (здійснити діагностику агресії підлітка (підлітків класного колективу), використовуючи: а) метод спостереження або метод експертних оцінок; б) один з особистісних питальників; в) одну із проєктивних методик; розробити алгоритм здійснення діагностичних впливів); *профілактичної* – розробити і провести бесіду для батьків на тему «Шляхи подолання агресії підлітків»; просвітницьку бесіду для підлітків з метою попередження агресії; тренінгову програму профілактики агресії підлітків; пам'ятку для педагогічного колективу з профілактики агресії підлітків); *реабілітаційно-корекційної* – проаналізувати роботу соціальної установи (бази практики) з корекції агресії підлітків; розробити програму корекції агресивної поведінки підлітків; описати методи, прийоми та засоби корекційно-педагогічного впливу на підлітків, які проявляють агресію); соціально-педагогічної в закладах освіти – вивчити досвід навчального закладу з

профілактики агресії підлітків; розробити і провести тренінг для підлітків з формування навичок конструктивного спілкування; годину спілкування з підлітками щодо попередження агресії; технологію профілактики агресії підлітків).

Так, наприклад, у процесі підготовки і проведення бесід з батьками під час проходження профілактичної практики майбутні соціальні педагоги особливу увагу акцентують на особливостях підліткового віку, на змінах, що відбуваються у житті підлітків, на ролі і місці батьків у процесі дорослішання дитини, на аналізі найбільш поширених помилок сімейного виховання, що призводять до виникнення агресії в підлітків. Студенти спільно з психологами, соціальними педагогами закладів освіти і батьками визначають основні підходи до оптимізації сімейних взаємовідносин. Розробляючи, зокрема, виховні заходи для підлітків: «Яким я бачу своє майбутнє», «Моя мрія», «Цінності мого життя», «Військові дії на сході України», «Тероризм у сучасному світі», тощо, метою яких є пряме чи опосередковане осмислення явища агресії в житті окремої людини чи людства загалом, майбутні фахівці намагаються наповнювали їх інформаційними повідомленнями, проблемними запитаннями, вправами, аналізом життєвих ситуацій, елементами тренінгів.

Під час корекційно-реабілітаційної практики студенти навчаються розробляти корекційні і тренінгові програми, які зорієнтовані не лише на подолання агресії підлітків, а й на профілактику її повторного виникнення. Тренінгові програми з корекції агресії спрямовані на усвідомлення підлітками негативності агресивної поведінки, корекцію негативних рис їх характеру, зниження рівня агресивності, розвиток і вдосконалення навичок керування власними емоціями, здобуття навичок конструктивної поведінки, формування вміння організовувати оптимальне спілкування.

Соціально-педагогічна практика в закладах освіти передбачає розробку семінару-тренінгу для педагогічного колективу і тренінгу для батьків з метою профілактики агресії у підлітків. Виконання цих завдань сприяє формуванню у майбутніх фахівців вміння налагоджувати контакт, організовувати роботу з батьками та педагогами, добирати інформаційний матеріал, технології, методи, прийоми, вправи, життєві ситуації, етюди та вибудовувати їх логічній послідовності, структурувати матеріал у блоки та визначати етапи проведення тренінгу, аналізувати, узагальнювати, робити висновки, відпрацьовувати навички ведення конструктивної бесіди, створення сприятливого психологічного клімату в колективі тощо.

Так, здійснюючи розробку плану проведення технології «Коло» у класному колективі, студенти вчать ся обирали питання таким чином, щоб за їх допомогою якомога повніше було висвітлено проблему агресії у сучасному суспільстві загалом та освітньому закладі, зокрема, її основні види та негативні наслідки, розкрито емоційний стан суб'єктів та об'єктів агресивних проявів, спонукати підлітків до усвідомлення неконструктивності агресивної поведінки, обговорено можливі варіанти грамотного реагування власної агресії та вирішення конфліктних ситуацій. Така форма роботи з підлітками є ефективною, оскільки дає змогу створити атмосферу довіри та взаємоповаги у колективі (згідно з правилами цієї технології), висловлювати власну точку зору та почути думку товаришів, розвинути толерантність і почуття емпатії у підлітків, навчити їх взаємопідтримки, а також вирішувати проблеми, непорозуміння та конфлікти у колективі без агресії.

Таким чином, завдяки вдосконаленню програми практичної підготовки майбутні соціальні педагоги мають змогу: оволодіти уміннями налагоджувати контакт з підлітками, батьками та педагогічним колективом; створювати сприятливий психологічний мікроклімат у колективі; здійснювати науковий аналіз ситуацій прояву агресії; діагностувати наявність агресії, її види та причини виникнення; добирати технології, методи та засоби здійснення профілактики агресії підлітків; вести конструктивну бесіду; організовувати та проводити різноманітні заходи з профілактики агресії в освітньому закладі; здійснювати самоаналіз власних професійних знань щодо проблеми агресії та визначати шляхи самовдосконалення.

Значним потенціалом щодо професійної підготовки соціальних педагогів до профілактики агресії підлітків володіють різноманітні форми самостійної та позааудиторної роботи. Власне позааудиторна робота ставить майбутніх фахівців в умови, наближені до професійної діяльності, та спрямована на розвиток їх активності й самостійності. У процесі позааудиторної роботи студенти залучаються до виконання творчих робіт (створення колажів, колективних творчих справ); розробки та презентації соціально-педагогічних проєктів, наукової і пошуково-дослідної роботи (виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань, написання курсових, бакалаврських і магістерських робіт, участі у студентських конференціях, підготовки та проведення тематичних тижнів, присвячених попередженню та подоланню агресії як у вищому закладі освіти так і у загальноосвітніх навчальних закладах), зустрічей та ін.

Позааудиторна робота майбутніх фахівців сприяє формуванню у них мотивації до здійснення профілактики агресії підлітків, розвитку їх активності, ініціативності, самостійності, креативності, професійного бачення вирішення означеної проблеми.

Волонтерська діяльність майбутніх соціальних педагогів передбачає добровільну активну участь у соціальній роботі, що дає їм змогу ознайомитися з діяльністю закладів освіти та соціальних установ щодо попередження агресії серед учнів, поспілкуватися з фахівцями і перейняти деякі аспекти їх досвіду роботи, використати свої знання та вміння з попередження агресії учнів у реальних обставинах, допомогти у реалізації різноманітних проектів, тощо. Саме у реальних життєвих ситуаціях студенти мають змогу творчо поставитися до виконання необхідних завдань, пов'язаних із здійсненням профілактики агресії у шкільному середовищі, й одночасно самостійно корегувати і збагачувати свої знання та практичні вміння.

Реалізацію змістової складової (теоретичної, практичної, позааудиторної і самостійної роботи) професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів до профілактики агресії підлітків забезпечується процесуальною складовою, що передбачає упровадження у навчально-виховний процес закладу вищої освіти відповідних інноваційних форм, методів, засобів навчання та поєднання їх із традиційними.

У процесі добору форм, методів і засобів професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів до профілактики агресії підлітків ми враховували основні вимоги кредитно-модульної системи організації навчального процесу (порівняльна трудомісткість кредитів, кредитність, модульність, методичне консультування, організаційна динамічність, гнучкість і партнерство, пріоритетність змістової та організаційної самостійності, зворотній зв'язок, науковість, прогностичність, технологічність, інноваційність, усвідомлена перспектива, діалогічність, а також специфічні принципи кредитно-модульної технології навчання (гуманізації, гуманітаризації, демократизації, індивідуалізації, диференціації, інтеграції, кредитності, модульності). Окрім того, в процесі вибору форм і методів навчання студентів враховуються особливості навчальної дисципліни, рік навчання та рівень підготовки студентів, обсяг навчального матеріалу, обсяг годин, відведених на вивчення навчальної дисципліни, форма організації навчального процесу (денна, заочна).

Процесуальна складова передбачає використання у навчально-виховному процесі таких форм організації навчання: лекція-

інформація, тематична лекція, проблемна лекція, інтерактивна лекція (лекція із застосуванням техніки зворотного зв'язку), лекція, прес-конференція, «круглий стіл», бесіда, година спілкування, консультування, тренінги, семінари-тренінги, самостійна робота, навчальні проекти, проблемні групи, тематичні тижні, тематичні зустрічі, курсова робота.

Реалізуючи змістову складову, викладачі кафедри використовують наступні методи навчання: розповідь, пояснення, бесіда, ілюстрація, вправи, аналіз ситуацій, «мозаїка», рольова гра, дискусія, інтерактивний метод «з ніг на голову», «снігова куля», робота в групах і парах, обговорення у колі, спостереження, опитування, анкетування, проєктивні методи діагностики.

Значна увага ми приділяється використанню потенційних можливостей інтернет-ресурсів (комп'ютерні класи, віртуальні бібліотеки, веб-сайти вищих закладів освіти в інтернеті, комп'ютерні читальні зали). Враховуючи сучасні інноваційні технології та забезпечення студентів вільним доступом до електронних ресурсів, нами розроблено електронні версії навчального матеріалу (змістовий модуль «Соціальна діагностика агресії» навчальної дисципліни «Соціальна діагностика», змістовий модуль «Превентивна робота соціального педагога з попередження агресії підлітків» навчальної дисципліни «Превентивна педагогіка», дистанційний курс «Соціально-педагогічна профілактика агресії підлітків») з використанням платформи Moodle. Структура електронної версії навчального матеріалу цих модулів включає лекційний матеріал, семінарські заняття, самостійну роботу, тематику індивідуальних навчально-дослідних завдань, методичні рекомендації до виконання завдань, список рекомендованої літератури.

Отже, у результаті дослідно-експериментальної роботи, проведеної викладачами кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка та кафедри педагогіки і психології Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, обґрунтовано та розроблено змістово-технологічне забезпечення підготовки майбутніх соціальних педагогів до профілактики агресії підлітків, яке спрямоване на оволодіння знаннями, вміннями і навичками, технологіями профілактики, необхідними для здійснення цього виду діяльності. Змістово-технологічне забезпечення передбачає комплексне поєднання теоретичної (удосконалені програми навчальних дисциплін, змістові модулі «Діагностика агресії підлітків» та «Превентивна робота соціального педагога з попередження агресії підлітків» з навчальних

дисциплін «Соціальна діагностика» і «Превентивна педагогіка», дистанційний курс «Соціально-педагогічна профілактика агресії підлітків»), практичної підготовки, позааудиторної і самостійної роботи з використанням різноманітних форм (тематичні, проблемні, інтерактивні лекції, прес-конференції, круглі столи, тренінги, консультування), методів (аналізу ситуації, «мозаїка», рольова гра, «з ніг на голову», «снігова куля» та ін.) та засобів навчання (електронні версії курсів з використанням платформи Moodle, методичні і навчальні посібники).

4.3. Підготовка майбутніх фахівців соціальної роботи до профілактики девіантної поведінки дітей у процесі волонтерської практики

В Україні зростає кількість дітей, схильних до девіантної поведінки, що актуалізує проблему пошуку ефективних шляхів профілактичної роботи.

Відхилення у поведінці особистості, які входять у протиріччя з юридичними, моральними, етичними, соціальними нормами суспільства, прийнято називати девіаціями, а поведінку – девіантною (від лат. – *deviatio* – відхилення), тобто, девіантна поведінка – це окремі вчинки (або їх сукупність), які не відповідають загальноприйнятим нормам і правилам поведінки в суспільстві. Згідно «Енциклопедичного словника-довідника», девіація – це соціальна поведінка, яка є відхиленням від поведінки «нормальної», соціально прийнятної в конкретному суспільстві²¹.

Окремі аспекти проблеми девіантної поведінки та її профілактики висвітлюються в працях багатьох вітчизняних учених (І. Ковчина, Н. Максимова, В. Оржеховська, І. Парфанович, В. Синьов, Т. Федорченко, М. Фіцула та ін.). Зауважимо, що девіантна поведінка по-різному розглядається представниками різних наук (психології, педагогіки, медицини, соціології, права). Так, у педагогічній літературі під девіантною поведінкою зазвичай розуміють відхилення від прийнятих в суспільстві, соціальному середовищі соціально-моральних норм і цінностей, а також порушення процесу засвоєння і відтворення соціальних норм і культурних цінностей, саморозвитку і самореалізації особистості в тому суспільстві, якому вона належить. У медичній літературі девіантна поведінка тлумачиться як відхилення

²¹ Все про соціальну роботу: навчальний енциклопедичний словник-довідник / За ред. В. М. Пічі. – Львів: Новий Світ – 2000, 2013. – С. 108.

від прийнятих у суспільстві норм міжособистісних взаємовідносин: дій, вчинків, висловлювань, які здійснюються як у межах психічного здоров'я, так і в різних формах нервово-психічної патології, особливо пограничного рівня. У психологічній літературі девіантною називається поведінка, що відхиляється від соціально-психологічних і моральних норм, або як неправильний антисоціальний приклад вирішення конфлікту, який виявляється в порушенні суспільно прийнятих норм, шкоді, нанесеній суспільному благополуччю.

Девіантна поведінка неповнолітніх може проявлятися як у порушеннях дисципліни, небажанні вчитися, хуліганських вчинках, бродяжництві, алкоголізмі, наркоманії, проституції, так і в серйозних правопорушеннях і злочинах, які передбачають застосування кримінальних заходів. При цьому варто зауважити, що в останні роки серед неповнолітніх набули поширення нові види девіацій: рекет, розбійні напади, комп'ютерні злочини. Зокрема, все частіше мова йде про так званій «кібербуллінг» – використання неповнолітніми мобільних телефонів, Інтернет-сайтів як засобів проявів насильства, залякування, терору, спрямованих зазвичай на однокласників, знайомих, що нерідко викликає в останніх не тільки психологічні травми, але стає причиною суїцидів.

Результати досліджень В. Оржеховської засвідчують: щодня в Україні підлітки скоюють в середньому 104 злочини, в тому числі: одне вбивство або важке тілесне пошкодження, зґвалтування, два-три розбійних напади, вісім пограбувань, двадцять шість крадіжок державного, 45 – особистого майна громадян (з них 16 квартирних крадіжок). Відмічається зниження віку правопорушників (підлітки віком 14 – 17 років становлять 8% загального населення України, однак вони скоюють чверть усіх злочинів). Лише за останні роки питома вага скоєних злочинів зросла на 15%²².

Аналізуючи девіантну поведінку неповнолітніх, вітчизняні дослідники Ю. Іванов, О. Джужа підкреслюють, що в структурі злочинності неповнолітніх переважають крадіжки, грабежі, хуліганство, а частка важких насильницьких злочинів становить приблизно 10%, зростає поширеність організованих форм протиправних дій. До негативних тенденцій розвитку злочинності неповнолітніх вони відносять: організованість злочинності за прикладом дорослих (часто за допомогою дорослих); збільшення темпів зростання злочинності; зростання питомої ваги злочинності неповнолітніх у структурі загальної злочинності; збільшення злочинів

²² Оржеховська В. М., Пилипенко О. І. Превентивна педагогіка: [навчальний посібник] / В. М. Оржеховська, О. І. Пилипенко. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. – С. 56-58.

щодо вживання і розповсюдження наркотиків; зростання технічної оснащеності неповнолітніх злочинців²³.

Зазвичай вчені пояснюють девіантну поведінку неповнолітніх недоліками виховання, внаслідок чого формуються стійкі психологічні властивості, які сприяють вчиненню не схвалюваних суспільством дій. У неповнолітньому віці девіації можуть бути наслідком незавершеності процесу формування особистості, негативного впливу сім'ї, залежністю від найближчого оточення і прийнятих у ньому ціннісних орієнтацій. У більш зрілому віці девіантна поведінка може бути результатом неправильного розвитку особистості і несприятливої ситуації, в якій опинилася людина.

Загалом виникнення девіацій у неповнолітніх зумовлено низкою факторів, серед яких: соціально-економічні (низький життєвий рівень значної частини населення, безробіття, соціальне розшарування суспільства, криза сім'ї); психолого-педагогічні (труднощі підліткового віку, дезадаптація, недоліки виховної роботи школи, родини та інших соціальних інститутів); медико-біологічні (вади спадковості, підвищена збудливість, емоційна нестабільність, психічні розлади).

У боротьбі з девіантними проявами засоби покарання повинні поєднуватися з засобами профілактики при домінуючій ролі останніх. Як справедливо підкреслює О. Фролова, ефективна боротьба з девіантними проявами не зводиться лише до кримінального покарання, а передбачає комплекс попереджувальних заходів і системний підхід до їх реалізації. Навіть, якщо протиправну дію вже вчинено, то покарання може розглядатися як попереджувальний захід щодо подальших девіантних проявів²⁴.

Варто відзначити, що сам термін «профілактика» вживається в багатьох галузях науки і найчастіше тлумачиться як «попередження», «запобігання». В «Енциклопедії для фахівців соціальної сфери» відзначається, що профілактика – це діяльність, спрямована на запобігання виникненню, поширенню чи загостренню негативних соціальних явищ і їх небезпечним наслідкам²⁵.

Ми солідарні з О. Коваленко, який пропонує більш деталізоване визначення профілактики девіантної поведінки неповнолітніх як системи комплексних заходів, які здійснюються державними і

²³ Іванов Ю. Ф., Джужа О. М. Кримінологія: [навчальний посібник] / Ю. Ф. Іванов, О. М. Джужа. – К.: Видавництво ПАЛІВОДА А. В., 2006. – С. 212.

²⁴ Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань: [навчальний посібник] / О. Г. Фролова. – К.: АРТЕК, 1997. – С. 4.

²⁵ Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. – 2 видання / За заг. ред. І. Д. Звереві. – Київ, Сімферополь: Універсум, 2013. – С. 166.

громадськими організаціями і спрямовані на виявлення і ліквідацію причин, які негативно впливають на здоров'я і розвиток особистості неповнолітніх, сприяють їх бездоглядності, вчиненню ними правопорушень. Зміст профілактичної діяльності в найбільш загальному вигляді полягає в реалізації системи цілеспрямованих заходів, які забезпечують ефективну дію соціальних норм у всіх сферах життя суспільства²⁶.

Профілактику девіантної поведінки неповнолітніх забезпечують різні фахівці, серед яких чільне місце посідають соціальні працівники.

Підготовка майбутніх соціальних працівників до профілактичної роботи з неповнолітніми, схильними до девіантної поведінки, здійснюється, насамперед, в процесі вивчення відповідних теоретичних курсів і практики.

Підкреслимо, що переважна більшість теоретичних курсів, які вивчаються майбутніми соціальними працівниками в Ужгородському національному університеті, безпосередньо чи опосередковано дають змогу здійснювати підготовку майбутніх соціальних працівників до профілактичної роботи з неповнолітніми, схильними до девіантної поведінки. Так, вже на початку навчання у процесі вивчення курсу «Вступ до спеціальності» майбутні соціальні працівники знайомляться зі специфікою своєї майбутньої спеціальності, функціями фахівця соціальної сфери, серед яких важливе місце займають діагностична, профілактична, корекційно-реабілітаційна, соціально-терапевтична, охоронно-захисна, які, насамперед, стосуються профілактики девіантної поведінки. Курс «Історія соціальної роботи» знайомить студентів з історичними передумовами виникнення соціальної роботи, які більшість учених зв'язують з благодійністю, добродійністю і які сьогодні лежать в основі волонтерської діяльності. Благодійність була поширена в Україні ще за часів Київської Русі і проявлялася в допомозі бідним, сиротам, калікам, бездомним та іншим найбільш вразливим верствам населення, які потенційно були схильні до девіантного способу життя. Вивчаючи курс «Соціальна політика», студенти отримують знання з основ соціальної політики держави щодо різних категорій населення, в тому числі й так званих «проблемних» громадян. На думку В. Жмиря, соціальна робота є теорією і практикою соціальної політики правової, соціальної, демократичної держави і громадянського суспільства, спрямованої на окремі «неповновартісні» групи та індивідів з метою соціальної адаптації їх до існування в

²⁶ Коваленко О. И. Курс лекцій по кримінології и профілактике преступлений / О. И. Коваленко, В. П. Филонов. – Донецьк: Донеччина, 1995. – С. 82.

умовах конкретного суспільства²⁷. Курс «Система соціальних служб» дає студентам можливість ознайомитися серед інших соціальних закладів з тими, які здійснюють профілактичну, корекційну, реабілітаційну роботу з неповнолітніми, схильними до девіантної поведінки. У процесі вивчення курсів «Загальна, вікова і педагогічна психологія», «Соціальна психологія», «Соціальна педагогіка» студенти отримують знання про індивідуально-психологічні властивості дітей, схильних до девіантної поведінки, методи вивчення особистості та методи роботи з ними. Вивчення таких курсів, як «Методи соціальної роботи», «Соціальна робота з різними категоріями клієнтів» дозволяє студентам ознайомитися з особливостями використання методів індивідуальної і групової роботи з різними категоріями клієнтів, в тому числі й неповнолітніми, схильними до девіантної поведінки. Для магістрів соціальної роботи впроваджено курс «Соціальна робота з дезадаптованими дітьми», який знайомить їх з явищем адаптації і дезадаптації, причинами виникнення дезадаптованої поведінки неповнолітніх, особливостями корекційної і профілактичної роботи з цією категорією дітей.

Курс «Соціальна робота за рубежом» надає інформацію про особливості професійної діяльності соціальних працівників в різних країнах, і, зокрема, про специфіку роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки.

Безперечно, найбільші можливості теоретичної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери до профілактичної роботи з неповнолітніми, схильними до девіантної поведінки, має курс «Девіантна поведінка та її профілактика». Студенти знайомляться з різними проявами девіантності, науковими підходами до їх вивчення, особливостями девіантних проявів, видами і формами профілактичної роботи.

У процесі професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної роботи чільне місце посідає практична підготовка.

Практична підготовка майбутніх соціальних працівників виступає системотвірним елементом професійної підготовки фахівців соціальної сфери в цілому, важливим компонентом процесу формування їх професійної компетентності, системи спеціальних знань, умінь, навичок, засобом розвитку потенційних здібностей до самостійного, творчого вирішення професійних завдань, психологічної готовності успішно виконувати професійні обов'язки.

²⁷ Жмир В. Соціальна держава, соціальна політика, соціальна робота / В. Жмир // Соціальна політика і соціальна робота. – К., 1997 – № 2. – С. 11.

Серед різних видів практик, які дають можливість готувати майбутніх соціальних працівників до профілактичної роботи з неповнолітніми, схильними до девіантної поведінки, особливо важливою вважаємо волонтерську практику.

Волонтерство є загально визнаним ресурсом соціальної роботи. У волонтерському русі дуже багато позитивних аспектів, які варто використати у професійній підготовці майбутніх соціальних працівників. Для студентської молоді волонтерська діяльність є не тільки способом проведення вільного часу, самореалізації і можливістю принести користь суспільству, але і стимуляцією майбутніх фахівців до професійного зростання і розвитку.

Волонтерський рух, який був започаткований ще у 1859 році і асоціюється з іменем Анрі Дюрана і створенням організації «Червоний Хрест», на сьогоднішній день є надзвичайно поширеним у багатьох країнах світу.

Слід підкреслити, що волонтерство є дуже важливою складовою громадянського суспільства. За допомогою волонтерства: в суспільстві підтримуються і підсилюються такі загальнолюдські цінності, як милосердя, турбота, допомога; люди реалізують свої можливості, повністю розкривають свій людський і професійний потенціал; встановлюються зв'язки, які сприяють вирішенню важливих життєвих питань багатьох людей.

Волонтерство – це добровільний вибір, що відображає особисті погляди і позиції; це активна участь громадянина в житті суспільства, що виражається, як правило, у суспільній діяльності в межах різного роду асоціацій. Волонтерство сприяє покращенню якості життя, особистому процвітанню й поглибленню солідарності, реалізації основних потреб на шляху будівництва більш справедливого і мирного суспільства, більш збалансованому економічному і соціальному розвитку.

Волонтерський рух існує вже багато десятиліть. І хоч в різних країнах це явище має різні назви, воно є універсальним людським феноменом, який зустрічається в усіх культурах, на всіх рівнях економічного розвитку, серед представників обох статей і людей різного віку. Він є однією з найбільш ефективних форм роботи з молоддю, невичерпним джерелом набуття громадянської освіти, дає можливість реалізувати себе у служінні суспільству. Велика кількість громадських організацій поєднує людей, які на добровільних засадах беруть участь у соціальних програмах щодо попередження негативних явищ та надання допомоги іншим в їх розвитку, соціальному становленні, інтеграції у суспільство тощо.

Мотиви для вступу в ряди добровольців можуть бути різними: переконання етичного і релігійного характеру; потреба в спілкуванні, активності, реалізації своїх здібностей, суспільному і державному визнанні; бажання оволодіти новою професією, добитися поліпшення діяльності соціальної установи. Часто добровільними помічниками стають ті, хто вже отримав допомогу і підтримку від організації і тепер хотів би передати власний досвід подолання критичної ситуації іншим.

У волонтерському русі дуже багато позитивних аспектів. Волонтери – не тільки альтруїсти, вони також працюють заради набуття досвіду, спеціальних навичок і знань, встановлення особистих контактів, особливо якщо вони працюють в соціальній сфері. Часто волонтерська діяльність – це прямий шлях до оплачуваної роботи, завжди можливість проявити і зарекомендувати себе.

Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг затверджено Постановою Кабінету Міністрів України 10 грудня 2003 р. У Положенні визначено, що волонтерська діяльність – це добровільна неприбуткова діяльність фізичних осіб – волонтерів, яка спрямована на надання допомоги особам, що перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, і сприяє самореалізації волонтера²⁸. У 2004 році схвалено концепцію проекту закону України «Про волонтерський рух». У 2010 році Верховна Рада України ухвалила проект Закону України «Про волонтерський рух». Відповідно до документу, основні напрями волонтерської діяльності включають надання допомоги окремим соціальним групам, особам, сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги. Зокрема, у проекті розглянуто механізм надання соціальної допомоги та духовної підтримки, сестринського догляду пацієнтам відділень паліативної допомоги та геріатричних відділень і членам їх сімей. У проекті зазначена участь волонтерів у діяльності, пов'язаній з захистом прав сімей, дітей та молоді, організацією масових спортивних і культурних заходів національного та міжнародного значення, охороною навколишнього природного середовища та культурної спадщини тощо. Сам закон був прийнятий у 2011 році²⁹.

В Україні, як і в інших країнах, волонтерський рух, насамперед, тісно зв'язаний з соціальною роботою. Це – одна з найефективніших форм роботи з різними категоріями клієнтів. Він є невичерпним

²⁸ Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг / Кабінет Міністрів України // Офіційний вісник України. – 2003. – № 51. – С. 144.

²⁹ Закон України про волонтерську діяльність // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 42. – С. 435.

джерелом набуття громадянської освіти, дає людині можливість реалізувати себе у служінні суспільству. Велика кількість громадських організацій поєднує людей, які на добровільних засадах беруть участь у соціальних програмах щодо попередження негативних явищ та надання допомоги іншим в їх розвитку, соціальному становленні, інтеграції у суспільство тощо.

Перелік робіт, що здійснюють волонтери, досить широкий: соціальний супровід сімей, які опинились у складних життєвих обставинах, проведення ігротек, допомога дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, розповсюдження соціальної реклами, допомога ветеранам війни та праці, профілактика правопорушень та негативних явищ в дитячому та молодіжному середовищі, робота з неповнолітніми та молоддю, які звільнилися з місць позбавлення волі, організація змістовного дозвілля дітей та молоді, організація та проведення клубу спілкування молоді з функціональними обмеженнями, робота за програмою «рівний-рівному», інформування громадськості з питань європейської інтеграції.

Волонтерство – один з видів залучення молоді до відстоювання активної громадянської позиції, який дозволяє проявити максимально свої здібності та вміння, завдяки яким можна допомогти іншим людям у вирішенні їх проблем. Молоді люди гостро бачать соціальну несправедливість; розшарування суспільства; оточуючих людей, які потребують допомоги, і, головне, мають сили та натхнення своїми діями допомогти іншим.

Як відзначає Т. Лях, особливість волонтерського руху в Україні полягає в тому, що найчисельнішою групою волонтерів, які працюють у соціальній сфері, є учнівська та студентська молодь³⁰. Участь молодих людей у волонтерському русі дає їм змогу зробити особистий внесок у розв'язання соціальних проблем, випробувати свої можливості, беручи участь у проектах і програмах соціальної спрямованості. Саме серед студентів виникають і розвиваються різні молодіжні рухи, організації.

Для молоді волонтерська діяльність стає не тільки способом проведення вільного часу, самореалізації і можливістю принести користь суспільству, але і стимуляцією майбутніх фахівців до професійного зростання і розвитку. Особливо це стосується працівників соціальної сфери, оскільки піклування про людей, надання їм необхідної допомоги є важливою складовою їх професійної

³⁰ Лях Т. Л. Соціально-педагогічна діяльність студентських волонтерських груп: автореф. дис. кан. пед. наук: 13.00.05 / Л. Т. Лях. – Луганськ, 2009. – С. 5.

діяльності. До речі, як свідчить практика, люди, які прилучилися до волонтерської діяльності у молодому віці, продовжують брати участь у ній впродовж всього життя.

Якості, які розвиваються у студентів, залучених до волонтерської діяльності, сприяють формуванню професійної спрямованості майбутнього фахівця соціальної роботи.

Волонтерська робота забезпечує природне входження студентів у суспільство, включення у соціальні зв'язки, інтеграцію у різні типи соціальних спільнот, оволодіння студентською субкультурою через організовану діяльність та особистісно орієнтоване виховання, внаслідок чого відбувається становлення соціальності індивіда. Волонтерська робота дає можливість соціальному працівнику включитися до всієї сукупності соціальних ролей, норм і поведінкових стереотипів суспільства; ознайомлює із загальною культурою й специфічними субкультурами соціуму.

Певні здобутки в залученні студентів до волонтерської діяльності, зокрема з дітьми, схильними до девіантної поведінки, має кафедра соціології і соціальної роботи Ужгородського національного університету. Волонтерська практика, згідно з навчальним планом, передбачена для студентів другого курсу. Саме в цей час здійснюється спеціально організована цілеспрямована робота з формування готовності студентів до майбутньої професійної діяльності в процесі волонтерської роботи. Проте підготовка до цього виду практики, фактично, починається вже з першого курсу навчання у ВНЗ. Студенти отримують елементарні знання з основ соціальної роботи, функціонування системи соціальних закладів у процесі вивчення курсів «Вступ до спеціальності», «Система соціальних закладів в Україні», проходять ознайомчу практику в різних соціальних закладах і службах, в тому числі й тих, де на другому курсі будуть проходити волонтерську практику. Крім того, студенти залучаються до проведення деяких масових волонтерських акцій, де здобувають перший досвід практичної волонтерської роботи.

Волонтерська практика студентів другого курсу відділення соціальної роботи зазвичай проходить у загальноосвітніх школах м. Ужгорода, громадській організації «Доля», яка працює з дітьми вулиці, «Коаліція з попередження насильства в сім'ї», реабілітаційному центрі «Дорога життя», Ужгородському міському центрі соціальних служб для сімей, дітей та молоді впродовж всього навчального року, а також влітку в оздоровчих таборах, організованих спеціально для дітей групи ризику. Вона є невід'ємною складовою загальної практичної підготовки, яка здійснюється в УжНУ з першого по п'ятий курси. Як

відзначалося вище, на початку залучення до волонтерської діяльності студенти беруть участь у різноманітних волонтерських акціях. Наприклад, упродовж останніх років в межах акції «16 днів проти насильства» студенти разом з практичними соціальними працівниками проводили просвітницьку роботу з учнями старших класів в загальноосвітніх школах № 3 та № 6 м. Ужгорода, угорській гімназії в м. Ужгороді, у благодійному фонді «Нова сім'я» з метою запобігання проявів насильства у молодіжному середовищі. Акція «Обери здоров'я – збережи життя» полягала у розповсюдженні плакатів, листівок та буклетів серед молоді міста, які містили роз'яснення з приводу шкоди алкоголю, наркотиків, тютюнопаління. Пізніше студенти-волонтери самостійно виступили з тематичними міні-лекціями перед учнями шкіл міста, які супроводжувалися демонстрацією відеофільмів. Практикувалися також поїздки в райони і виступи в сільських школах, особливо в тих, випускниками яких є студенти – майбутні соціальні працівники. Акції до Дня захисту дітей, Дня людей з обмеженими можливостями, свято Нового року, День святого Миколая проводилися систематично за підтримки спонсорів або за рахунок проектів кафедри соціології та соціальної роботи і громадських організацій. Студенти провели екскурсії для дітей групи ризику по місту Ужгороду і Мукачеву з відвіданням краєзнавчого музею в Ужгороді, Мукачівського замку, в оздоровчий центр «Воеводино», в музей меду, іподром, ляльковий театр.

Результати нашого дослідження свідчать, що ефективність підготовки майбутніх соціальних працівників до профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки, у процесі волонтерської діяльності забезпечується дотриманням певних психолого-педагогічних умов: формування інтересу студентів до волонтерської діяльності; поєднання науково-дослідної, навчальної і практичної діяльності студентів; визнання суспільної цінності волонтерської роботи³¹.

Однією з найбільш важливих є умова поєднання теоретичної, практичної і науково-дослідної підготовки. Професійна підготовка повинна мати інтегративний характер і здійснюватися в процесі всіх основних видів пізнавальної і творчої діяльності. Її мета – формування стійкої професійної спрямованості, морально-психологічної, теоретичної і практичної готовності до майбутньої діяльності у соціальній сфері.

³¹ Козубовський Р. В. Підготовка майбутніх соціальних працівників до профілактики девіантної поведінки неповнолітніх у процесі волонтерської практики: [монографія] / Р. В. Козубовський, О. Т. Смух. – Ужгород: ПП Бреза». – С. 175.

Теоретична підготовка майбутніх фахівців соціальної роботи до профілактики девіантної поведінки учнів передбачає оволодіння ними знаннями не тільки з історії, теорії, технологій соціальної роботи, які вони отримують у процесі вивчення відповідних курсів, але й спеціальними знаннями з основ волонтерської діяльності з дітьми групи ризику.

Практична підготовка охоплює систему різних видів практик, що проводяться упродовж всього періоду навчання студентів за наскрізною програмою, з поступовим ускладненням завдань, змісту, форм і методів її проведення; забезпечується практичним спрямуванням теоретичної підготовки; виконанням лабораторних завдань, практичних, курсових, бакалаврських, дипломних робіт, змістовно та організаційно пов'язаних з елементами практики; залученням студентів до волонтерської діяльності, зокрема до роботи з дітьми групи ризику, схильними до девіантної поведінки, в загальноосвітніх і позашкільних закладах, громадських організаціях, літніх оздоровчих таборах.

Практична підготовка сприяє : поглибленню теоретичних знань; засвоєнню цінностей майбутньої професійної діяльності; оволодінню професійними вміннями і навичками, сучасними технологіями соціально-педагогічної діяльності; осмисленню особливостей соціальної роботи; ознайомленню студентів з сучасним станом соціальної роботи в різних соціальних службах і закладах; формуванню професійно важливих якостей майбутніх соціальних працівників; оволодінню етичними нормами професійної поведінки; створенню умов для розвитку здібностей і самореалізації студентів; формуванню у студентів творчого і дослідницького підходів до професійної діяльності; усвідомленню цінності волонтерської діяльності; психологічній адаптації студентів до майбутньої професії.

Сьогодні навчальний процес у вищій школі все більше орієнтується на самостійний пошук студентами нових знань, дослідницьку діяльність студентів і творчий процес розв'язання ними пошуково-дослідних завдань. Дослідницька діяльність стає навчальним елементом і своєрідним тренінгом у процесі становлення і розвитку фахівців, сприяє втіленню пошукового підходу до їх діяльності, розвитку у них навичок побудови соціальних гіпотез, проектів, моделей; оволодіння принципами і методами цієї діяльності. Участь студентів у дослідницькій діяльності сприяє набуттю ними навичок творчого ставлення до професійної діяльності, здатності взаємодіяти з державними і громадськими структурами конкретного соціуму для вирішення існуючих проблем та ліквідації причин їх

виникнення, формуванню вмінь розробляти і втілювати рекомендації щодо зниження соціальної напруги .

Результати нашого дослідження свідчать, що залучення студентів до активної участі в дослідницькій діяльності в процесі волонтерської практики позитивно впливає на формування творчого ставлення до професійної діяльності, здатності взаємодіяти з державними і громадськими структурами для вирішення проблем та ліквідації причин їх виникнення, на розвиток умінь розробляти і втілювати рекомендації щодо побудови оптимальних умов життєзабезпечення і життєвої реалізації кожного громадянина країни.

У процесі здійснення досліджень під час волонтерської практики студенти усвідомлюють, що пошуково-дослідницька діяльність: обґрунтовує перспективи, розробляє основні методи і підходи, на які опирається практика; допомагає формувати базу знань, необхідних для практичної роботи; породжує та уточнює концепції, виявляє важливі для узагальнення факти і підтверджує ефективність практичних методів; виконує суто практичну функцію, оскільки дослідницькі результати допомагають прийняти конкретні рішення, реалізувати конкретні програми або соціальні заходи.

Наприклад, у процесі проходження волонтерської практики студенти Ужгородського національного університету досліджували найрізноманітніші соціальні проблеми. Так, вони брали участь у розробці і проведенні інтерв'ю та анкетування серед різних вікових категорій громадян міста (молодь, люди середнього віку, люди похилого віку) щодо розуміння ними суті соціальної роботи і соціальних послуг, волонтерської діяльності. Студенти вивчали особливості особистості дітей вулиці і складали їх соціально-психологічний портрет. Ефективною виявилася і робота студентів у підготовці і реалізації соціальних проектів, в тому числі й міжнародних «Стань приятелем», «Залучення дітей з обмеженими можливостями в соціум» (за підтримки Нідерландів) TOUCH (Take one Ukrainian children hand – візьми за руку одну українську дитину) (за підтримки США) та ін. Результати науково-дослідної роботи студентів під час волонтерської практики знаходять своє відображення у курсових, бакалаврських, дипломних роботах, наукових статтях, виступах на наукових конференціях, презентаціях. Успішній дослідницькій роботі студентів під час практики сприяє наявність в УжНУ лабораторії соціологічних досліджень, співробітники якої надають необхідну консультативну допомогу студентам, залучають їх до проведення досліджень лабораторією.

На ефективність підготовки майбутніх соціальних працівників до профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки, безумовно, впливає наявність інтересу студентів до цієї проблеми і до волонтерської діяльності. Їх інтерес може бути викликаний почуттям співчуття до дітей групи ризику, намаганням допомогти їм, бажанням долучитися до нової роботи, відчуті свою необхідність, корисність, потребою в досягненнях, у визнанні, у груповій роботі з друзями тощо. Проте цей інтерес необхідно підтримувати, розвивати, що ми й намагалися робити. Зростанню інтересу до волонтерської діяльності, насамперед, сприяє цікава, змістовна, добре організована волонтерська робота. Крім цього, це – систематичне обговорення цікавих публікацій в пресі, перегляд фільмів, зустрічі з волонтерами з інших країн, участь в розробці проектів, презентаціях, конференціях, семінарах тощо. Наприклад, значний інтерес у студентів викликав перегляд фільму «Інші люди», знятий незрячим режисером – волонтером соціальної роботи, і особливо – зустріч в УжНУ з угорськими волонтерами, які продемонстрували можливості використання спеціально тренованих собак-поводирів у роботі з незрячими людьми. Студенти-волонтери мали змогу пройти коридорами університету з зав'язаними очима у супроводі собаки-поводиря і відчуті себе на місці людини з вадами зору.

Дуже важливим у роботі волонтера є усвідомлення необхідності, корисності і цінності власної діяльності, що підсилює бажання працювати. Головна перевага волонтерів полягає в тому, що вони виконують роботу, яка їм подобається, й отримують задоволення, коли бачать позитивні результати. Зазвичай люди почуваються комфортно, коли знають, що їх робота і вони самі цінуються і визнаються іншими людьми, суспільством.

Переважає більшість студентів – майбутніх соціальних працівників, які виконують певну роботу на добровільних засадах, підсвідомо прагнуть позитивної оцінки своєї діяльності, заохочення, похвали. Тому найбільш активні студенти – волонтери соціальної роботи УжНУ систематично отримують письмові та усні подяки, грамоти, листи подяки надсилалися їх батькам. Ці студенти, в першу чергу, мали змогу пройти практику в Угорщині, Словаччині, Німеччині, Туреччині в рамках міжнародного співробітництва у різних проектах. Кращі студенти-волонтери неодноразово запрошувалися для виступів по телебаченню, в пресі.

Отже, залучення студентів – майбутніх соціальних працівників до волонтерської діяльності з дітьми, схильними до девіантної поведінки, сприяє вдосконаленню професійної підготовки фахівців загалом і

позитивно впливає на формування у них готовності до профілактичної роботи з проблемними дітьми і молоддю. Активна волонтерська діяльність студентів також суттєво сприяє процесу професійно-особистісного становлення майбутнього соціального працівника.

4.4. Підготовка соціальних працівників у навчальних закладах вищої освіти Великої Британії до роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки

Соціально-економічна, політична і духовна криза, що охопила сучасне суспільство, для різних країн має спільні характерні риси: посилення соціальної відчуженості, девіантних проявів (крадіжок, наркоманії, жебрацтва, проституції тощо) серед дітей. Сім'я стає все менше здатною до піклування про дітей і виконання батьківських обов'язків, нерідко створюючи умови, небезпечні для життя і розвитку дітей, внаслідок чого значна частина з них мають проблеми фізичного, психічного та соціального характеру, демонструють прояви девіантної поведінки. До вищезгаданого додається і погіршення екології, війни, міграція, зубожіння населення та чимало інших чинників, що зумовлюють зростання кількості дітей, схильних до девіантної поведінки.

У зв'язку з цим актуалізується проблема професійної підготовки фахівців для роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки, зокрема, соціальних працівників. Мета нашого дослідження полягає у виявленні найбільш суттєвих особливостей професійної підготовки соціальних працівників до роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки, у навчальних закладах вищої освіти Великої Британії.

Аналіз наукової літератури свідчить, що дослідженню теоретико-методологічних основ соціальної роботи й окремих аспектів підготовки соціальних працівників і соціальних педагогів в Україні та за кордоном присвячені роботи багатьох вітчизняних науковців (М. Бабинець, Н. Горішна, А. Досін, О. Карпенко, А. Капська, І. Козубовська, Г. Лещук, Т. Логвиненко, І. Мельничук, Н. Олексюк, І. Парфанович, В. Поліщук, О. Пришляк, С. Шпеник та ін.). На сучасному етапі українські науковці активно вивчають традиційні та інноваційні здобутки розвинутих країн світу у сфері соціальної та гуманітарної освіти. Тенденції розвитку освітніх систем зумовлюють необхідність трансформації змісту освіти, переосмислення досвіду своєї країни та передового зарубіжного досвіду.

Велика Британія має давні усталені традиції соціально-правового захисту дітей, схильних до девіантної поведінки, значні здобутки в дослідженні проблеми підготовки соціальних працівників до професійної діяльності, в тому числі до роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки. Науковий доробок з цієї проблеми представлений працями таких відомих учених, як С. Гімелштайн (S. Himelstein)³², М. Девіс (M. Davies)³³, Дж. Деві (J. Davey) та Дж. Бігмор (J. Bigmore)³⁴, М. Конноллі (M. Connolly) та К. Морріс (K. Morris)³⁵, С. Роговські (S. Rogowski)³⁶ та ін.

Діти, схильні до девіантної поведінки – це категорія дітей, яка вимагає особливої уваги з боку педагогів, вихователів, соціальних педагогів, соціальних працівників та інших фахівців. Проблемні діти без класичних форм аномалій розвитку зазнають підвищеного ризику соціальної дезадаптації, є потенційними порушниками громадського спокою, що спричинює соціально-правові проблеми.

У процесі наукового дослідження встановлено, що у британській науковій психолого-педагогічній літературі поняття «діти, схильні до девіантної поведінки» має низку синонімічних визначень: «діти групи ризику», «важкі», «проблемні», «конфліктні», «дезадаптовані», «педагогічно занедбані», «з відхиленнями у поведінці» тощо. Як відомо, багатьом дітям можуть бути властиві тимчасові відхилення у поведінці. Зазвичай, вони легко долаються зусиллями батьків, вихователів, вчителів. Однак поведінка певної частини дітей виходить за рамки допустимих пустощів та проступків і виховна робота з ними відбувається з труднощами, не приносить бажаного успіху. Вони не тільки не мають інтересу до навчання, школи, не знаходять спільної мови з оточуючими, але й систематично здійснюють різні хуліганські вчинки, правопорушення, не реагують на зауваження. Ці діти здебільшого не приховують антисоціальної спрямованості своєї поведінки (паління, вживання алкогольних напоїв, дрібні крадіжки, зухвалість, жорстокість тощо).

Аналіз наукових досліджень феномена дітей, схильних до девіантної поведінки, дав змогу з'ясувати, що у Великій Британії таких

³² Himelstein S. A Mindfulness-Based Approach to Working with High-Risk Adolescents. – London, the UK: Routledge, 2013. – 216 p.

³³ Davies M. Social Work with Children & Families. – Houndmills, Basingstoke, the UK: Macmillan, 2012. – 330 p.

³⁴ Davey J., Bigmore J. Introducing Child Care Social Work: Contemporary Policy and Practice. – Exeter, the UK: Learning Matters, 2009. – 128 p.

³⁵ Connolly M., Morris K. Understanding Child and Family Welfare: Statutory Responses to Children at Risk. – Basingstoke, the UK: Palgrave Macmillan, 2011. – 200 p.

³⁶ Rogowski S. Critical Social Work with Children and Families: Theory, Context and Practice. – Bristol, the UK: Policy Press, 2013. – 195 p.

дітей називають «важковиховуваними» або «важкими», відносять до категорії «ризик»³⁷. Це діти: з вираженими відхиленнями в характері та поведінці, з емоційними порушеннями; з проявами соціальної й психолого-педагогічної дезадаптації; педагогічно занедбані; з неблагополучних, конфліктуючих, асоціальних сімей (з обтяженою спадковістю щодо алкоголізації, наркотизації, психічних захворювань тощо); з сімей, які потребують соціально-економічної і соціально-психологічної підтримки; котрі пережили різного виду насильство.

На підставі аналізу сучасної науково-педагогічної літератури^{38,39} можна визначити три істотні ознаки, що розкривають зміст поняття «діти, схильні до девіантної поведінки»: 1) наявність у них поведінки, яка відхиляється від норми; 2) наявність у них порушення поведінки, які нелегко виправити чи відкоригувати; 3) потреба в індивідуальному підході з боку вихователів, фахівців соціальної сфери і колективу однолітків.

Основна складність соціальної ситуації розвитку переважної більшості таких дітей, полягає в порушенні внутрішньосімейних міжособистісних емоційних зв'язків та відносин; в тому, що їм довелося пережити серйозні емоційні травми і важкі особистісні втрати, ранню депривацію основних потреб, що призводить до особистісних деформацій захисного характеру. Як правило – це діти: які не отримали належної батьківської турботи; які мають певний негативний соціальний досвід і деформоване уявлення про сім'ю; яких не «приймає» соціум, колектив класу, дорослі й однолітки⁴⁰.

Статистика Міністерства освіти Англії (the Department for Education) показує, що кількість дітей, схильних до девіантної поведінки, які потребують допомоги, скоротилася на 1.3 % (з 394 400 в 2016 р. до 389 430 в 2017 р.). У більшості (39,4 %) випадків поведінка, що відхиляється від норми, а також занедбаність дітей стали підставою для реєстрації їх як дітей, схильних до девіантної поведінки. Фактори, які спричинили прояви девіантної поведінки: 49,9 % – дитяча кривда,

³⁷ Coleman J., Hagell A. (Ed). *Adolescence, Risk and Resilience: Against the Odds*. – Chichester, the UK: John Wiley and Sons, 2007. – 205 p.

³⁸ Козубовська І. В., Бартош О. П., Досін А. Р., Козубовський Р. В. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх у Великій Британії: Монографія. – Ужгород: УжНУ, 2007. – 247 с.

³⁹ Козубовський Р. В. Підготовка майбутніх соціальних працівників до профілактичної роботи з неповнолітніми, схильними до девіантної поведінки // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Педагогічні науки. – 2012. – № 192. – С. 212–218.

⁴⁰ Hair E., Moore K., Garrett S., Ling T., Cleveland K. The Continued Importance of Quality Parent-Adolescent Relationships During Late Adolescence // *Journal of Research on Adolescence*. – 2008. – Vol 18. – PP. 187–200.

домашнє насильство; 39,7 % – психічне здоров'я дитини або інших членів родини⁴¹.

Статистика уряду Шотландії (the Scottish Government) показує, що кількість дітей, схильних до девіантної поведінки, які потребують допомоги, скоротилася на 1 % (з 15 317 в 2015 р. до 15 234 в 2016 р.). Найвищі показники кількості дітей з девіантною поведінкою були зафіксовані у 2012 р. (16 248 осіб). Фактори, які спричинили прояви девіантної поведінки у дітей: батьки зловживали наркотичними засобами, мали проблеми з психічним здоров'ям; неблагополучна сім'я; домашнє / емоційне / фізичне / сексуальне насильство; занедбаня; зловживання наркотиками / алкоголем; дитина сама піддавала себе загрозам; (сексуальна) експлуатація дітей⁴².

Статистика уряду Уельса (the Welsh Government) показує, що наступні фактори найчастіше спричиняли прояви девіантної поведінки у дітей: фізичне насильство, занедбаня; хвороби дитини; дисфункція сім'ї; соціально неприйнятна поведінка; відсутність батьківського піклування; фінансово неблагополучна сім'я; переривання усиновлення⁴³.

Статистика Департаменту охорони здоров'я, соціальних послуг та громадської безпеки (Department of Health, Social Services and Public Safety) показує, що у Північній Ірландії станом на 31 березня 2017 р. зареєстровано 22 737 дітей, схильних до девіантної поведінки. Фізичне насильство та занедбаня були основними факторами, які спричинили прояви девіантної поведінки⁴⁴.

Сьогодні у Великій Британії освітні послуги надають понад 160 університетів та коледжів, серед яких проблемою підготовки фахівців соціальної роботи, зокрема до роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки, займаються щонайменше 78 навчальних закладів⁴⁵. Готуються такі фахівці за планами підготовки бакалаврів, магістрів і докторів соціальної роботи.

⁴¹ GOV.UK. Official Statistics. Characteristics of children in need: 2016 to 2017. URL: <https://www.gov.uk/government/statistics/characteristics-of-children-in-need-2016-to-2017> (дата звернення: 12.02.2018).

⁴² The Scottish Government. Children's Social Work Statistics. Scotland 2015-2016. URL: <https://beta.gov.scot/publications/childrens-social-work-statistics-scotland-2015-16/pages/9> (дата звернення: 12.02.2018).

⁴³ StatsWales. Referral Factors of Children in Need: 2015-16. URL: <https://statswales.gov.wales/Search?Query=Children+in+Need+> (дата звернення: 12.02.2018).

⁴⁴ Northern Ireland Executive. Publication of Children's Social Care Statistics: 2016/2017. URL: <https://www.health-ni.gov.uk/news/publication-childrens-social-care-statistics-ni-201617> (дата звернення: 12.02.2018).

⁴⁵ The Complete University Guide. Colleges and Universities in United Kingdom. University Subject Tables 2018. Social Work. URL: <http://www.thecompleteuniversityguide.co.uk/league-tables/rankings?s=Social+Work> (дата звернення: 05.04.2017).

Ступінь з соціальної роботи (Degree in Social Work) є визнаною кваліфікацією у Великій Британії для соціальних працівників. Зміст освіти і програм з підготовки, які ведуть до отримання ступеня з соціальної роботи в Англії, Шотландії, Уельсі та Північній Ірландії, є по суті однаковим, але беруться до уваги відмінності в законодавстві та способи надання соціальних послуг в цих в цій адміністративно-політичній частині Великої Британії^{46,47}.

Під час підготовки соціальні працівники набувають конкретних умінь надавати допомогу людям з життєвими труднощами, зокрема: застосувати теоретичні знання на практиці; слухати і спостерігати; спілкуватися і налагоджувати стосунки; готувати звіти для суду; отримувати і використовувати ресурси; представляти клієнтів і допомагати їм відстоювати свої права; мати справу з індивідами, які можуть перебувати у стресовому стані; ідентифікувати ознаки, що вказують на ризики, оцінювати ступінь таких ризиків; оцінювати потреби в наданні практичної допомоги; залучати інших фахівців в кожному конкретному випадку; використовувати законодавство; надавати можливість клієнтам самим вирішити власні проблеми; співпрацювати з батьками, фостер-піклувальниками, іншими фахівцями і службами з метою соціального захисту різних категорій населення; розробляти разом з іншими фахівцями таку схему соціального захисту, яка б надавала проблемним індивідам можливість залишатися в суспільстві / громаді якомога довше; допомагати клієнтам планувати своє майбутнє тощо⁴⁸.

Навчальні заклади вищої освіти Великої Британії мають досить широкі повноваження в організації навчального процесу, тому зміст і форми підготовки майбутніх фахівців в різних закладах можуть дещо відрізнятися. Проте підготовка обов'язково будується відповідно до вимог Національних рад з питань надання соціальних послуг в кожній з чотирьох адміністративно-політичних частин країни. Існує ряд принципів і загальних для всіх навчальних закладів положень, якими керуються у підготовці фахівців соціальної роботи у Великій Британії⁴⁹:

– знання національних стандартів якості надання соціальних послуг є центральним питанням; взаємовідносини між працівниками

⁴⁶ BASW. Social Work Careers. URL: <http://www.basw.co.uk/social-work-careers> (дата звернення: 05.04.2017).

⁴⁷ The Scottish Social Services Council. URL: <http://www.sssc.uk.com> (дата звернення: 05.04.2017).

⁴⁸ Ferguson I., Lavallete M. Crisis, Austerity and the Future(s) of Social Work in the UK // Critical and Radical Social Work. – 2013. – 1 (1). – PP.95–110

⁴⁹ Поліщук В. А., Бартош–Пічкара О. П., Горішна Н. М., Лещук Г. В., Пришляк О. Ю. Соціальна робота: Підручник / за ред. дійсного члена НАПН Н. Г. Ничкало. – Тернопіль: ВАТ «ТВПК» Збруч», 2010. – С.152.

соціальних служб та їх клієнтами будуються на засадах партнерства, взаємоповаги та довір'я;

– різноманітність соціальних груп, громад, їх способу життя вимагає глибокого знання теорії і моделей соціальної роботи з усіма категоріями населення, а також юридичних знань, щоб законодавчо забезпечити сферу соціальних послуг в регіоні;

– принцип професійно-особистісного розвитку майбутнього фахівця; в процесі навчання студенти мають оволодіти: основами професіоналізму, який розглядається як сукупність особистісних характеристик, необхідних для успішного виконання професійних завдань; значним обсягом знань, умінь і навичок у поєднанні з відповідними особистісними якостями і здатністю до творчого, нестандартного вирішення проблем клієнта;

– успіх професійної діяльності майбутнього соціального працівника залежить від неухильного виконання ним етичних норм і принципів.

Усі професійні стандарти і вимоги до соціального працівника у Великій Британії базуються на Кодексі етики (Code of Ethics), прийнятого в багатьох країнах світу, і конкретизуються в етичних стандартах соціальних працівників⁵⁰. Ефективність діяльності фахівця соціальної роботи визначається його особистісними переконаннями, від яких залежить відповідне рішення чи дія.

У соціальній роботі з дітьми, схильними до девіантної поведінки, важливо мати такі переконання: у центрі уваги фахівців має бути дитина; дитина розглядається в контексті сім'ї; батьківство – найвідповідальніший обов'язок; найкращий спосіб допомогти дитині – підтримати її сім'ю; кожна сім'я потребує підтримки і має отримати шанс змінитися на краще; сім'я (біологічна) є оптимальним середовищем для гармонійного розвитку дитини; безпека дитини – найголовніше; ніякі обставини не можуть стати причиною жорстокого поводження з дитиною; сім'я має право на захист власних культурних, етнічних та релігійних традицій; неадекватне втручання може порушити цілісність сім'ї та її функціонування; сім'я, яка на перший погляд є безнадійною, може змінюватися та розвиватися за наявності ресурсів; потрібно співпрацювати з сім'єю, надати їй можливість взяти відповідальність за зміни, а не вирішувати проблеми за неї; вилучати дитину з сім'ї можна лише тоді, коли це необхідно для її захисту, коли здійснені всі можливі профілактичні заходи; не можна формувати

⁵⁰ The Policy, Ethics and Human Rights Committee. The Code of Ethics for Social Work. Statement of Principles. – British Association of Social Workers, 2012. – 18 p. URL: http://cdn.basw.co.uk/upload/basw_112315-7.pdf (дата звернення: 27.01.2016).

негативне ставлення дитини до батьків; необхідно поважати і підтримувати право індивіда на власний вибір і рішення незалежно від життєвих цінностей і способу життя.

У Великій Британії питанню підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи з дітьми з проявами девіантної поведінки надається важливе значення. Соціальні працівники відіграють провідну роль у захисті найбільш вразливої верстви населення – дітей. В зв'язку з цим необхідно, щоб програма підготовки соціального працівника належно озброювала майбутніх професіоналів знаннями, уміннями та розумінням того, що їм доведеться вирішувати нагальні проблеми опіки над дітьми та їх захисту.

Нами встановлено, що британські вчені вказують на важливість і необхідність вивчення базової групи дисциплін у підготовці соціальних працівників до роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки:

– «Спілкування з дітьми та молоддю»⁵¹. У Великій Британії відповідно до Закону про дітей (Children Act) від 1989 р. потрібно обов'язково брати до уваги бажання та почуття дітей у всіх процесах на всіх етапах прийняття рішення. Щоб майбутні соціальні працівники навчилися працювати з дітьми як зі своїми клієнтами, вони мають розвинути в себе вміння спілкуватися. Фундаментальним вмінням у спілкуванні з дітьми та молоддю вважається здатність споглядати, підтримувати бесіду, бути чуйним, усвідомлювати власну реакцію та емоційну взаємодію між тими, за ким споглядають. Так, на практиці студенту можуть запропонувати відвідати заклад для дітей, отримати певну інформацію про дитину.

– «Розвиток дитини (психологічний, розумовий та фізичний)»⁵². Незважаючи на те, що кожна дитина має унікальні особливості розвитку, окремі знання про поведінку та особливості розвитку дітей певної вікової категорії допомагають соціальному працівнику оцінити, чи дитина розвивається «нормально», чи потребує уваги фахівця. Діти з відхиленнями у розвитку (через знущання над ними, занедбання) потребують спеціальної допомоги в реалізації їх потенціалу. У таких випадках соціальному працівнику потрібні знання та уміння, що гарантують можливість надати таку допомогу. Так, на практиці студенту можуть запропонувати виконати наступні завдання: споглядати за дитиною; оцінити поведінку дитини та її фізичний

⁵¹ Aldgate J., Seden J. Direct Work with Children // In: Aldgate J., Jones D, Rose W., Jeffery C. The Developing World of the Child. – London, the UK: Jessica Kingsley, 2005. – 352 p.

⁵² Welbourne P. Social Work with Children and Families: Developing Advanced Practice: Post-qualifying Social Work. – London, the UK: Routledge, 2012. – VIII, 271 p.

розвиток відповідно до норм; оцінити якість ставлення дитини до піклувальників; представити результати оцінювання у вигляді діаграм, графіків тощо; підготувати план підтримки батьків, в яких дитина має особливі потреби.

– «Суспільство, сім'я та соціальна політика»⁵³. Соціальні працівники повинні володіти відчуттям перспективи, вмінням критично розглядати проблеми, аналізувати реакцію агентств і суспільства на нагальні проблеми та засоби подолання проблем, які вони пропонують. Без такої ширшої перспективи соціальні працівники можуть стати вмілими виконавцями, однак не критичними, а тому потенційно небезпечними, оскільки наділені владними повноваженнями. Так, на практиці студенту можуть запропонувати виконати наступні завдання: визначити кількість осіб, які живуть за рахунок фінансової допомоги в місті / регіоні / країні; визначити кількість неповних сімей в місті / регіоні / країні; дослідити еволюцію змін у сфері політики опіки над дітьми; описати та проаналізувати організаційну структуру агентства, в якому перебувають на практиці; розробити інформаційні засоби (постери, брошури) з метою рекламування місцевих соціальних служб у справах дітей та сімей.

– «Оцінка поведінки батьків»⁵⁴. Оцінка поведінки батьків та її вплив на розвиток дитини є центральною для практики соціальної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки. Соціальні працівники часто стикаються з протилежними думками про те, що таке хороше, достатньо хороше або неприйнятне батьківство. Так, на практиці студенту можуть запропонувати виконати наступні завдання: провести бесіду з батьками про поведінку та розвиток їх дитини; використовуючи конкретний випадок сім'ї з низькими прибутками, розробити тижневий бюджет для цієї сім'ї, беручи до уваги витрати на оренду помешкання, податки, пальне, одяг, їжу; занотувати труднощі у виконанні такого завдання; проаналізувати випадок, де відбувся конфлікт інтересів між дитиною та сім'єю; проаналізувати процес підготовки до батьківства під час процедури фостерінгу або всиновлення.

– «Планування та процес опіки (опіка над дітьми та молоддю в групах, фостерна опіка та всиновлення, після-інституційна опіка та ін.)»⁵⁵. Кваліфікований соціальний працівник має обов'язково

⁵³ Jenson J. M., Fraser M. W. *Social Policy for Children and Families: a Risk and Resilience Perspective*. – London, the UK: Sage, 2011. – 400 p.

⁵⁴ Choate P. W., Engstrom S. The "Good Enough" Parent: Implications for Child Protection // *Child Care in Practice*. – 2014. – Volume 20, Issue 4. – PP.368–382. – doi: 10.1080/13575279.2014.915794

⁵⁵ Gregson K. *Child Protection System Mapping and Assessment* // In: *Human Rights and Social Equality: Challenges for Social Work* / ed. by S. Hessele. – Dorchester, the UK: Dorset Press, 2014. – PP. 73–81.

розвинути в себе знання та вміння планувати, обережно та детально оцінювати, визначати мету і завдання, що відповідно потребує оцінки клієнтом своїх потреб і проблем. Студентів навчають умінню визначати: потенційні можливості сім'ї дитини; переваги та недоліки фостерінгу / всиновлення, та/або післяінституційної опіки.

– «Правові аспекти соціальної роботи з неповнолітніми правопорушниками»⁵⁶. Працюючи з неповнолітніми правопорушниками, важливо мати ґрунтовні знання з соціальної роботи з дітьми, сім'ями та групами, потрібно усвідомлювати мету втручання, комплексно оцінювати ситуацію. Треба брати до уваги останні зміни в законодавстві Великої Британії, що зумовили скорочення кількості засуджень молодих осіб до перебування у в'язниці. Такі зміни базуються на наступних принципах: 1) ув'язнення не є відповіддю на правопорушення серед неповнолітніх, але може стати частиною цієї проблеми; 2) вчинені неповнолітніми правопорушення, зазвичай, мають перехідний характер та незначні за своєю природою, тому наголос ставиться на стратегії розвитку практики взяття на поруки після попередження, моніторинг через систему судів у справах неповнолітніх; 3) співпраця агентств і планування є частиною роботи з неповнолітніми правопорушниками. Так, на практиці студенту можуть запропонувати: зібрати інформацію та зробити її аналіз для звіту до суду у справах неповнолітніх; підготувати звіт і зробити рекомендації щодо вироку; представити звіт у суді; прийняти участь у зустрічі для групи неповнолітніх правопорушників і визначити мету групи, провести моніторинг прогресу одного з членів групи.

– «Дитяча кривда»^{57;58}. Метою соціальної роботи є покращити життя дітей, при цьому зберегти роль батьків та/або піклувальників, баланс між втручанням у життя дитини та потребою зберегти її автономію. Базове розуміння явища «кривди» та ролі соціальної роботи, соціальних агентств у захисті дітей разом з базовими вміннями розпізнати і визначити загальні ознаки та симптоми є необхідними для всіх працівників соціальних служб. Так, на практиці серед інших завдань студенту можуть запропонувати: отримати копію процедур з питання захисту дитини і розглянути можливі аспекти щодо перерозміщення дитини та обговорити з вчителем практики можливі варіанти вирішення ситуації із захистом дитини; дослідити, чи батьки,

⁵⁶ Braye S., Preston-Shoot M., Thorpe A. Beyond the Classroom. Learning Social Work Law in Practice // Journal of Social Work. – 2007. – Volume 7, Issue 3. – PP. 322–340.

⁵⁷ Burgess Ch., Daniel B., Scott J., Dobbin H., Mulley K., Whitfield E. Preventing child neglect in the UK: what makes services accessible to children and families? – Stirling, the UK: University of Stirling, 2014. – 54 p.

⁵⁸ Collins M., Kim S., Amodeo M. Empirical studies of child welfare training effectiveness: methods and outcomes // Child Adolescent Social Work Journal. – 2010. – Volume 27. – PP. 41–62.

котрі образили дитину, були скривджені в своєму дитинстві, які наслідки це може мати для вирішення випадку; відвідати засідання в суді; обговорити з батьками скривдженої дитини їх ставлення до роботи конкретної служби; розробити програму за участі інших фахівців з метою зменшення наслідків девіантної поведінки дитини; прийняти участь в конференції з питань захисту дітей або в роботі групи зі скривдженими дітьми чи особами-кривдниками дітей.

Рівень володіння знаннями з вищевказаних предметів перевіряється через оцінку письмової роботи або проекту студента з повним аналізом використаних знань та умінь; спостереження за студентом на практиці вчителем практики та відгук на практику студента. Метою письмової роботи є продемонструвати розуміння проблеми через самооцінювані знання, практичні навички та вміння, отримані через теоретичне навчання та практичний досвід. Студентський проект спонукає критично проаналізувати застосування на практиці забезпечення прав клієнтів соціальних служб (наприклад, дітей, схильних до девіантної поведінки). Підготовка соціальних працівників організовується та забезпечується університетами або коледжами у співпраці з різними типами соціальних агентств. Вони беруть на себе спільну відповідальність за відбір студентів, їх навчання і оцінювання⁵⁹.

Наступні методи організації навчально-пізнавальної діяльності сприяють студенту у здобутті знань з переліку вищевказаних базових дисциплін:

(А) Лекції, семінарські та тьюторські заняття.

Нині стає очевидним, що в більшості випадків лекція не є достатньо ефективним методом професійного навчання майбутніх фахівців. У підсумку вона поступилася місцем роботі з малими групами (10-15 осіб), яка значно активізує діяльність студентів, є більш гнучкою щодо цілей і методів викладання. Традиційна форма групової роботи – семінарське заняття, коли один або кілька студентів готують повідомлення з певного питання, доповідають його всій групі, після чого відбувається його обговорення під керівництвом викладача. Також на занятті можуть бути використані спеціальний кінофільм, аудіозапис, життєві факти або випадки з практики.

Використовується також традиційна для британських університетів і по-своєму унікальна форма організації навчального процесу – тьюторські заняття. Суть тьюторської системи полягає в наступному: студент, вступаючи в університет, прикріплюється до

⁵⁹ Keville H., Barcham C., Burgess H., Doel M. Assessing practice using the professional capabilities framework. Guidance. – London, the UK: The College of Social Work, 2012. – 31 p.

викладача, який називається його тьютором, тобто педагогом-наставником. Тьютор не тільки проводить заняття зі студентами, а й стежить за їх успішністю, настроєм, академічним і інтелектуальним просуванням. Заняття, на яких студент зустрічається зі своїм тьютором, відбуваються щотижня, іноді частіше. Як правило, тьютор має 1–2 студентів, однак трапляється, що кількість студентів у одного тьютора доходить до 6 осіб. Форми організації тьюторських занять дуже різноманітні – від індивідуальних бесід, консультацій до групових (якщо дозволяє кількість учасників) дискусій. Основна мета тьюторських занять не стільки навчальна, скільки особистісно-розвиваюча.

До засобів навчання, що використовуються у навчальному процесі, належать: словесні: підручники, навчальні посібники, електронні підручники; прості візуальні засоби: реальні предмети, моделі, картини, таблиці, графіки, діаграми та інший наочний матеріал; складні засоби: аудіальні, аудіовізуальні (звуковий фільм, телебачення, відео), засоби, які автоматизують процес навчання (дидактична техніка – проектори, телевізори, комп'ютери, інформаційні системи, телекомунікаційні мережі)⁶⁰.

У кінці кожного академічного року проводиться формальна атестація студента через складання іспитів або/і письмових робіт. Корисними є підходи до навчання, які передбачають вправи на уяву та звертання до власного досвіду. Отже, пропонується використовувати: 1) планові вправи, які допомагають студенту пригадати думки і почуття про власне дитинство, зокрема почуття, що виникали, коли покидав домівку; 2) рольові ігри та візуальні зображення, які допомагають студенту зрозуміти перспективи різних членів сім'ї (наприклад, коли розглядається питання перерозміщення дитини або її вихід з-під опіки); 3) відеозаписи інколи з метою розгляду критичних ситуацій, інколи з метою передачі яскравих почуттів клієнтів, а також для аналізу рольових ігор, презентації семінару тощо; 4) узагальнення досвіду професійної підготовки.

Навчання студентів оцінюється і через портфоліо (portfolio), що є збіркою усіх письмових робіт студента, звітів тьюторів та вчителів практики⁶¹.

⁶⁰ Попович І. С. Форми і методи організації навчального процесу в університетах Великої Британії // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. – 2015. – Вип. 37. – С.135–137.

⁶¹ Fernsten L., Fernsten J. Portfolio assessment and reflection: enhancing learning through effective practice // Reflective Practice: International and Multidisciplinary Perspectives. – 2006. – Vol. 6 (2). – PP.303–309. – <https://doi.org/10.1080/14623940500106542>

Варто звернути увагу на позааудиторну роботу студентів. Її система включає самостійну навчальну роботу студентів, роботу з підвищення професійної майстерності та волонтерську діяльність.

Самостійну роботу розуміють як підготовку до аудиторних занять, виконання самостійної роботи до навчальних дисциплін, написання реферативних повідомлень, есе, випускних робіт. Самостійна робота студентів з фаховою літературою є важливим елементом підготовки майбутніх соціальних працівників у Великій Британії.

Підвищення професійної майстерності як складової системи позааудиторної роботи студентів вважають цілеспрямованим вдосконаленням умінь професійної спрямованості (участь у студентських наукових конференціях, тренінгах, зустрічі із практикуючими фахівцями з метою підвищення мотивації до майбутньої професійної діяльності тощо).

(Б) Польова практика.

Розглядаючи підготовку соціальних працівників в університетах Великої Британії, відзначимо, що значний обсяг навчального навантаження (щонайменше 50 %) приділяється практиці студентів. Дійсно, в яких би формах не здійснювалася соціальна робота – з окремими людьми, групами чи громадами з акцентом на допомогу, підтримку, захист, консультивання чи соціальний розвиток, вона завжди зберігає свій практичний характер^{62,63,64}.

Навчання практиці соціальної роботи відбувається як у навчальному закладі так і безпосередньо у соціальному закладі, що дає можливість студентам не тільки оволодіти конкретними навичками, але і пов'язати теорію з практикою, відчувати себе фахівцями й усвідомити цінності соціальної роботи. Ефективність такого навчання залежить від забезпечення певних важливих умов. По-перше, потрібно, щоб студенти мали можливість цілком самостійно виконувати завдання, що включають фази планування, впливу, оцінки і підведення підсумків. Якщо вони тільки спостерігають за роботою інших, не отримуючи можливість діяти самостійно, то навчання не буде повноцінним. У навчанні соціальній роботі мають місце і спостереження, і наслідування, але цього недостатньо, щоби навчитися самому виконувати відповідний вид професійної діяльності, – потрібна реальна практика.

⁶² Bruce L, Lishman J. Learning for effective and ethical practice. Agency-Based Practice Learning. Literature Review. Scottish Institute for Excellence in Social Work Education: The Robert Gordon University, 2004. – 32 p.

⁶³ Handbook for Practice Learning in Social Work and Social Care: Knowledge and Theory. – 3d ed. / Ed. by J. Lishman. – London, the UK: Jessica Kingsley Publishers, 2015. – 496 p.

⁶⁴ Thompson N. Understanding Social Work: Preparing for Practice. – 4th ed. – Basingstoke, the UK: Palgrave Macmillan, 2015. – 240 p.

Визначаємо чотири етапи в процесі підготовки проведення практики у більшості британських навчальних закладів: підбір місця проходження практики; прийняття рішення; підписання угоди; підготовка баз практики до прийому студентів. Рівень, тип та обсяг роботи для студента залежить від етапу, на якому відбувається практика. На початковому етапі практики увага акцентується на загальних вміннях та знаннях, тобто таких, що можуть бути ефективно використані у соціальній роботі в будь-якому типі соціального закладу. На кінцевому етапі практики наголос ставиться на специфічній сфері, яку обирає для роботи студент. Студенти, які загалом засвоїли навички практики в соціальних закладах, можуть приступити до останнього етапу практичної підготовки за обраним спеціальним напрямком. Існують п'ять базисних напрямків, які необхідно засвоїти кожному студенту, перш ніж перейти до вузької спеціалізації: практика соціальної роботи з сім'єю та дітьми; антидискримінаційна практика; культурологічна практика; практика правової поінформованості; практика з дослідницькою орієнтацією⁶⁵.

Працюючи в групі або з групами (зокрема, з дітьми з девіантною поведінкою), студент на практиці повинен: 1) приймати планову участь в роботі закладу з окремою відповідальністю за певну ділянку (наприклад, дізнатися про потреби конкретної дитини / групи); 2) організувати цілеспрямовану діяльність для групи дітей; 3) долучатися до планування та влаштування дитини (наприклад, до денного центру), наведення контактів; 4) планово долучатися до роботи з конкретною дитиною, що передбачає контакти з її сім'єю, ведення відповідних записів, оцінку проведеної роботи, також оцінку того, наскільки правильно підібрано послуги для дитини; 5) допомогти дитині підготуватися до завершення перебування під опікою, а також батькам і родичам (наприклад, розглянути потреби дитини щодо подальшої підтримки після виходу з-під опіки); 6) фіксувати подолання критичних інцидентів під час роботи з індивідами, сім'єю, групою та використовувати супервізію для детального обговорення кожного етапу їх подолання; 7) проводити зустрічі в групі з метою допомогти дітям перейти від розміщення в інтернатній установі до фостерної опіки; 8) вести щоденник із записами своїх споглядань щодо проходження практики, обговорювати їх з вчителем практики; 9) діяти як лідер, щоб отримати досвід в управлінні групою; 10) виконувати адміністративну роботу з метою ознайомлення з системою управління;

⁶⁵ Шпеник С. З. Особливості практичної підготовки соціальних працівників у Великій Британії // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. – 2010. – Вип. 19. – С. 258.

11) відвідувати інші заклади, порівнювати різні підходи, методи роботи у вирішенні схожих завдань; 12) проводити дослідження (наприклад, про залучення батька до опіки над дитиною в сімейному центрі, про зв'язок соціального закладу з місцевою громадою тощо)^{66,67}.

У навчальних закладах вищої освіти Великої Британії дисципліна «Соціальна робота з дітьми та сім'ями» (Social Work with Children and Families) і практика у відповідних соціальних закладах вважаються основними компонентами у підготовці фахівців соціальної роботи до роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки.

Вказана навчальна дисципліна пропонується для вивчення бакалаврам, як правило, на II–III курсі денної форми навчання в Англії, Уельсі та Північній Ірландії, на III–IV курсі в Шотландії та на першому році магістратури британських університетів. Її читають окремо за ідентичною назвою або ж в контексті інших дисциплін, таких як: «Соціальна робота в різноманітному оточенні» (Social Work in Diverse Settings); «Теорія і практика соціальної роботи з різними категоріями населення» (Social Work Theory & Practice with Different Population Categories); «Розуміння особистих та соціальних змін» (Understanding Personal and Social Change) та ін.⁶⁸.

Розкриємо зміст основних тем, що їх розглядають в процесі вивчення вказаної дисципліни⁶⁹.

Тема 1. Принципи соціальної роботи з дітьми та сім'ями (Principles of Social Work with Children and Families):

1. Можливості та обмеження соціальної роботи з дітьми та сім'ями. Вивчають наступні аспекти: історія розвитку соціальної роботи з дітьми та сім'ями; можливості та обмеження соціальної роботи з дітьми та сім'ями; напружені ситуації у соціальній роботі з дітьми та сім'ями. Приклади вправ: прокоментувати проблеми підготовки соціальних працівників у Великій Британії відповідно до

⁶⁶ Practice placement in social work: Innovative approaches for effective teaching and learning / Ed. by A. Bellinger, D. Ford. – Bristol, the UK: Policy Press, 2016. – 237 p.

⁶⁷ Anglia Ruskin University. Faculty of Health, Social Care & Education Your guide to Social Work practice placements. Delivering excellence in health, social care and education through research, learning and teaching. URL:

<http://web.anglia.ac.uk/anet/faculties/hsce/placements/social%20work/Your%20guide%20to%20Social%20Work%20placements%202014-15.pdf>; URL:

https://web.anglia.ac.uk/anet/faculties/hsce/placements/Social_work_practice_placements.phtml (дата звернення: 20.02.2018).

⁶⁸ Козубовська І., Бартош О., Бабинець М., Досін А., Шпеник С. Превентивна діяльність соціальних служб Великої Британії з неповнолітніми, схильними до девіантної поведінки: Монографія. – Ужгород: Шарк, 2010. – С.162

⁶⁹ Козубовська І. В., Бартош О. П., Козубовський Р. В., Шпеник С. З. Зарубіжний досвід соціальної роботи з дітьми групи ризику і професійної підготовки фахівців: Монографія. – Ужгород: ПП «АУТДОР-ШАРК», 2016. – 136 с.

змін, що відбулися на конкретних етапах її розвитку і становлення; розглянути конкретний випадок сім'ї з дітьми та прокоментувати можливості й обмеження втручання соціальної практики, визначити причини напруги в ситуації.

2. Антипригноблювальна (anti-oppressive) соціальна робота з дітьми та сім'ями. Вивчають наступні аспекти: вирішення проблем пригноблення та утиску; ознаки антипригноблювальної практики; її використання. Приклади вправ: дати визначення поняттям «утиск», «пригноблення»; розглянути конкретний випадок та надати коментарі, як школа, соціальні служби, соціальний працівник можуть пригнічувати клієнта; визначити можливості використання антипригноблювальної практики в соціальній роботі.

3. Партнерство з членами сім'ї. Вивчають наступні аспекти: розуміння партнерства; співпраця у партнерстві; проблеми партнерства; партнерство з членами сім'ї: ознаки хорошої практики. Приклади вправ: дати визначення поняттям «партнерство», «партнерство у роботі з дітьми та сім'ями»; розглянути конкретний випадок і визначити можливості співпраці та партнерства усіх членів сім'ї у вирішенні проблеми, а також наслідки можливої неспівпраці членів сім'ї; пригадати випадок з власного життя, де була співпраця з власною сім'єю у вирішенні проблеми, а де співпраця не відбулася, що спонукало до такого не/партнерства; зробити висновки про ідеї та принцип партнерства у практиці соціальної роботи.

4. Зосередження на можливостях людини та її ресурсах. Вивчають наступні аспекти: що означає «бути клієнтом»; соціальна робота на засадах розвивальних технологій; побудова роботи з клієнтами з їх власними ресурсами. Приклади вправ: підготувати на окремих листках перелік власних позитивних і негативних якостей та визначити, що впливає на бачення себе самого; визначити окремі способи спонукання різних категорій клієнтів до можливостей допомогти самим собі.

5. Увага до дітей. Вивчають такі аспекти: право дитини бути вислуханою; уміння дорослих вислухати дитину; як правильно вислухати дитину. Приклади вправ: дати визначення поняттю «право дитини бути вислуханою»; розглянути випадок зі свого дитинства, коли не було взято до уваги вашу точку зору як дитини, описати власні почуття в цій ситуації, її наслідки для вашого подальшого життя; визначити, чому дорослі не завжди прислуховуються до точки зору дітей.

6. Партнерство з іншими соціальними службами. Вивчають наступні аспекти: зв'язок сім'ї та партнерство з різними соціальними службами. Приклади вправ: навести випадки з власної практики, коли

соціальна робота може вважатися методом соціального контролю; заповнити схему, як наведено у рис. 1 та рис. 2., відповідними соціальними службами, до яких можуть звертатися діти та сім'ї.

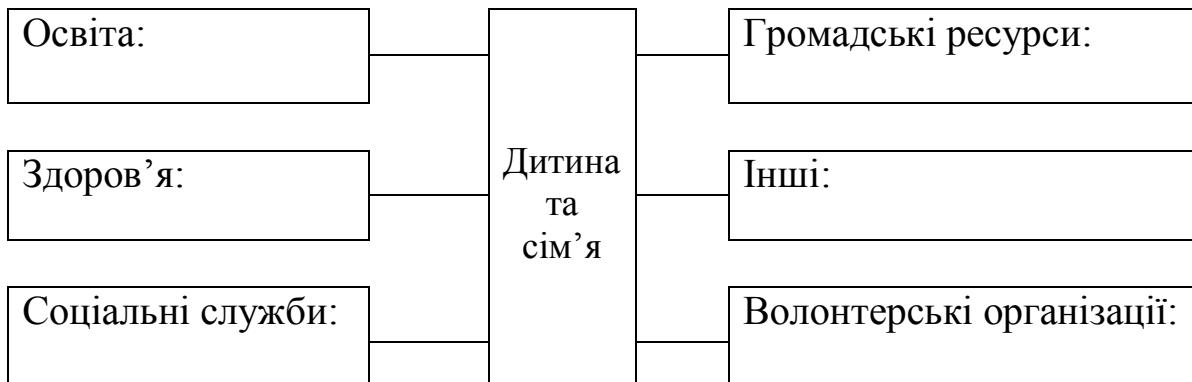

Рис. 1. Соціальні служби у співпраці з дітьми та сім'ями

Щонайменше студент у схему повинен вписати такі соціальні агентства:

Рис. 2. Соціальні служби у співпраці з дітьми та сім'ями

7. Розвиток власних принципів роботи. Вивчають такі аспекти: розробка власних принципів роботи з дітьми та сім'ями. Приклади вправ: підготувати письмову роботу з ґрунтовним аналізом принципів практики соціальної роботи з дітьми та сім'ями.

8. Проблеми напруги між опікою та контролем. Вивчають такі аспекти: опіка та контроль: напруга; опіка та контроль у соціальній роботі; зняття напруги між опікою та контролем. Приклади вправ: заповнити схему, як наведено у рис. 3 та рис. 4, де в першій колонці потрібно зазначити три контролюючі дитину дії, в другій – з якою метою їх треба дотримуватися.

Контролюючі дії	Зв'язок з піклуванням
–	–
–	–
–	–

Рис. 3. Опіка та контроль у практиці студента.

Для прикладу студент у схему може вписати такі ідеї:

Контролюючі дії	Зв'язок з піклуванням
– карати дитину	– щоб уникнути проблем у майбутньому
– нагадувати дитині про необхідне харчування	– щоб дитина росла сильною та здоровою
– забирати ножиці від дитини	– щоб захистити її від можливої шкоди

Рис. 4. Опіка та контроль у практиці

Тема 2. Процес соціальної роботи з дітьми та сім'ями (The Process of Social Work with Children and Families):

1. Процес соціальної роботи з дітьми та сім'ями. Вивчають такі аспекти: процес; процес соціальної роботи. Приклади вправ: опрацювати процес і процедуру роботи з сім'єю, яка вперше прийшла до соціального агентства; визначити порядок виконання роботи за процесом, як наведено у рис. 5.

2. Оцінювання: збір інформації. Вивчають такі аспекти: етапи процесу оцінювання; збір інформації про людей, збір інформації як частина процесу оцінювання; питання цінностей та етики у зборі інформації. Приклади вправ: назвати основні етапи оцінювання потреб сім'ї; визначити тип та обсяг необхідної додаткової інформація, якими є джерела для її отримання, якими є наслідки отримання цієї інформації для процесу оцінювання сім'ї.

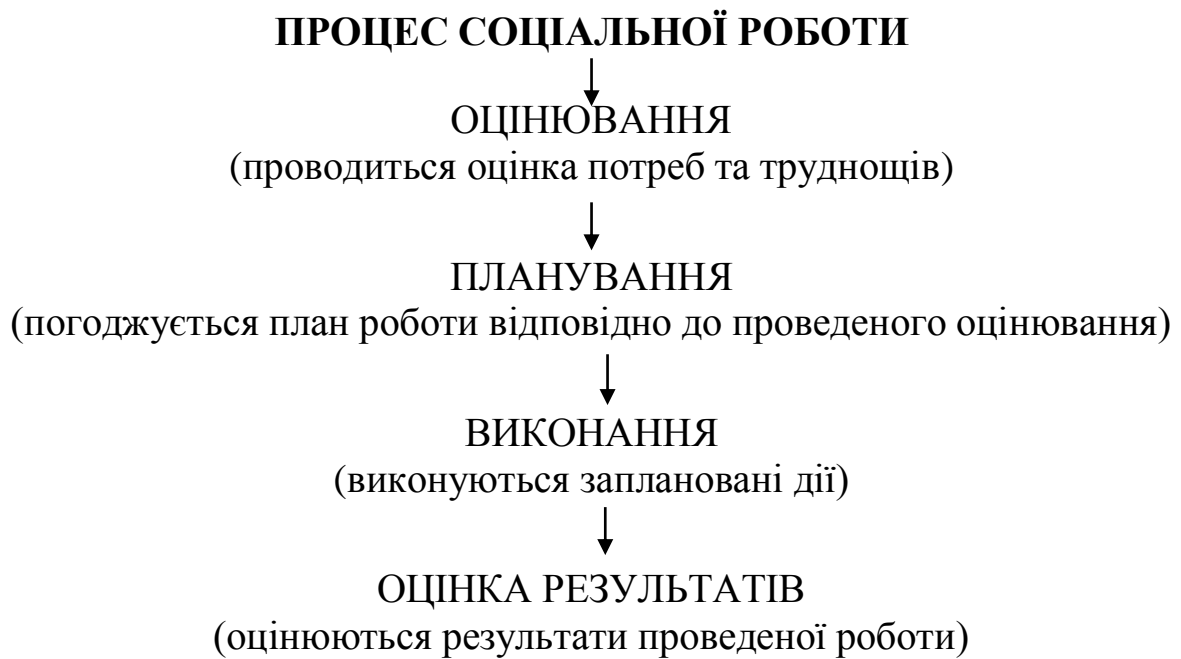

Рис. 5. Порядок виконання роботи за процесом

3. Визначення та пріоритетність потреб. Вивчають такі аспекти: потреби як основа для оцінювання; визначення та пріоритетність потреб; антипригноблювальна практика у визначенні та пріоритетизації потреб. Приклади вправ: дати визначення поняттям «потреби», «типи потреб» у роботі з дітьми та сім'ями; визначити переваги роботи при зосередженні на потребах та пріоритетах клієнта.

4. Визначення ресурсів для реалізації потреб. Вивчають такі аспекти: ресурси у громаді; ресурси як частина процесу оцінювання; доступ до ресурсів. Приклади вправ: назвати ресурси, необхідні в роботі з дітьми та сім'ями; вказати спосіб їх отримати.

5. Планування: визначення можливостей, завдання, пріоритети. Вивчають такі аспекти: процес планування у роботі з дітьми та сім'ями; визначення можливих варіантів та ризиків; вміння досягти погодження у роботі з членами сім'ї. Приклади вправ: визначити ключові аспекти процесу планування соціальної роботи з дітьми та сім'ями; підсумувати перелік умінь та навичок, необхідних для досягнення погодження у роботі з сім'єю (розподіляти завдання на рівноцінні частини у їх виконанні, чітко визначати роль кожного члена сім'ї та термін виконання дій за планом, вміти робити висновки з почутого та виконаного, вміти спілкуватися).

6. Процес виконання. Вивчають такі аспекти: реалізація плану; вміння реалізовувати плани. Приклади вправ: дати визначення поняттю «виконання» у роботі над випадком і навести приклади процесу виконання; визначити ключові вміння, необхідні для

реалізації плану, як наведено у рис. 6; розглянути ці вміння на прикладі конкретного випадку.

7. Реалізація у практиці. Вивчають такі аспекти: завдання-орієнтований підхід; реалізація плану в кризових ситуаціях. Приклади вправ: критично осмислити: наскільки я реалізую плани партнерства з іншими соціальними закладами у роботі з дітьми та сім'ями; як я вирішую труднощі у партнерстві; як би я виконував план у кризових ситуаціях.

Рис. 6. Ключові вміння, необхідні для реалізації плану

8. Моніторинг, огляд, оцінка. Вивчають такі аспекти: поняття «моніторинг», «огляд», «оцінка»; ознаки продуктивної практики у моніторингу, огляді, оцінці. Приклади вправ: дати визначення поняттям «моніторинг» (оцінка прогресу, поточне оцінювання, залучення точки зору клієнта тощо), «огляд» (огляд випадку, повторна оцінка випадку, пошук нових можливостей), «оцінка» (покращення роботи служби, досягнуті завдання); на прикладі конкретного випадку провести моніторинг роботи з сім'єю тощо.

Тема 3. Робота з дітьми та молоддю у сім'ї (Direct Work with Children and Young People in the Family):

1. Практична робота з дітьми та молоддю. Вивчають такі аспекти: участь різних фахівців у роботі з дітьми та молоддю; підходи до роботи з дітьми та молоддю. Приклади вправ: назвати фахівців з інших професій (медицина, освіта, дозвілля), які мають прямий контакт з дітьми; провести інтерв'ю з одним з цих фахівців (які уміння їм

потрібні у роботі з дітьми, чому вони їх використовують, якими є основні принципи у їх роботі з дітьми).

2. Потреби дітей. Вивчають такі аспекти: пріоритетність потреб дітей; потреби дітей та соціальна робота. Приклади вправ: прокоментувати, що є необхідним для розвитку дитини, згрупувати ці потреби у фізичні, емоційні та соціальні; проаналізувати теорію «ієрархії потреб» за Маслоу; визначити типи потреб дітей на прикладі різних ситуацій.

3. Питання ідентичності. Вивчають такі аспекти: особистісна ідентичність; практичні поради у підтримці позитивної ідентичності. Приклади вправ: описати себе кількома словами, підкреслити сім найважливіших (наприклад, чоловік, жінка, білий або темношкірий, живу сам чи з партнером, діти, вага, інтереси, кар'єра тощо), які допоможуть визначити ідентичність.

4. Спілкування з дітьми. Вивчають такі аспекти: спілкування з дітьми; особливі потреби у спілкуванні. Приклади вправ: визначити необхідні вміння спілкуватися з, наприклад, 4-річними дітьми (абстрактне мислення, приділення уваги, довіра до дорослих, розпитування дорослих, використання іграшок у спілкуванні); підготувати план роботи з 9-річною дитиною з відхиленнями у поведінці (встановлення початкового контакту з дитиною; використання простих слів, жестів, правильного тону голосу, іграшок; залучення батьків до спілкування на початковому етапі тощо).

5. Споглядання за дитиною. Вивчають такі аспекти: споглядання; фокус споглядання. Приклади вправ: визначити фахівців, які споглядають особливості розвитку дитини (акушери – стан здоров'я новонароджених, набирання ваги; дільничні лікарі – стан розвитку, зріст, вага, координація, слух, зір, мова; лікарі – діагностика станів здоров'я дитини; няні в дитячому садочку – участь у різних видах діяльності, гра та взаємодія з іншими дітьми-однолітками; вчитель – навчання в школі, прогрес за стандартами; соціальний працівник – ставлення до батьків, родичів, особливості у поведінці, агресія тощо); визначити обмеження споглядання за дитиною наприклад, у дитячому будинку (неможливість споглядати думки чи мотивацію до дій тощо); визначити різницю при спогляданні у поведінці дитини ізольованої і в контексті сім'ї.

6. Залучення дітей у процес прийняття рішень. Вивчають такі аспекти: розвиток стратегії прийняття рішень. Приклади вправ: дати відгук на статтю, в якій піддається сумніву залучення дітей до процесу прийняття рішень; розробити чернетку-план роботи із залученням дітей до його виконання.

7. Системи підтримки та мережі для дітей і молоді. Вивчають такі аспекти: системи підтримки та мережі. Приклади вправ: дати визначення поняттям «системи підтримки» (індивіди, групи, місце та ідеї, які підтримують інших людей, надають безпеку індивідуально чи колективно – сім'я, колектив, політична партія, релігія, друзі) та «мережі» (групи людей та місця, які взаємопов'язані чимось спільним через різні структури – професійні асоціації, політичні угруповання, групи за інтересом); навести приклад групи дітей, з якими студент контактує на практиці; навести зв'язок із системами підтримки та мережами.

Дисципліна «Соціальна робота з дітьми та сім'ями» пропонується для вивчення за денною та дистанційною формами навчання.. Найбільшим постачальником освітніх послуг за очно-заочною та дистанційною формами навчання є Відкритий Університет (Open University), що має філії на всій території Великої Британії. Дисципліна «Соціальна робота з дітьми та сім'ями» розроблена Відкритим Університетом і є основною у підготовці соціальних працівників до роботи з дітьми групи «ризик». Вона передбачає проходження дванадцяти тем: соціальний та політичний контекст соціальної роботи з дітьми та сім'ями (Social and Political Context of Social Work with Children and Families); принципи соціальної роботи з дітьми та сім'ями (Principles of Social Work with Children and Families); процес соціальної роботи з дітьми та сім'ями (The Process of Social Work with Children and Families); безпосередня робота з дітьми та молоддю у сім'ї (Direct Work with Children and Young People in the Family); робота з дорослими у сім'ї (Working with Adults in the Family); робота з сім'єю як групою (Work with the Family as a Group); захист дітей 1: термінова опіка над дітьми (Protecting Children 1: Immediate Protection of the Child); захист дітей 2: підтримка добробуту дітей (Protecting Children 2: Ensuring the Child's Future Welfare); робота з дітьми, якими опікуються органи влади (Working with Children being looked after by the Local Authority); соціальна роботи з сім'ями у перехідний період, після втрати близьких (Social Work with Families through Transitions, Loss and Gain); діти та сім'ї з спеціальними потребами (Children and Families with Special Needs); уповноваження та партнерство у роботі з дітьми та сім'ями (Empowerment and Partnership in Work with Children and Families)⁷⁰.

На основі вищевикладеного можемо зробити певні висновки та узагальнення.

⁷⁰ The Open Learning Foundation. Social Work with Children and Families: 12 Units. – London, the UK: OLF, 1994. URL: <http://www.openuniversity.edu/courses/modules/kyj113?> (дата звернення: 22.02.2018).

Діти, схильні до девіантної поведінки, – це така категорія дітей, яка вимагає особливої уваги з боку педагогів, вихователів, соціальних педагогів, соціальних працівників та інших фахівців через тимчасові або довготривалі відхилення у їх поведінці, що виходить за рамки допустимих пустощів і проступків, а виховна робота з ними відбувається з труднощами, не приносить бажаного успіху. У британській психолого-педагогічній літературі поняття «діти, схильні до девіантної поведінки» має синонімічні визначення: «діти групи ризику», «важкі», «проблемні», «конфліктні», «дезадаптовані», «афективні», «педагогічно занедбані», «з відхиленнями у поведінці» тощо.

Сьогодні у Великій Британії проблемою підготовки фахівців соціальної роботи (до роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки зокрема) займаються щонайменше 78 навчальних закладів, в яких відкрита спеціальність «Соціальна робота». Основна увага звертається не стільки на теоретичну підготовку, скільки на оволодіння практичними навичками соціальної роботи, а також на формування професійної етики та особистісний розвиток і зростання студентів – майбутніх фахівців соціальної роботи.

Навчальна дисципліна «Соціальна робота з дітьми та сім'ями» і практика у відповідних соціальних закладах вважаються головними у підготовці майбутніх фахівців соціальної роботи до роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки, в закладах освіти Великої Британії. Дисципліну читають окремо за ідентичною назвою або ж в контексті інших дисциплін. Також її пропонує до вивчення за очно-заочною та дистанційною формами навчання Відкритий Університет. Загалом навчання за дистанційною формою дає ґрунтовні знання, необхідні для підтримки ефективної практики соціальної роботи з такою категорією населення як діти, схильні до девіантної поведінки.

4.5. Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників США до роботи з дітьми, які мають відхилення в адаптації

Криза, що відбувається сьогодні в економічному, політичному, соціально-культурному житті України, негативно впливає на міжособистісні стосунки в суспільстві. Дестабілізація економіки, спад виробництва, воєнні дії на Сході країни, зниження життєвого рівня населення відображаються на психологічному самопочутті людей, породжуючи внутрішні конфлікти, напругу, тривожність, страх, агресію, а іноді й жорстокість. Виклики сьогодення часто

перевищують звичний адаптивний потенціал підлітків. Частими стали прояви з їхнього боку демонстративно-зухвалої поведінки, цинізму, негативізму, які в переважній більшості випадків є свідченням соціальної дезадаптації неповнолітніх.

Варто підкреслити, що явище дезадаптації нерозривно пов'язане з явищем девіантності. Фактично, порушення в адаптації дуже часто зумовлюють девіантні прояви.

Різні аспекти проблеми дезадаптації дітей і підлітків вивчають такі науковці, як Т. Азарова, О. Безпалько, І. Зверева, Н. Максимова, Л. Олифіренко, Н. Ричкова, Л. Шипіцина та ін., проте суттєве збільшення кількості дітей з порушеннями в адаптації свідчить про необхідність подальших досліджень.

Термін «адаптація» походить із латинської мови й означає пристосування. Наприклад, це пристосування організму, особистості до різних впливів чи умов життя, які постійно змінюються⁷¹. Низька адаптивність або її відсутність характеризуються терміном «дезадаптація».

Розрізняють різні види адаптації, проте зазвичай вони взаємозв'язані. Наприклад, психологічна адаптація особистості в суспільстві відбувається завдяки таким психологічним механізмам, як рефлексія, ідентифікація, емпатія тощо. Соціальна адаптація – процес пристосування індивіда до умов соціального середовища, формування адекватної системи стосунків із соціальними об'єктами, інтеграція особистості в соціальні групи, діяльність щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища. Як слушно відзначає О. Безпалько, без психологічної адаптації соціальна була б неможливою⁷².

Процес соціальної адаптації безперервний, зважаючи на те, що в соціальному середовищі відбуваються постійні зміни, які потребують нових способів пристосування індивіда. Результатом соціальної адаптації особистості є її адаптованість. Адаптованість може бути внутрішньою, що виявляється у формі перебудови функціональних структур і систем особистості при певній трансформації середовища її життя і діяльності (у цьому випадку зовнішні форми поведінки й діяльності особистості змінюються відповідно до зовнішніх вимог середовища; зовнішньою (поведінковою), коли особистість внутрішньо змістовно не перебудовується і зберігає себе, власну самостійність; змішаною, при якій особистість частково

⁷¹ Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / За заг. ред. І. Д. Звереві. – Київ-Сімферополь: Універсум, 2013. – С. 10.

⁷² Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – С. 8.

перебудовується і пристосовується до середовища, його цінностей, норм і водночас зберігає своє Я. Якщо ж особистість не може пристосуватися до умов середовища, виникає часткова або повна дезадаптація.

Учені (Н. Максимова, Л. Олифіренко, Л. Шипіцина та ін.) по-різному тлумачать поняття «дезадаптація». Зокрема, стан дезадаптації можна розглядати, по-перше, як відносно короткочасний ситуативний стан, який є результатом впливу нових, незвичних подразників середовища і який сигналізує про порушення рівноваги між психічною діяльністю і вимогами середовища, спонукає до переадаптації. У цьому розумінні дезадаптація – необхідна складова процесу адаптації. По-друге, дезадаптація може бути досить складним і тривалим психічним станом, викликаним функціонуванням психіки на межі її регулятивних можливостей, який виражається в неадекватній реакції і поведінці особистості.

Дезадаптивна поведінка буває двох типів: 1) поведінка агресивного типу як атака на перешкоди, бар'єри. Іноді агресія спрямовується на будь-який випадковий об'єкт, на інших людей, які не причетні до її причин. Вона виражається в різких спалахах гніву, у незадоволенні всім, що відбувається, особливо вимогами, які ставляться до агресивної особистості. 2) Втеча від ситуації – заглиблення у свої переживання, спрямування всієї енергії на генерацію власних негативних станів, самозвинувачення. Індивід починає відчувати себе нікчемним, не здатним вплинути на ситуацію, стає замкнутим.

Учені (Т. Азарова, М. Бітянова та ін.) вважають, що адаптація – це не тільки пристосування до успішного функціонування в конкретному середовищі, але і здатність до подальшого психологічного, особистісного, соціального розвитку. Адаптована дитина пристосована до повноцінного розвитку свого особистісного, фізичного та інших потенціалів у конкретному середовищі.

Варто підкреслити, що політика держави стосовно профілактики дезадаптації неповнолітніх будується відповідно до принципів і норм міжнародного права з метою забезпечення, насамперед, реалізації прав дітей та їх ефективного захисту. У Декларації прав дитини, Конвенції про права дитини, Всесвітній декларації про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей та інших важливих документах містяться положення, спрямовані на забезпечення особливих прав та інтересів молодого покоління. Наголошується, що при вирішенні будь-яких проблем дитинства необхідно звертати увагу на те, що дитина через

фізичну і розумову незрілість вимагає спеціальної турботи, правового захисту як до народження, так і після⁷³.

Метою соціально-педагогічної роботи є допомога дітям і підліткам у непростих життєвих ситуаціях, пробудження у них життєвих сил, включення їх у життєдіяльність сім'ї, соціальної спільноти, суспільства. Її суть полягає не лише в забезпеченні підлітка благами, а й у допомозі в тому, щоб він сам міг здобувати необхідні блага, використовувати їх.

З дітьми, які мають відхилення в адаптації, працюють психологи, педагоги, медики та інші фахівці. Особлива роль у профілактичній роботі належить соціальним працівникам.

Зауважимо, що професійна підготовка соціальних працівників в Україні розпочалася порівняно недавно й окремі її аспекти залишаються недостатньо вивченими. Зокрема, вітчизняним вищим навчальним закладам бракує досвіду підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи з дезадаптованими дітьми, що актуалізує доцільність вивчення зарубіжного досвіду. Значні здобутки в підготовці соціальних працівників до роботи з цією специфічною категорією дітей мають вищі навчальні заклади США, де дезадаптованих дітей правомірно відносять до так званої групи ризику.

У психолого-педагогічному тезаурусі цим поняттям позначають групу населення (дітей, підлітків, молодь), яка перебуває в критичній ситуації або в несприятливих життєвих умовах, відчуває ті чи інші види соціальної дезадаптації й виявляє різноманітні форми асоціальної поведінки.

Слово «ризик» означає можливість, більшу ймовірність чого-небудь, як правило, негативного, небажаного, що може статися або не статися. Через це, коли говорять про «дітей групи ризику», мають на увазі, що вони перебувають під впливом певних небажаних факторів, які можуть спрацювати або не спрацювати. Беруться до уваги два аспекти. Перший – це ризик для суспільства, який створюють діти такої категорії. Другий (а саме під цим кутом зору проблема постає останнім часом найбільш гостро) – той ризик, якого самі діти постійно зазнають у суспільстві: ризик втратити життя, здоров'я, нормальні умови для повноцінного розвитку тощо.

Діти групи ризику – категорія дітей, яка через певні обставини у своєму житті більше, ніж інші категорії, схильна до негативних зовнішніх суспільних впливів, які стають причиною їх дезадаптації.

⁷³ Дитинство в Україні: права, гарантії захист / Збірник документів. – К.: АТ «Видавництво Столиця», 1998. – 292 с.

В американській педагогічній літературі для опису «групи ризику» («children at risk») вживається багато різних термінів: «знедолені», «культурно депривовані», «дезадаптовані», «з низьким рівнем здібностей», «занедбані», «позбавлені громадянських прав», «з низькою продуктивністю» тощо. Педагоги найчастіше використовують термін «група ризику» для характеристики учнів, яким загрожує виключення зі школи, які не набувають навичок, необхідних для переходу до складу трудових ресурсів, які мають труднощі з навчанням, що обмежують їх у виборі майбутньої професії. На відміну від цього, психологи, соціальні працівники та консультанти часто використовують цей термін для характеристики дітей та молоді, у яких можливий розвиток емоційних та біхевіоральних проблем^{74, 75}.

Американські вчені Х. Берлінер, Е. Гінзберг, М. Остов та інші, характеризуючи підлітків групи ризику, часто користуються терміном «неефективні виконавці» («ineffective performers») – ті особи, які не можуть добросовісно виконувати свої обов'язки, підтримувати довготривалі дружні стосунки, часто конфліктують, порушують норми і правила поведінки.

До дітей групи ризику в США цілком правомірно відносять також дітей-мігрантів, які зазвичай мають серйозні порушення в адаптації.

Варто відзначити, що міграційні процеси набули глобальних масштабів із другої половини ХХ ст., охопивши всі континенти планети, соціальні верстви і групи суспільства, різні сфери суспільної життєдіяльності. Міграція стала одним із головних чинників соціальних перетворень і розвитку в усіх регіонах світу. Як наслідок, різко зростає соціально-психологічна напруженість, особливо у сфері міжетнічних відносин.

Значний досвід роботи з мігрантами і підготовки фахівців до цієї діяльності є в США. Ця країна відрізняється від звичайних багатонаціональних держав низькою особливостями, однією з яких є та, що міжкультурна взаємодія складалася тут не в рамках окремих етносів, а мігрантів – вихідців із різних країн, представників різних культурних груп. На території держави проживають представники багатьох національних меншин і внаслідок постійної масової міграції утворюються нові етнокультурні групи, формуються специфічні міжетнічні відносини.

⁷⁴ Ginzberg E. Young People at Risk: Is Prevention Possible? / E. Ginzberg, H. Berliner, M. Ostow. – Boulder, CO: Westview Press, 1998. – 140 p.

⁷⁵ Dryfoos J. G. Adolescents at Risk: Prevalence and Prevention /Joy G. Dryfoos. – New York: Oxford University Press, 1990. – 438 p.

Міграційні процеси призводять до виникнення комплексу дитячих проблем, які характеризуються певною специфікою і вимагають детального вивчення та невідкладного вирішення. Найважливішими серед них є: психологічні стреси, пов'язані з вимушеною зміною місця проживання (діти через свою залежність від дорослих завжди є вимушеними мігрантами) і порушенням структури звичних культурно-комунікативних, родинно-сімейних, природно-територіальних та інших зв'язків; криза ідентичності, неузгодженість у системі цінностей і соціальних норм; загальна незадоволеність різними сторонами життєдіяльності і самим собою; труднощі пристосування до вимог системи середньої, середньої спеціальної або вищої освіти; труднощі адаптації до нового середовища спілкування, і, як наслідок, нерідко виникнення стану відчуженості, тривожності, психічної напруги й агресивності, підвищеної конфліктності та ін.⁷⁶

Найважливішою умовою ефективності адаптаційного процесу дітей мігрантів є максимальне задоволення актуальних потреб, серед яких найбільше значення набувають потреби в: спілкуванні, хороших взаєминах, приналежності до певної групи, отриманні знань, самореалізації, можливості бути самим собою, психологічній захищеності, впевненості в майбутньому, матеріальному благополуччі, сприятливих умовах проживання.

У США надається велике значення підготовці фахівців до роботи з дітьми групи ризику, до яких, зокрема, належать дезадаптовані діти. У 2003 р. робоча група у складі представників від факультетів соціальної роботи, керівників державних органів та представників від Каліфорнійського центру з питань освіти у сфері соціальної роботи почала працювати над формуванням та внесенням змін до програми підготовки бакалаврів, розробила перелік компетенцій (The California Child Welfare Competencies) бакалаврів соціальної роботи, які б спеціалізувалися на роботі з різними категоріями дітей групи ризику, оскільки в деяких штатах, особливо в сільській місцевості, не вистачало соціальних служб та відповідних компетентних професіоналів, які б спеціалізувалися на питаннях охорони дитинства.

Каліфорнійський центр з питань освіти у сфері соціальної роботи (CalSWEC) фінансується Каліфорнійським департаментом соціальних служб та Дитячим Бюро (California Department of Social Services and the Children's Bureau), Адміністрацією у справах дітей та сімей (Administration for Children and Families), Американським

⁷⁶ Walqui, A. Access and engagement: Program design and instructional approaches for immigrant students in secondary schools /A. Walqui. - McHenry, IL, and Washington, DC: Delta Systems and Center for Applied Linguistics, 2000. – 107 p.

департаментом з питань охорони здоров'я та соціальних служб (U.S. Department of Health and Human Services). Фінансову допомогу надають також такі фундації: Zellerbach Family Fund, Wellness Foundation, California Endowment та Archstone Foundation. Метою цієї організації є інтеграція освіти та практики із забезпеченням надання ефективних, культурно-компетентних соціальних послуг населенню штату Каліфорнія у співпраці з школами соціальної роботи, соціальним службами та іншими професійними організаціями. Серед інших завдань, які ставить перед собою ця організація, є: набір та підготовка соціальних працівників до роботи з дітьми групи ризику; визначення та практичне застосування принципу безперервності у сфері соціальної освіти та підготовки фахівців; участь у дослідженнях та оцінка передового досвіду в галузі соціальної роботи; пропаганда позитивних змін в соціальній політиці держави.

У 2011-2013 рр. компетенції для бакалаврів⁷⁷ та магістрів соціальної роботи⁷⁸, які спеціалізуються на роботі з дітьми групи ризику, були переглянуті, щоб відобразити щораз більші потреби практики соціальних працівників у сфері охорони дитинства. Вони були прийняті цільовою групою в цілому і затверджені Радою Каліфорнійського центру з питань освіти у сфері соціальної роботи (CalSWEC) у 2013 р., а також інтегровані у програми підготовки бакалаврів та магістрів, у програму підготовки фахівців у сфері охорони дитинства (соціальної роботи з «дітьми групи ризику» включно), психічного здоров'я та старіння населення по всій країні (IV-E Child Welfare Training Program). В основу цих компетенцій були покладені такі принципи: 1) мета благополуччя дітей полягає в сприянні їх здоров'ю та безпеці, розвитку через позитивне та продуктивне життя; 2) кожна дитина має право на постійне місце проживання, догляд та виховання; 3) родина є найкращим середовищем для виховання дітей; 4) широкий спектр методів виховання з урахуванням етнічних, культурних, громадських та інших відмінностей забезпечує належний догляд за дітьми; 5) в умовах небезпеки для дитини держава має право втрутитися в сімейні стосунки з метою захисту дитини. У таких умовах безпека дитини є більш пріоритетною, ніж права батьків; 6) усі зусилля повинні бути спрямовані на збереження та вдосконалення існуючих умов проживання дитини в сім'ї, перш ніж буде запропоноване

⁷⁷ Integrated Foundation & BASW Competencies for Public Child Welfare in California. – University of California, Berkeley: California Social Work Education Center (CalSWEC). – 2013. – 12 p.

⁷⁸ Integrated Foundation & Advanced Competencies. – University of California, Berkeley: California Social Work Education Center (CalSWEC). – 2011. – 17 p.

альтернативне розміщення дитини; 7) послуги мають бути доступними, своєчасними та ефективними.

Аналіз програм професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної роботи в США, які планують спеціалізуватися на роботі з «дітьми групи ризику», засвідчує фундаментальність цієї підготовки. Якщо у вітчизняних вищих навчальних закладах, які готують фахівців соціальної роботи, зазвичай передбачено вивчення 2-3 спеціальних курсів із питань роботи з «дітьми групи ризику», то в США університети з акредитованими програмами підготовки соціальних працівників для роботи з «дітьми групи ризику» пропонують надзвичайно широкий перелік вибіркових дисциплін: «Дитяча психологія», «Охорона дитинства», «Політика соціального забезпечення: діти, молодь та родина», «Соціальна робота у сфері освіти», «Розвиток дитини», «Насильство в родині і школі», «Методики втручання в соціальній роботі», «Дитяча бездоглядність», «Асоціальна поведінка в дитинстві та ранній юності», «Методики втручання у випадку жорстокого поводження з дитиною», «Практика соціально-педагогічної роботи з дітьми, які мають проблеми в навчанні», «Жорстоке поводження з дітьми та сімейне насильство», «Психічне здоров'я дітей», «Соціальна робота з дітьми і право», «Лікування травм після насильства», «Реабілітаційна робота», «Тимчасове утримання дітей після вилучення від біологічних батьків», «Клінічна робота з дітьми», «Усиновлення та перспективи соціальної роботи».

Щодо форм і методів професійної підготовки фахівців до профілактичної роботи з дітьми, які мають відхилення в адаптації, у вищих навчальних закладах переважають інтерактивні методи (рольові і ділові ігри, тренінги, кейс-метод та ін.) і групові форми роботи (семінари, практичні заняття, робота в малих групах).

Дослідження навчального процесу у всіх вищих навчальних закладах США свідчить про наявність чітких тенденцій широкого використання методів інтерактивного навчання, що відкриває нові можливості для взаємодії викладача і студентів, а також студентів між собою. При цьому акцентується увага не тільки на результаті, а й процесі навчання. Отже, цінність навчального курсу базується на процесі здобування знань і досвіду, а не на простому акумулюванні фактів. Методи інтерактивного навчання передбачають активну взаємодію всіх учасників навчально-виховного процесу. Основу інтерактивного навчання становить активізація пізнавальної діяльності студентів шляхом спілкування між собою, з викладачем, між групами з метою вирішення спільної проблеми. Інтерактивні методи сприяють

інтенсифікації та оптимізації навчального процесу, реалізації ідей співробітництва викладачів і студентів, формуванню навичок комунікативної взаємодії, підвищують мотивацію до навчання. Використання інтерактивних методів дає можливість: творчо підходити до засвоєння інформації; навчитись формулювати власну думку і правильно виражати її, активно відстоювати свої позиції, дискутувати; моделювати різні соціальні ситуації і збагачувати свій соціальний досвід через включення в них; навчитися слухати інших, поважати альтернативну думку, прагнути до діалогу; вчитись формувати конструктивні відносини в групі, уникати конфліктів, шукати компромісу; знаходити оптимальне вирішення проблеми в процесі взаємодії.

Одним із найбільш популярних методів, які сьогодні використовуються у професійній підготовці соціальних працівників, є кейс-метод, або метод вивчення конкретних ситуацій. Його було започатковано в Гарварді ще в 1921 р., активно він почав використовуватися в останні десятиріччя. Цей метод дає змогу через колективну творчу дискусію на прикладі конкретної абсолютно правдивої ситуації, що містить оригінальний практичний досвід, сформулювати у слухачів цілком конкретні практичні навички.

У найбільш загальному вигляді метод конкретних ситуацій представляє опис дійсних подій, що мали місце в процесі соціально-педагогічної діяльності, зокрема з дезадаптованими дітьми. Це ніби «зріз» цього процесу, фіксація його динаміки в певних часових межах, що ставить студента перед вибором шляхів вирішення проблем і подальших дій.

Під час реалізації цього методу студенти аналізують і обговорюють реальні життєві ситуації (жорстоке поводження з дітьми, девіантні прояви серед неповнолітніх, порушення в процесі адаптації конкретної дитини тощо). Вони ставлять себе на місце фахівців (педагогів, соціальних працівників), описаних у ситуації, аналізують різні складові проблеми і рекомендують можливі варіанти її вирішення. Навчальні завдання містять той самий обсяг незавершеної інформації, який був доступний фахівцям у реальному перебігу проблемної ситуації. Очікується, що після вивчення ситуації студент дійде до власного висновку, а після обговорення конкретних ситуацій у групі внесе до неї необхідні зміни. Цей метод навчання будується на відтворенні шляхом моделювання реальної ділової ситуації, щоб відображати найбільш загальне. Конкретні ситуації та їх обговорення в аудиторії дають можливість ознайомлення з численними підходами до вирішення проблеми з позицій різного знання справи, досвіду,

спостережень відносно розглянутої проблеми. Те, що кожен учасник процесу пропонує для визначення і формулювання ситуаційної проблеми, для її аналізу і вироблення рішення, може бути дуже важливим.

Критерієм правильності прийнятих рішень (до стадії їх реалізації) є їх аргументованість. Наявність у конкретній ситуації конфліктності як її змістової складової спонукає студентів до дискусії і викликає у тих, хто дійсно готує себе до соціально-педагогічної роботи, необхідність відстоювати свої позиції у вихованні дітей, наданні їм необхідної допомоги і підтримки. Таким чином, метод допомагає розвивати аналітичні здібності, навички та вміння в процесі «кількісного» і «якісного» обґрунтування своїх рішень і рекомендацій. Обговорюючи конкретні ситуації спочатку в групі, а потім в аудиторії, студенти повинні захищати свої висновки й аргументи перед своїми колегами та інструктором (викладачем).

Навчаючись за допомогою кейс-методу, студенти ефективно можуть поліпшити своє розуміння процесів, що відбуваються в соціально-педагогічній науці, і підвищити свою компетентність через вивчення, побудову припущень та їх обговорення в межах реальних подій. При цьому розвиваються навички логічного мислення, пошуку відповідної інформації, аналізу та оцінки фактів і розробки альтернатив, необхідних для вирішення проблем і прийняття рішень. У результаті студенти навчаються методам вирішення проблем та прийняття рішень, а також набувають досвіду аналізу. Під час обговорення ситуації і дискусії з колегами також формуються навички та вміння ефективною міжособистісною і груповою комунікації. Це відбувається в процесі вирішення проблем і отримання при цьому підтримки в групі. Участь у всіх етапах роботи над конкретною ситуацією в межах розглянутого методу веде до розвитку однієї з вирішальних якостей соціального працівника (педагога) – уміння брати на себе відповідальність за прийняте рішення.

Основна характеристика ситуації – це її зв'язок із життям або відсутність будь-якої гіпотетичності. Відмінність конкретної ситуації від традиційної задачі полягає в тому, що в рішенні існує безліч альтернатив, що відкидають наявність єдино правильної відповіді.

Під час реалізації кейс-методу акцентується увага на тому, що ситуація не є за своєю суттю прикладом або ілюстрацією правильного чи неправильного рішення, а служить для обговорення її змісту в групі. Це істотно відрізняє її від будь-якого іншого підходу, що використовується в традиційному навчанні. У межах кейс-методу

робота студента включає: індивідуальний аналіз ситуації; її аналіз в малій групі; обговорення в групі з викладачем.

Успішність використання кейс-методу зумовлюється такими умовами: студент має приходити на заняття добре підготовленим, уважно слухати і реагувати на те, що сказано викладачем та іншими студентами під час аналізу ситуації як у малих групах, так і в аудиторії. Внесок студента в успіх заняття передбачає відповідальне ставлення до презентації власних ідей та сприйняття їх критики.

Аналіз конкретної ситуації передбачає: вибір методів аналізу; визначення основних напрямів аналізу; визначення рівня і типу аналізу, що виноситься на обговорення в групі. Ефективний аналіз ситуації – це забезпечення студентом своєї позиції відповідними фактами та аргументами.

Метод аналізу конкретних ситуацій допомагає стати сприйнятливим до іншої думки і порад. При прийнятті рішення в організації людина повинна радитися і вміти використовувати добру пораду. Необхідно вміти слухати і чути інших, включати в рішення корисні припущення. Усе це дає змогу визнати роботу з конкретною ситуацією важливим інструментом у практиці навчання майбутніх фахівців соціальної сфери, зокрема підготовці їх до роботи з дезадаптованими дітьми і підлітками.

Неоднозначним є ставлення в США до такої традиційної форми занять, як лекція. На думку багатьох сучасних американських учених, лекція не зовсім демократична форма спілкування. Вона передбачає, що лектор знає все, а студент не знає нічого. Можливо, це зв'язано певним чином з культурними і світоглядними основами, характерними для США. Крім цього, існують і суто педагогічні причини, які спонукають до переосмислення лекційної форми як домінуючої в навчальному процесі. Традиційна лекція орієнтована в основному на передачу інформації. Інтелект студента при цьому задіяний далеко не повністю. Часто він тільки пасивно сприймає інформацію.

Лекції в США зазвичай читаються для потоків, що нараховують іноді сотні студентів, однак ця форма значно відрізняється від лекції в нашому розумінні. Студенти не конспектують монолог викладача – конспекти їм роздаються заздалегідь. Лекція в американському університеті ведеться в поєднанні з методом сократівської бесіди.

Учений Г. Глейтман слушно зауважує, що часто лекції не надається належної уваги, проте виявляється, що цей вид роботи залишається дуже ефективним методом навчання, який має свої переваги. Читання лекції є апробованим та ефективним засобом передачі інформації, особливо коли в наявності є багато чи, навпаки,

небагато надрукованого доступного навчально-методичного забезпечення. Це також дуже ефективно знаряддя передачі та формування позитивного інтересу до матеріалу, що викладається⁷⁹.

Експерименти, спрямовані на пошук нових форм навчання, розпочалися в США зі зміни навчального середовища у вищих навчальних закладах. Зауважимо, що в американській вищій школі більше уваги звертають на комфортні умови навчання, ніж в Україні. У навчальних приміщеннях повинен дотримуватися оптимальний температурний режим, стільці мають бути зручними, а декор приємним. На думку американських психологів, традиційна обстановка лекційних аудиторій має авторитарний вигляд: кафедра для лектора, напроти – ряди студентів, розташованих на стаціонарних робочих місцях. Тому сьогодні найчастіше студенти сидять півколом біля викладача, робочі столи і стільці можна за необхідності переставляти в будь-якому порядку, що сприяє інтерактивності навчального процесу.

У процесі професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи з дезадаптованими дітьми обов'язковою є практика у відповідних агентствах, клієнтами яких є безпосередньо діти. У 2005 р. Рада Каліфорнійського центру з питань освіти у сфері соціальної роботи (CalSWEC) у партнерстві з Окружною асоціацією директорів з питань соціального захисту (County Welfare Directors Association) та Каліфорнійським департаментом соціальних служб (California Department of Social Services) розробили стандарти практики у сфері соціального захисту дітей, які вимагають від соціальних працівників: реагувати на повідомлення про загрозу зникнення дитини, брати до уваги розмаїття культур, традицій, специфіки мови тощо; оцінювати готовність та здатність батьків забезпечити належний догляд і захист для дитини; надавати соціальні послуги сім'ям, які мають бути доступними, зрозумілими, зміцнювати їх потенціал по догляду за дітьми; під час інтервенції зміцнювати віру сім'ї в її власні сили та ресурси; створювати сталий план роботи з сім'єю, який включає принципи збереження сім'ї та підтримки в наданні безпечних умов для дитини; брати участь у поточному плануванні послуг у співпраці з громадою; визначати пріоритетність потреб у соціальних послугах; регулярно оцінювати наявність і ступінь ризику для всіх дітей; подавати судовий позов від імені дитини, свідчити в суді, готувати судові звіти задля безпеки дитини; забезпечувати участь дитини в процесі планування її життя;

⁷⁹ Gleitman G. The process of the activation of the education in Universities / G. Gleitman, J. Y. Herring-Smith. – New York: Longmann & Sons, 2007. – P. 32-33.

дотримуватися відповідної правової сталості; ініціювати припинення дії прав батьків за необхідності; залучати в процес возз'єднання сім'ї прийомних батьків і опікунів; управляти на високому професійному рівні особистими почуттями, пов'язаними з наданням послуг із захисту дітей; сприяти оптимальному розвитку дитини (для самостійного життя включно) через підбір наявних ресурсів у соціальних службах, громаді та суспільстві; запобігати виникненню загроз дитині шляхом залучення ресурсів для підтримки і зміцнення сім'ї у суспільстві.

Отже, американський досвід підготовки соціальних працівників до роботи з дезадаптованими дітьми, які належать до «групи ризику» засвідчує, що цьому аспекту підготовки надається належна увага, передбачена окрема спеціалізація для роботи з дітьми, відбувається постійне вдосконалення форм і методів підготовки, підвищення вимог до компетентності майбутніх фахівців, що доцільно використати в Україні.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Адамська Зоряна Михайлівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Бартош Олена Павлівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та соціальної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Булеза Богдана Ярославівна – лікар-алерголог Закарпатської обласної клінічної лікарні

Василькевич Ярослава Зіновіївна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Воронкевич Оксана Миколаївна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Гайдамашко Ірина Аркадіївна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Главацька Ольга Леонідівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Говорун Тамара Василівна – доктор психологічних наук, професор, професор Люблінського Католицького Університету ім. Яна Павла II (Польща), асистент професора Інституту наук про поведінку Джиндал Глобал Університету (Індія)

Гонтарек Ізабела – доктор педагогіки факультету педагогічних наук Університету імені Кардинала Стефана Вишинського (м. Варшава, Польща)

Горішна Надія Мирославівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Кізь Ольга Богданівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Кікінежді Оксана Михайлівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Козубовська Ірина Василівна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Козубовський Ростислав Володимирович – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та соціальної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Кравець Володимир Петрович – доктор педагогічних наук, професор, дійсний член Академії педагогічних наук України, професор кафедри педагогіки та менеджменту освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Крутій Катерина Леонідівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки і методики початкової та дошкільної освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Кузьма Ірина Ігорівна – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри педагогіки, психології та інклюзивної освіти Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти

Лещук Галина Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Мельничук Ірина Миколаївна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки вищої школи та суспільних дисциплін ДВНЗ «Тернопільський державний медичний університет імені І. Я. Горбачевського МОЗ України»

Мигалина Зоряна Іванівна – викладач кафедри англійської філології ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Морська Лілія Іванівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри іноземних мов для природничих факультетів Львівського національного університету імені Івана Франка, професор технічно-гуманістичної академії (м. Бельсько-Бяла, Польща)

Олексюк Наталія Степанівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Парфанович Іванна Іванівна – доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Петришин Людмила Йосипівна – доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Повідайчик Оксана Степанівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та соціальної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Поліщук Віра Аркадіївна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Пришляк Оксана Юрївна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Радчук Галина Кіндратівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Сіткар Віктор Ілліч – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Сойма Наталія Дмитрівна – викладач кафедри соціології та соціальної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Шпеник Сільвія Золтанівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Шульга Ірина Мирославівна – кандидат педагогічних наук, методист інклюзивно-ресурсного центру, асистент кафедри педагогіки та менеджменту освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Сорока Ольга Вікторівна – доктор педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Янкович Олександра Іванівна – доктор педагогічних наук, професор, професор закладу дошкільної та початкової освіти Куявсько-Поморської вищої школи (м. Бидгощ, Польща), завідувач кафедри педагогіки і методики початкової та дошкільної освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Колектив авторів:

З. Адамська, О. Бартош, Б. Булеза, Я. Василькевич, О. Воронкевич, І. Гайдамашко, О. Главацька, Т. Говорун, І. Гонтарек, Н. Горішна, О. Кізь, О. Кікінежді, І. Козубовська, Р. Козубовський, В. Кравець, К. Крутій, І. Кузьма, Г. Лещук, І. Мельничук, З. Мигалина, Л. Морська, Н. Олексюк, І. Парфанович, Л. Петришин, О. Повідайчик, В. Поліщук, О. Пришляк, Г. Радчук, В. Сіткар, Н. Сойма, О. Сорока, С. Шпеник, І. Шульга, О. Янкович.

За достовірність фактів, дат, найменувань, прізвищ, цифрових даних, за орфографічне, пунктуаційне, стилістичне оформлення несуть відповідальність автори публікацій. Матеріали друкуються за авторськими варіантами.

Підписано до друку 27.07.2018.

Формат 60x 84/16. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний 80 г/м². Друк електрографічний.

Умов.-друк. арк. 17,44. Обл.-вид. арк. 18,48

Тираж 300 примірників. Замовлення № 07/18/23-78.

Видавець та виготувач:

ФОП Осадца Ю.В

м. Тернопіль, вул. Винниченка, 9/7

тел. (0352) 40-08-12, (0352) 40-00-63, (097) 988-53-23

*Свідоцтво про внесення суб'єкта
видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції
серія ТР № 46 від 07 березня 2013 р.*